घटक १
प्रमुख राजकर्ते

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ अल्लाउद्दीन खिलजी : अंतर्गत धोरण व सुधारणा

१.२.२ मुहंम्मद-बिन-तुघलक : प्रतीकात्मक चलनाचा प्रयोग

१.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.४ सारांश

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला खालील माहिति स्पष्ट करता येईल.

१. अल्लाउद्दीन खिलजीची दक्षिण मोहीम आणि अंतर्गत धोरण समजून घेता येईल.

२. मुहंम्मद-बिन-तुघलकच्या विविध प्रशाकीय प्रयोगाची माहिती समजून घेता येईल.

१.१ प्रास्ताविक :

मोहम्मद-बीन-कासिमने इ.स. ७१२ मध्ये भारतावर स्वारी केली. २० जून ७१२ मध्ये सिंध राजा दाहीर यांच्या बरोबर झालेल्या युध्दात दाहीरचा पराभव झाला. या मोहिमेमध्ये कासिमने भारतातून मोठी संपत्ती मिळविली. त्याच्यानंतर महंम्मद गझनीने इ.स. १००० ते १०२७ या कालखंडामध्ये भारतावर एकूण १७ स्वाऱ्या केल्या. यातून त्याला प्रचंड संपती मिळाली. महंम्मद गझनी नंतर भारतात येणारा तिसरा मुस्लिम आक्रमक म्हणजे मोहम्मद घोरी हा होय. यावेळी उत्तर भारतात पृथ्वीराज चव्हाण यांची सत्ता होती. पृथ्वीराज चव्हाण व महंम्मद घोरी यांच्या मध्ये इ.स. ११९१ मध्ये पहिले तराईनचे युध्द झाले. या युध्दात महंम्मद घोरीचा पराभव झाला. पण इ.स. ११९२ मध्ये मोठया प्रमाणात युध्दसामुग्रीनीशी पृथ्वीराज चव्हाण

बरोबर पुन्हा युद्ध झाले यामध्ये महमंद घोरीने पृथ्वीराज चौहाणचा पराभव करून, भारतात राजकीय सत्ता स्थापन केली.

महमंद घोरीने भारतातील प्रतिनिधी म्हणून कुतुबुद्दीन ऐबक याच्या हाती सत्ता दिली. याच कुतुबुद्दीन ऐबकने १२०६ मध्ये महमंद घोरी मरण पावल्यानतंर गुलाम वंशाची स्थापना केली. अल्तमश, बल्बन यांनी पुढे आपल्या घराण्याची सत्ता स्थापन केली. हे सर्वजण सत्तेवर येण्यापूवी गलाम होते. म्हणून त्यांच्या कार्यकाळाला गुलाम कालखंड म्हणतात. इ.स. १२०६ ते १२९० या कालखंडामध्ये गुलाम सत्ताधीशांनी दिल्लीवर राज्य केले. १२९० ते १३२० या कालखंडामध्ये खिलजी घराण्याने, इ.स. १३२० ते १४१३ या कालखंडात तुघलक घराण्याने, इ.स. १४१४ ते १४५१ या कालखंडात सय्यद घराने आणि १४५१ ते १५२६ या कालखंडामध्ये लोदी घराण्यातील सत्ताधीशांनी दिल्लीवर राज्य केले. अल्लाउद्दीन खिलजीने उत्तरेबरोबरच दक्षिण भारतात सत्ता स्थापना केली. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकरणात अल्लाउद्दीन खिलजीची दक्षिण मोहीम आणि अंतर्गत धोरण तसेच मुहंम्मद-बिन-तुघलकच्या विविध प्रशाकीय प्रयोगाची माहिती समजून घेणार आहोत.

१.२ विषय विवेचन :

१.२.१ अल्लाउद्दिन खिलजी : दक्षिण मोहीम आणि अंतर्गत धोरण

अफगाणिस्तानातील 'खल्ज' हे खिलजी वंशीय लोकांचे वसतीस्थान आहे. मुहमद घोरीचा सरदार बिहार-बंगाल विजेता मुहमद इब्न बखत्यार खिलजी हा खिलजी लोकांचा मूळ नेता होय. मामलूक सुलतानांच्या पडत्या काळात खिलजी लोक बलवान झाले. सुलतान कैकुबादचा सैन्यमंत्री असलेल्या सरदार जलालुद्दीन खिलजीने कैकुबादचा शेवट केला व त्याच्या अल्पवयीन मुलास आपल्या ताब्यात घेवून त्याच्या वतीने राज्यकारभारास सुरवात केली. भारतामध्ये आपल्या घराण्यची सत्ता स्थापन केल्यानंतर त्याने स्वतःस जलालुद्दीन हि पदवी धारण केली. या घराण्यात तीस वर्षांच्या काळात एकूण सहा राज्यकर्ते होऊन गेले. (१) जलालुद्दीन फिरोजशाह खिल्जी (१२९०-१२९६), (२) रूक्नुद्दीन इब्राहीम (१२९६-तीन महिने), (३) अलाउद्दीन मुहम्मद खिल्जी (१२९६-१३१६), (४) शिहाबुद्दीन उमर (१३१६-सहा महिने), (५) कुत्बुद्दीन मुबारकशाह (१३१६-१३२०) व (६) खुस्रवशाह (१३२०) हे होय.

१२९० मध्ये जलालुद्दीन खिलजी याने कैकुबाद याला ठार मारून गुलाम घराण्याचा शेवट केला. आणि खिलजी घराण्याची दिल्लीवर सत्ता स्थापन केली. जलालुद्दीन खिलजी याने लवकरच त्यासही बाजूला करून १२ जून १२९० रोजी जलालुद्दीन फिरोज खिलजी या नावाने दिल्लीच्या गादीवर बसला. जलालुद्दीन फिरोज हा खिलजी घराण्याचा संस्थापक मानला जातो.

इ.स. १२९६ ते १३१६ या काळात दिल्लीची सत्ता अल्लाउद्दिन खिलजीच्या ताब्यात होती. अल्लाउद्दीन खिलजी हा संपूर्ण दिल्ली सुलतानशाहीच्या इतिहासातील बलशाली शासक होता. त्याने अनेक धाडसी निर्णय घेतले तसेच प्रशासनामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणले. त्याने प्रशासकीय बदलाच्या अनुषंगाने घेतलेल्या निर्णयामुळेच त्याची दिल्लीवर सत्ता बळकट झाली.

अल्लाउद्दीन खिलजीचा परिचय :

अल्लाउद्दीन खिलजीचा जन्म १२६६ मध्ये झाला. अल्लाउद्दीनचे मूळ नाव अली गर्शप असे होते. लहाणपणीच त्याचा पिता शिहाबुद्दीन निधन पावल्यामुळे त्याचे चुलते जलालुद्दीन खिलजी यानेच त्याचे पालनपोषण केले. तसेच जलालुद्दीन खिलजी याने स्वत:च्या कन्येचा विवाह त्याच्याबरोबर करून, त्याला जावई बनवले. अल्लाउद्दीन खिलजी याला जलालुद्दीन खिलजी यांचे मवाळवादी धोरण पसंत नव्हते. आक्रमक विचारसरणीचा असल्याने तरूण वर्ग त्याच्याकडे आकर्षित झाला. दिल्लीची सत्ता मिळवावी ही त्याची महत्वकांक्षा होती. अल्लाउद्दीन खिलजी निरक्षर होता परंतु युध्दकलेचे त्यास उत्तम ज्ञान होत. १२९२ मध्ये माळव्यातील भेलसा हे संपन्न ठिकाण लुटल्यानंतर जलालुद्दीन खिलजी याने अल्लाउद्दीन खिलजीचा पराक्रम पाहून त्याला उच्चपदे व पदव्या दिल्या आणि कारा (अलाहाबाद) व आयोध्या प्रांताचा राज्यपाल नेमले. शिवाय त्याच्या पराक्रमावर खुश होऊन त्यास सेनापती म्हणून नेमले. भेलसा स्वारी दरम्यान अल्लाउद्दिनने दक्षिणेतील देवगिरीच्या वैभवसंपन्न यादव घराण्याची कीर्ती ऐकली होती. २६ फेब्रुवारी १२९६ रोजी आपल्या सैन्यानिशी काराहून देवगिरीकडे कूच केली. अल्लाउद्दिन अचानकपणे देवगिरी राज्याच्या सीमेवर पोहचला. यावेळी देवगिरीचा राजा रामचंद्रदेव पूर्ण गाफील होता. यावेळी त्याचे सैन्य राजपुत्र सिंघनदेवाच्या नेतृत्वाखाली दक्षिणेत गुंतले असल्याने तो भांबावला व देवगिरीच्या किल्यात दडून बसला. त्यामुळे अल्लाउद्दिनने देवगिरीची प्रचंड लुट केली. या स्वारीमध्ये प्रचंड संपती मिळवली. देवगिरी लुटून अल्लाउद्दिन ३ जून १२९६ रोजी कारा येथे आला. अल्लाउद्दिनच्या पराक्रमावर खुश होऊन त्याला भेटण्यासाठी जल्लालुद्दीन पोहचला पण अल्लाउद्दिनची राक्षसी महत्वाकांक्षा जागृत झाली असल्याने त्याने भेटीसाठी आलेल्या आपल्या काकाचा विश्वासघाताने खून केला. नंतर त्याने स्वतःचा राज्याभिषेक केला. या घटनेमुळे अनेक सरदारांनी अल्लाउद्दीन खिलजीच्या धोरणास विरोध केला. परंतु त्याने विरोधकाना पैसा वाटून त्याना आपल्या बाजूस वळवून त्यांचा विरोध कमी केला.

दक्षिण मोहीम :

अल्लाउद्दीन खिलजी याने सत्तेची सूत्रे आपल्या हाती घेतल्यानंतर प्रथम उत्तर भारतावर आपले लक्ष केंद्रित केले. साम्राज्यवादी अल्लाउद्दिनची दृष्टी दक्षिण भारताकडे वळली, यावेळी दक्षिणेत देवगिरी (यादव), तेलंगणा (काकतीय), द्वारसमुद्र (होयसळ) आणि मदुरा (पांड्य) ही चार प्रमुख राज्ये होती. अल्लाउद्दीन खिलजी याने दक्षिण मोहीम आखण्याची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

दक्षिण भारतावरील स्वारीची कारणे :

१. दक्षिणेतील सत्तामधील असणारे वैमनस्य : देवगिरी (यादव), तेलंगणा (काकतीय), द्वारसमुद्र (होयसळ) आणि मदुरा (पांड्य) या दक्षिणेतील सत्तांमध्ये आपआपसामध्ये वैमनस्य होते, त्यामुळे सतत त्यांच्यामध्ये संघर्ष चालू होता. परिणामी ही चारीही राज्ये कमकुवत झाली होती. त्याचा फायदा घेण्यासाठी मोहिमेची आखणी केली होती.

२. सैन्यास कामात गुंतवून ठेवणे : दिल्लीवर आपले नियंत्रण प्राप्त झाल्यानंतर साम्राज्यात शांतता प्रस्थापित करणे आणि बंडखोरांचा बंदोबस्त करणे यासाठी प्रचंड मोठ्या प्रमाणात सैन्य निर्माण केले होते. परंतु बंडखोरांचा बंदोबस्त होऊन शांतता प्रस्थापित झाली असल्याने सैन्यास आता कोणतेही काम नव्हते. अशा रिकाम्या सैन्यास कोणत्या तरी कामात गुंतवून ठेवणे आवश्यक होते त्यासाठी अल्लाउद्दिनने दक्षिण मोहिमीची आखणी केली होती.

३. संपत्ती मिळविणे : दक्षिणेतील चारीही सत्ता बलाढ्य स्वरूपाच्या होत्या. सर्व राज्ये आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होती. पण त्यांच्यामध्ये असलेल्या सततच्या संघर्षामुळे लष्करीदृष्ट्या ती कमकुवत बनलेली होती. यामुळे प्रबळ असा प्रतिकार होणार नव्हता आणि प्रचंड संपती मिळणार होती. याचबरोबर त्याने केलेल्या सुधारणा राबविण्यासाठी तसेच विशाल फौजेचा नियमित पगाराच्या सोयीसाठी दक्षिणेतील संपती आवश्यक होती.

४. लष्करी मनोबल वाढले होते : अल्लाउद्दिन खिलजीने दक्षिणेतील वैभवसंपन्न अशा देवगिरीवर आक्रमण करून देवगिरीची प्रचंड लुट केली होती आणि प्रचंड संपत्ती मिळवली होती. शिवाय देवगिरीच्या यादवांचा दारूण पराभव घडवून आणला होता. त्यामुळे त्याच्या मनामध्ये लष्करी आत्मविश्वास वाढलेला होता.

५. एकछत्री अंमल प्रस्थापित करणे : दक्षिण भारतातील हिंदू राज्यांना आपले मंडलिक बनवून संपूर्ण भारतावर आपला एकछत्री अंमल प्रस्थापित करण्याचे ध्येय अल्लाउद्दिन याचे होते.

६. यादवांचा सूड घेणे : अल्लाउद्दिनने गुजारतवर स्वारी केली होती व ते जिंकून घेतले होते. गुजरातचा पराभूत राजा कर्णदेव वाघेला हा पळून देवगिरीच्या आश्रयास गेला होता. त्यास रामचंद्रराव यादवाने आश्रय दिल्याने देवगिरीच्या यादवांचा सूड घेण्याच्या उद्देश्याने दक्षिण मोहीम आखली होती.

७. खंडणी प्राप्त करणे : १२९६ मध्ये स्वारी करून अल्लाउद्दिनने रामचंद्र देव याचा पराभव केला होता व दरवर्षी खंडणी देण्याचे निश्चित केले होते. पण देवगिरीचा राजा रामदेवराय याने देवागिरीची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर प्रत्येकवर्षी देण्यात येणारी खंडणी बंद केली होती. त्यामुळेच दक्षिण भारतावर स्वारी करण्याचे अल्लाउद्दिनने नियोजन केले होते.

अशा वेगवेगळ्या कारणांमुळे अल्लाउद्दिनने मलिक काफुरच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण मोहीम आखली.

दक्षिण मोहीम :

१. देवगिरीवर स्वारी (इ.स. १३०७)

देवगिरीचा राजा रामदेवराय याने देवागिरीची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर प्रत्येकवर्षी देण्यात येणारी खंडणी देणे थांबविले शिवाय गुजरातचा पराभूत राजा कर्णदेव वाघेला यास राजाश्रय दिला होता. रामचंद्रदेवाने कर्णदेवाच्या मुलीशी, देवलदेवीशी युवराज सिंघनदेव याचा विवाह लावून देण्याचा प्रत्यन सुरू केला होता.

देवगिरीच्या या प्रयत्नामुळे संतप्त झालेल्या अल्लाउद्दिनने दक्षिणेवर आपली पकड पुन्हा मजबूत करण्यासाठी मलिक काफुर याला १३०७ मध्ये मोहिमेवर पाठविले. देवगीरीजवळ मलिक काफुरच्या सैन्याने यादव सैन्याचा धुव्वा उडविला आणि देवगिरीवर आपला ताबा मिळविला. रामचंद्रराव याचा पराभव करून त्याच्या राण्या व मुलाबाळांना दिल्लीला पाठविले. अल्लाउद्दिनने रामचंद्रदेवाला अत्यंत सन्मानपूर्वक वागणूक दिली. रामचंद्रदेव सहा महिने दिल्लीला होता. त्याच्या एका मुलीचा विवाह अल्लाउद्दिनशी करून देण्यात आला. अल्लाउद्दिनने त्याला 'रायरायन' हा किताब व १ लक्ष सुवर्णमुद्रा दिल्या.

२. वारंगळवर स्वारी (इ. स. १३०९)

देवगिरीच्या विजयामुळे अल्लाउद्दिनने मलिक काफुरला नायब मलिक हे सुलतानानंतरचे सर्वोच्च पद दिले व १३०९ रोजी वारंगळवर पाठविले. देवगीरीवरून वरंगळकडे जाताना तेलंगणाच्या आजूबाजूचा प्रदेश लुटून जाळून उध्वस्त केला व प्रजेत दहशत निर्माण केली. वारंगळचा राजा प्रतापरुद्रदेव द्वितीय याने वारंगळच्या किल्यातून प्रतिकार करण्याचे ठरविल्याने मलिक काफुरने किल्यास वेढा दिला. प्रतापरुद्रदेव द्वितीयने मलिक बरोबर तह केला. प्रचंड संपती दिली व दरवर्षी खंडणी देण्याचे मान्य केले. याच तहामध्ये जगप्रसिद्ध कोहिनूर हिरा मलिक काफुरला मिळाला.

३. द्वारसमुद्र मोहीम (इ.स. १३११)

वारंगळच्या यशामुळे अल्लाउद्दिनने द्वारसमुद्रची मोहीम आखली व मोहिमेचे नेतृत्व मलिक काफुरकडे सोपविले. यावेळी होयसाळ घराण्यातील वीर बल्लाळ दुसरा राजा होता. मलिक काफुरने होयसळ राज्यावर स्वारी केली व द्वारसमुद्र जिंकून राजधानीची लुट केली. वीर बल्लाळ दुसराने काफूरला विरोध केला. परंतु त्याचा पराभव झाला व त्याने मांडलिकत्व स्वीकारले.

४. मदुरेवर स्वारी

वारंगळ जिंकल्यानंतर मलिक काफुरने दक्षिणेकडील पांड्य राज्यावर स्वारी केली. मदुरेच्या पांड्य राज्यात सुंदर पांड्य आणि वीर पांड्य या दोन राजपुत्रात गादीसाठी संघर्ष सुरु होता. या वादात सुंदर पांड्य याने अल्लाउद्दिन याची मदत मागितली. अल्लाउद्दिन यांच्या सूचनेप्रमाणे मलिक काफुरने मदुरेवर आक्रमण केले. मलिक काफुर मदुरेत येण्यापुर्वीच वीर पांड्य मदुरेतून पळून गेला. या स्वारीमध्ये प्रचंड संपती मिळाली.

५. देवगिरीवर स्वारी (इ.स. १३१२)

इ. स. १३१२ मध्ये रामचंद्रदेव यादव मृत्यू पावला व त्याचा मुलगा सिंघणदेव देवगिरीच्या गादीवर बसला. पण सिंघणदेव याने सुलतानास वार्षिक खंडणी देणे बंद केले. त्यामुळे अल्लाउद्दिन याने मलिक काफुरला देवगिरीवर आक्रमणास पाठविले. झालेल्या युद्धात सिंघणदेव पराभूत होवून मारला जाऊन त्याच्या जागी हरपालदेव याची नियुक्ती करून मलिक काफुर दिल्लीला परतला.

अल्लाउद्दीन खिलजी दक्षिण स्वारीचे परिणाम :

१) अल्लाउद्दीन खिलजीच्या प्रतिष्ठेत भर पडली : मध्ययगुीन कालखंडामध्ये दक्षिण भारतावर आक्रमण करणारा पहिला सलुतान अल्लाउद्दीन खिलजीची आहे. दक्षिण भारतावर त्याला मिळालेल्या अभूतपूर्व यशामुळे त्याची प्रतिष्ठा वाढली. उत्तर भारत व दक्षिण भारत अल्लाउद्दिनच्या नियंत्रणाखाली आला.

२) राजकीय शहाणपणाची भूमिका : दद्दिण भारतातील राज्ये दिल्लीपासून अतिशय दूर होते. साम्राज्याला जोडणे चुकीचे होईल, म्हणून त्यांना मांडलिक बनवले.त्यांच्याकडून दर वर्षी खंडणी गोळा केली. त्यांना राजकीय स्वतंत्र दिले. त्याची हि भूमिका राजकीय शहाणपणाची असल्याचे दिसून येते.

३) उदार धोरण : अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिण दिग्विजय जरी मिळविला असला तरी दक्षिणेतील राजांना व जनतेला सन्मानाने वागविले. देवगिरीचा राजा रामदेवराय, द्वारसमद्राचा राजा वीर बल्लाळ तिसरा यांचे दिल्लीमध्ये भव्य स्वागत करून सन्मानपूर्वक वागणूक दिली. या उदार धोरणामुळे अल्लाउद्दीनची प्रतिष्ठा वाढली.

४) प्रचंड संपत्तीची प्राप्ती : अल्लाउद्दीन खिलजीचे दद्दिणेवर आक्रमण करण्याचे मुख्य कारण संपती मिळविणे हे होते. या दक्षिण दिग्विजयाने त्याचा या मोहिमेच्या मागे जो हेतू होता तो साध्य झाल्याचे दिसून येते.

५) दक्षिण भारतात इस्लामाचा प्रसार : दद्दिण भारतात हिंदूंचेच राज्य होते. पण अल्लाउद्दीन खिलजीचे दक्षिणेवरील झालेल्या आक्रमणामुळे हिंदूंची मंदिरे फोडली व अनेक लोकांची कत्तल केली. याचबरोबर इस्लाम धर्माचा प्रचार आणि प्रसार केला.

६) जनतेची आर्थिक लुट झाली : या स्वरीमध्ये मलिक काफुरने प्रचंड लुट केली. दक्षिणेतील राज्याकडून जबरदस्तीने मोठ्या प्रमाणात खंडणी वसूल केली. साहजिकपणे हि खंडणी देण्यासाठी तेथील राजांना जनतेवर प्रचंड कर लादले. त्यामुळे जनतेची मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक लुट झाली.

वरील वेगवेगळे परिणाम अल्लाउद्दीन खिलजीच्या दक्षिण स्वारीचे झाल्याचे दिसून येतात.

अल्लाउद्दिन खिलजीचे अंतर्गत धोरण :

अल्लाउद्दिन हा कार्यक्षम प्रशासक असल्याने त्याने प्रशासनाची एक दिशा निश्चित करून त्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली. कर्तव्यदक्ष अधिकाऱ्यांना पारितोषिक आणि भ्रष्ट अधिकाऱ्यांना पदच्युत केले. अल्लाउद्दीन खिलजीने साम्राज्य विस्ताराबरोबरच प्रशासकीय सुधारणेकडे ही तेवढेच लक्ष दिले. अल्लाउद्दीन खिलजीचे अंतर्गत धोरण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. प्रशासन व्यवस्था :

अल्लाउद्दीन खिलजीने प्रशासनाच्या सोयीसाठी विविध विभाग निर्माण केले. या विभागावर विविध अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका केल्या. मध्यवर्ती प्रशासनातील सर्व अधिकार सुलतानाकडे ठेवले. विविध मंत्र्यांच्या नेमणूका केल्यामुळे प्रशासनामध्ये एकवाक्यता आली. त्यामध्ये पुढील मंत्र्यांच्या नेमणूका केलेल्या होत्या.

१) दिवाण-इ-वझारत : दिवाण-इ-वझारत हा मुख्यमंत्री होता. साम्राज्यातील जमीन महसुलाचे अधिकार याच्याकडे दिलेले होते.

२) दिवाण-इ-इन्शा : या मंत्र्याकडे राज्यातील सरकारी पत्रव्यवहार सांभाळण्याचे काम होते.

३) दिवाण-इ-रियासत : या मंत्र्याकडे आर्थिक धोरण ठरविण्याचे काम असे. यातून राज्याची आर्थिक बाजू भक्कम करणे हे त्याचे उद्दिष्ठ असे.

४) दिवाण-इ-आरिझ : याच्याकडे सैन्यप्रमुखाचे काम होते. सैन्यभरती करणे सैन्याचे संघटन करणे व सैन्याचा पगार देणे इत्यादी कामे त्याला करावी लागत असत.

५) दिवाण-इ-रसालत : हा मंत्री परराष्ट्र खाते साभाळत असे. परराज्याबाबतचे धोरण तो आखत असे. परराज्यातून आलेल्या मान्यवरांचे तो स्वागत करून त्यांची काळजी घेत असे.

२. महसूल सुधारणा :

अल्लाउद्दिन खिलजीने सर्वप्रथम जहागीरीची प्रथा समाप्त केली. वक्फ, इनाम, पेन्शन व धार्मिक संस्था यांना देण्यात आलेल्या सर्व जमिनी खालसा करून त्या सरकार जमा केल्या. मुकादम, चौधरी आणि खोत या हिंदू महसूल अधिकाऱ्यांना ज्या विशेष सवलती मिळत होत्या त्याही संपुष्टात आणल्या. आपल्या राज्यातील सर्व जमिनीची मोजणी केली. जमिनी मोजणी करणारा हा पहिला सुलतान होता. जमीन मोजणी करून त्याची कागदपत्रे राजस्व विभागात सुरक्षित ठेवली. पिक कोणते आहे यानुसार महसूल आकारण्यात येऊ लागला.

कनकूत, बटाई आणि लोंक बटाई असे महसूल आकारणीचे तीन प्रकार अमंलात आणले. उत्पन्नाच्या निम्मा शेतसारा निश्चित करण्यात आला होता. कर वसुली अतिशय कडक स्वरुपाची होती. अल्लाउद्दिनच्या आर्थिक धोरणामुळे राज्याचे महसुली उत्पन्न वाढले. राजस्व खात्यातील भ्रष्टाचार कमी झाल्याने राज्यात धान्याची कमतरता भासली नाही. पण अल्लाउद्दिनच्या आर्थिक धोरणाचा हिंदू जनतेवर विपरीत परिणाम घडून आला. त्यामुळे हिंदू प्रजेचे दारिद्र्य वाढत गेले.

३. सैन्य सुधारणा :

अल्लाउद्दिनने तत्कालीन सैन्यव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल घडवून आणले. सैन्यव्यवस्थेसाठी 'दिवाण-ए-आरीज' हा स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्यात आला. अल्लाउद्दिन हा पहिला सुलतान होता ज्याने आपल्या राज्यात राजधानीच्या ठिकाणी सुसज्ज सैन्याची व्यवस्था केली. सर्व सैनिकांना व सेनाधिकाऱ्यांना सरकारी खजिन्यातून रोख वेतन देण्याची व्यवस्था केली. सर्वसाधारण सैनिकांच्या दर्जानुसार तीन श्रेणी तयार केल्या होत्या व त्यानुसार पगार निश्चित केला होता. सैनिकांची मोजदाद ठेवण्यासाठी चेहरा रजिस्टर पद्धत अवलंबली होती.

सैनिकाचे नांव, रंग, चेहरा किंवा शरीरावरील विशिष्ठ खाणाखुण याची लेखी माहिती नोंदवली जाई. सैनिकाची रोज हजेरी नोंदवली जाई. घोड्यांना डाग देण्याची पद्धत सुरू केली. सैनिकास घोडे आणि शस्त्र सरकारकडून दिले जाई. सैन्याची रोज परेड घेण्यात येऊ लागली. त्यामुळे सैन्याची कार्यक्षमता वाढू लागली.

सीमेवरील किल्ल्यांची डागडुजी करण्यात आली शिवाय काही नवीन किल्ले बांधण्यात आले. या व्यवस्थेमुळे मंगोल आक्रमणापासून साम्राज्याचे संरक्षण होऊ शकले.

४. न्यायव्यवस्था :

अल्लाउद्दिनने न्यायालयीन व्यवस्थेमध्येही बदल घडवून आणले. न्यायदानासाठी काझीची नेमणूक केली व नवीन दंडविधान निर्माण केले. न्यायदानाच्या क्षेत्रात मुस्लिम कायदा पद्धती प्रचलित असल्यामुळे हिंदू प्रजेला न्याय मिळणे कठिण असे. पोलीस व गुप्तहेरांच्या माध्यमातुन गुन्हेगाराची चौकशी करून काझी मुसलमान कायद्याप्रमाणे न्याय देत असे.

५. सामाजिक सुधारणा :

अल्लाउद्दीन खिलजीने समाजाच्या व राज्यकारभाराच्या दृष्टीने अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. सामाजिक सुधारणा करीत असताना कोणाचाही सल्ला घेतला नाही. अल्लाउद्दीन खिलजीने केलेल्या सामाजिक सुधारणा खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) मद्यपान व जुगारावर बंदी :

अल्लाउद्दिनने राजधानी व आजूबाजूच्या प्रदेशात मद्यपान व जुगारावर बंदी आणून हे व्यवसाय करणाऱ्यांना राजधानी बाहेर पाठविले. सुलतानाने साम्राज्यात मद्य घेण्यास पूर्णपणे बंदी घातली. हा कायदा आमलात आणण्यासाठी स्वतः मद्य सोडले. या कायद्याचे पालन जे करणार नाहीत त्यांना कडक शिक्षा करण्यात आल्या.

ब) सामुदायिक कार्यक्रम व संम्मेलनावर बंदी :

सामुदायिक कार्यक्रम व संम्मेलने अशा कार्यक्रमातून सुलतानाविरूद्ध कट कारस्थाने रचली जात असत. त्यामुळे असे कोणतेही सामुदायिक कार्यक्रम भरवावयाचे नाहीत असा कायदा केला.

क) सरदार वर्गाची अतिरिक्त मालमत्ता जप्त

सरदार वर्गाकडे असलेली मालमत्ता व पैसा हेच सुलतानाविरूध्द कट करण्याचे मुख्य कारण होय. म्हणून सुलतानाने सरदार वर्गाकडील अतिरिक्त मालमत्ता जप्त केली. अनेक धार्मिक कारणांवरून सरदारांच्या जमीनी जप्त केल्या.

ड) हिंदू विषयक कडक धोरण :

अल्लाउद्दीन खिलजीने हिंदूवर कडक निर्बंध लादले. त्यांच्याकडून उत्पन्नाचा निम्मा हिस्सा शेतसारा म्हणून घेतला. हिंदूवर जाचक असा 'जिझिया' कर लादला. कुरण, घरे, जनावरे यावरही त्याने कर लादले. घोड्यावर बसणे, शस्त्रास्त्रे, उत्तम वस्त्रे वापरणे, धार्मिक उत्सव साजरे करणे इ. गोष्टींची हिंदुना मनाई होती. त्याच्या या निष्ठूर व जुलमी धोरणांमुळे हिंदू प्रजा अत्यंत त्रस्त झाली होती.

६. वस्तूंचे भाव नियंत्रण :

अल्लाउद्दीन खिलजीचे बाजार भाव नियंत्रण ही त्या काळातील एक नाविन्यपूर्ण सुधारणा होती. अल्लाउद्दीन खिलजीने जीवनोपयोगी वस्तूंचे भावनियंत्रण करून त्या अल्प किंमतीत सर्वसामान्य लोकांना मिळतील अशी व्यवस्था केली. अल्लाउद्दिनने वस्तूचे जे भाव नियंत्रण घडवून आणले, ते केवळ जनकल्याणाच्या दृष्टीने घडवून आणले असे मत सुफी संत शेख नासिरुद्दीन याने व्यक्त केलेले आहे. अल्लाउद्दिनने बाजारात येणाऱ्या आवश्यक वस्तूंचे भाव निश्चित करून दिले ते पुढीलप्रमाणे

वस्तू	किंमत	वजन
गहू	७ १/२ जीतल	१ मणास
तांदूळ	५ जीतल	१ मणास
डाळ	५ जीतल	१ मणास
उडीद	५ जीतल	१ मणास
तूप	१ जीतल	२ ।। शेर
साखर	१ १/३ जीतल	१ मणास
मीठ	५ जीतल	१ मणास
बारीक मलमल	१ टंका	४० गज
तट्टू	१० ते २५ टंक्याला	१ तट्टू
दुभती गाय	३ ते ४ टंका	१ गाय
शेळी मेंढी	१० ते १४ जीतल	१ जोडी
गुलाम	१०० ते २०० टंकापर्यंत	-
सुंदर दासी	२० ते ४० टंकापर्यंत	-
घरकाम करणारा गडी	७ ते ८ टंकापर्यंत	-
अनुभव नसलेला गुलाम पुत्र	७ ते ८ टंकापर्यंत	-

वस्तूंचे भाव व बाजार नियंत्रण कायद्याची काटेकोर अमंलबजावणी व्हावी म्हणून 'दिवाण-ए-रियासत' या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली होती. त्याच्या मदतीला शहना-ए-मंडी, बरीद, मूनहियान इ. अधिकारी असत. हे सर्व अधिकारी प्रामाणिकपणे काम करीत असल्याने खोटे माप देणे, जास्त भावाने माल विकणे या गोष्टी सहसा होत नसत. काळाबाजार आणि भ्रष्टाचार नष्ट करण्यासाठी अल्लाउद्दिनने अतिशय कडक कायदे तयार केले.

अल्लाउद्दिनची हि योजना तात्त्विकदृष्ट्या कितीही चांगली असली तरी व्यवहार्य नव्हती. या व्यवस्थेमुळे शेतकरी, दलाल, व्यापारी यापैकी कुणाचाच फायदा झाला नाही. शिक्षेच्या भीतीमुळे अनेक व्यापारी व

दलाल यांनी आपआपले व्यवसाय बंद केले. त्यामुळे व्यापार ठप्प होऊन साम्राज्याचे प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले. अल्लाउद्दिनच्या मृत्यूनंतर भाव नियंत्रण योजना कोलमडून पडली.

अल्लाउद्दिनचा मृत्यू :

अतिशय श्रमामुळे अल्लाउद्दिन आजारी पडला. त्या काळात त्याच्या कुटुंबीयांनी त्याची काळजी घेतली नाही. १३१२ पर्यंत जवळजवळ सर्व भारत त्याच्या ताब्यात होता. पण इ.स. १३१३ पासून अल्लाउद्दिन शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या खचू लागला. मलिक काफूरवरील असलेल्या विश्वासामुळे सर्व सत्ता त्याच्याकडे सोपवून अल्लाउद्दिन निर्धास्त राहू लागला. त्याच्या शेवटच्या काळात ठीक ठिकाणी बंडाळ्या होऊ लागल्या. गुजरात, चितोड, दक्षिणेतील हिंदू राजे यांनी शाही फौजांचा जागोजागी पराभव करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे आजारी अल्लाउद्दिन अधिकच खचला व निराश आवस्थेत ६ जानेवारी १३१६ रोजी त्याचा मृत्यू झाला.

अल्लाउद्दीनची योग्यता :

अल्लाउद्दीन खिलजीच्या योग्यतेबददल इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. स्मिथ म्हणतो अल्लाउददीन खिलजी एक जुलमी व रानटी राजा होता. त्यास न्यायनीतीची चाड नव्हती, तर लेनपूल म्हणतो जरी तो रक्तपिपासू व निर्दय शासक होता तरी तो एक शक्तिशाली व योग्य शासक होता हे कोणीही नाकबूल करणार नाही. अशा अल्लाउददीन खिलजीची योग्यता पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) गुण :

१. सर्वश्रेष्ठ सुलतान :

अल्लाउद्दीन खिलजी हा सुलतानशाहीतील सर्वश्रेष्ठ सुलतान मानला जातो. सुलतानशाहीतील दुसऱ्या कोणत्याही सुलतानाला त्याच्या एवढा साम्राज्यविस्तार करता आला नाही. तो साहसी, असामान्य योद्धा व कुशल सेनापती होता.

२. प्रतिभाशाली प्रशासन :

अल्लाउद्दीन खिलजी हा उत्तम प्रशासक होता. परंपरागत प्रशासन व्यवस्थेमध्ये बदल करून नवीन प्रशासनाची स्थापना करणारा हा पहिला प्रशासक होय. त्याच्या कुशल प्रशासन व्यवस्थेमुळे बाहय आक्रमण व अंतर्गत बंडाचा बंदोबस्त होऊन राज्यात शांतता स्थापन झाली.

३. विशाल राज्य निर्माण केले :

सुलतानशाहीचे मोठे राज्य निर्माण करणारा, उत्तम प्रशासन निर्माण करणारा, दक्षिण भारतावर स्वारी करणारा अल्लाउद्दीन खिलजी हा मध्ययुगीन भारताचा अग्रगण्य शासक समजला जातो. तो सुलतानशाहीतील यशस्वी सुलतान म्हणून त्याचे स्थान श्रेष्ठ आहे.

४. उत्तम योद्धा :

अल्लाउद्दीन खिलजी उत्तम योध्दा व उत्तम तलवार बहाद्दर होता. त्याच्या प्रामाणिक व पराक्रमी सेनापतीमुळे त्याला अनेक विजय मिळाले.

५. शांतता व सुव्यवस्था :

अल्लाउद्दीन खिलजीने संपूर्ण राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. त्याने भरीव सुधारणा करून प्रशासन उत्तम केले. राज्यात भरीव सुधारणा करणारा तो पहिला सुलतान ठरला.

ब) दोष :

१. क्रूर व निर्दयी :

अल्लाउददीन भयंकर क्रूर व रक्तपिपासू होता. त्याने अनेकांच्या कत्तली केल्या. सत्तेसाठी जलालुद्दीन आपल्या काकाला कपटाने ठार केले. मंगोलाकडून जफरखान ठार झाल्यावर त्याला आनंद झाला. अल्लाउद्दीनने स्वतःची मुले व बेगमेसही कैदत टाकले. युध्द आणि रक्तपात हेच त्याचे जीवन होते

२. कडवा मुसलमान :

अल्लाउददीन कट्टर मुसलमान होता. राज्यकारभारात इस्लाम धर्माला महत्व दिले नसले तरी तो स्वतः सच्चा मुसलमान समजत असे. त्याने इतर धर्मियांचा अनन्वित छळ केला.

३. हिंदूंचा छळ :

अल्लाउद्दीन खिलजीने अनेक हिंदु धर्मियांचा छळ केला. अनेका हिंदुंना मुस्लिम धर्म स्विकारायला लावला. हिंदुवर जाचक जिझिया कर लादला. तो कट्टर सुन्नी पंथीय असल्यामुळे त्याने नेहमी मुस्लिम धर्माचा पुरस्कार केला.

४. नैतिक अधिष्ठानचा अभाव :

निती-अनीतीची चाड न बळगता कोणतेही कृत्य करावयास तो मागे पुढे पाहत नसे. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या राज्याला नैतिकतेचे अधिष्ठान नव्हते. त्याच्या राज्याला सामान्य जनतेचा पाठिंबा नव्हता.

सारांश :

अल्लाउद्दीन खिलजीमध्ये चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही प्रकारच्या गुणांचा त्याच्या व्यक्तिमत्वात समावेश होता. मध्ययुगीन भारताच्या राज्यकर्त्यात अल्लाउद्दीन खिलजीला उच्च व मानाचे स्थान दिले जाते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :

अ) योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. मोहम्मद-बीन-कासिमने इ.सन. ....मध्ये भारतावर स्वारी केली.

अ) ७१२ ब) ७२० क) ७०० ड) ८१२

२. अल्लाउद्दीन खिलजीचे मूळ नाव .... होते.

अ) मुहंम्मद ब) अली खुली क) अली गर्शप ड) सय्यद

३. अफगाणिस्तानातील ....हे खिलजी वंशीय लोकांचे वसतीस्थान आहे.

अ) 'खल्ज' ब) 'बल्ख' क) 'काबुल' ड) 'कंधार'

४. अल्लाउद्दीन खिलजीने स्वतःला सुलतान म्हणून .... मध्ये घोषित केले.

अ) १२९६ ब) १२९७ क) १२९८ ड) १२९९

५. सैन्यव्यवस्थेसाठी ....हा स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्यात आला

अ) दिवाण-ए-आरीज ब) दिवाण-इ-इन्शा

क) दिवाण-इ-वझारत ड) यापैकी नाही

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या स्वारीच्या वेळी देवगिरीवर कोणाची सत्ता होती?

२. अल्लाउद्दीन खिलजीने जमीन महसुलाचे अधिकार कोणत्या मंत्र्याकडे दिले होते?

३. कोणत्या सुलतानाने दक्षिणेवर पहिली स्वारी केली?

४. घोड्यांना डाग देण्याची पध्दत कोणत्या सुलतानाने सुरू केली?

५. अल्लाउद्दीन खिलजीने कोणते नवीन नगर वसवले?

१.२.२ महंमद-बिन-तुघलक : शासन व्यवस्थेतील अभिनव प्रयोग

तुघलक हे ''कुतलघ'' (गाझी मलिकचा पिता) या नावाचा अपभ्रंश आहे. गाझी मलिक या पंजाबच्या राज्यपालाने इ.स. १३२० मध्ये शेवटचा खिलजी सुलतान खुस्रोशहाचा वध केला व गियासुद्दीन तुघलकशहा हे नांव धारण करून तो दिल्लीच्या गादीवर बसला. त्याच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा महंमद जौना हा महंमद तुघलकशहा हे नांव धारण करून दिल्लीच्या गादीवर बसला. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील विविध प्रयोग करणारा सुलतान म्हणून मुहंम्मद-बिन-तुघलकाला ओळखले जाते.

पूर्वचरित्र :

गाझी मलिकच्या ५ मुलांपैकी फकरुद्दीन महंमद जौना उर्फ महमंद तुघलक हा सर्वात जेष्ठ व कर्तबगार होता. पर्शियन व अरेबिक साहित्याचा तो चांगला जाणकार होता. खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, गणित, तत्त्वज्ञान या विषयांचाही त्याचा अभ्यास होता. गियासुद्दीन तुघलकाच्या मृत्युनंतर त्याचा मोठा मुलगा फकरूद्दीन जुनाखान उर्फ उलुघखान हा मुहंम्मद-बिन-तुघलक या नावाने इ.सन १३२५ मध्ये गादीवर आला. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील महंमद तुघलक हे अत्यंत विलक्षण आणि वादग्रस्त व्यक्तिमत्व आहे. काश्मीर, राजपुताना आणि समुद्रकिनारपट्टीचा काही प्रदेश सोडला तर जवळजवळ संपूर्ण भारत त्याच्या साम्राज्याचा भाग होता.

● **महंमद–बिन–तुघलकाचे कार्य प्रशासनव्यवस्थेतील अभिनव प्रयोग :**

१. जमीन महसूल विषयक सुधारणा :

मुहंम्मद–बिन–तुघलकाने सुलतान पदाची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर सर्व राज्यात महसुलाचा दर एकच असावा अशी इच्छा व्यक्त केली. यासाठी प्रत्येक प्रांतात महसूल खर्च व उत्पन्नाचे एक रजिस्टर ठेवावे व त्याची एक प्रत दिल्ली दरबारी पाठवावी असा वटहुकूम त्याने काढला. सुलतानाच्या या निणर्यामुळे प्रशासनात एकवाक्यता आली.

२. गंगा–यमुना नदीच्या खोऱ्यातील कर वाढ :

महमंद तुघलक याने सत्ता हाती घेतल्यानंतर शेती सुधारणा, जमा खर्च, महसुल वाढ इ. सधुारणा करण्याच्या उद्देशाने सर्व प्रांतीय सुभेदारांना महसूल व्यवस्थेचे दप्तर तपासणीसाठी दिल्लीला आणण्याचे आदेश दिले. गंगा यमुनेच्या दुआबातील सुपीकता लक्षात घेवून महमदाने तेथील शेतसारा वाढविण्याचा निश्चय केला शेतसाऱ्याव्यतिरिक्त घरे, पशु व कुरणांवरही कर आकारण्यात आले. मुहंम्मद–बिन–तुघलकाने कर वाढ योग्यरीतीने आमलात अणण्याकरीता 'दिवाण–ए– मुस्तखरिज' नावाचे एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले. कर वसुली होते की नाही याची माहिति प्रांतानुसार वेळोवेळी या खात्याच्या माध्यामातून मिळणार होती. परंतु दुर्दैवाने याचवेळी दुआबात भयंकर दुष्काळ पडला. नैसर्गिक आपत्ती व सरकारी अधिकाऱ्यांचे कठोर वर्तन यामुळे जनता भडकली व जनतेने महंमद बिन तुघलकाविरुद्ध बंड पुकारले. यावेळी दुष्काळग्रस्त प्रजेला जास्तीत जास्त मदत पाठवली. परंतु ही मदत पाठविण्यास खूप उशीर झाला होता. भ्रष्टाचारी अधिकाऱ्यांनी ही मदत सुध्दा शेतकऱ्यांपर्यंत नीट पोहोचू दिली नाही. अशा प्रकारे सुलतानाची कर वाढीची योजना अपयशी ठरली.

३ आदर्श कृषी योजना :

मुहंम्मद–बिन–तुघलकाने शेतीच्या प्रगतीसाठी 'दिवाण–ए–कोही' हा एक नवीन विभाग निर्माण केलेला होता. या विभागाचे उद्दिष्ठ म्हणजे शेतकऱ्यांना सरकारी साह्य देऊन जास्तीत जास्त जमीन लागवडीखाली आणणे हा होता. सुलतानाने तीन लक्ष बिघे ओसाड जमीन निवडून त्यात विविध पिके काढण्याची व्यवस्था केली. या अभिनव प्रयोगासाठी तीन वर्षात सत्तर लक्ष टंका खर्च करण्यात आला. ही जमीन गरजू शेतकऱ्यांना देण्यात आली. परंतु हा प्रयोग पूर्णपणे फसला. कारण या योजनेसाठी निवडलेली संपूर्ण जमीन नापीक होती. अधिकारी वर्ग भ्रष्टाचारी निघाला. वास्तविक सुलतानाचा हा प्रयोग प्रशंसनीय होता. परंतु तीन वर्षाचा कालावधी अपुरा होता.

४. राजधानी बदलण्याचा प्रयोग :

मुहंम्मद–बिन–तुघलकाने राजधानी स्थलातंर करण्याचा निर्णय घेतला तो म्हणजे दिल्ली वरून देवगिरीला राजधानी हलविण्यात आली. त्याची कारणे पुढील प्रमाणे–

राजधानी स्थलांतराची कारणे :

१) देवगिरी हे ठिकाण साम्राज्याच्या मध्यावरती होते. त्यामुळे सर्व साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवता येईल या अपेक्षेतून राजधानी बदलली.

२) सीमा प्रदेशातून सतत मोगलांचे आक्रमण होत होते. राजधानी सुरक्षित ठेवावी या उद्देशाने राजधानी बदलण्याचा निर्णय घेतला

३) दिल्लीमधील लोक सुलतानाची प्रचंड निंदा करत होते. त्यामुळे त्याचा स्वाभिमान दुखावलेला होता. दिल्लीतील लोकांना शिक्षा करावी या उद्देशाने राजधानी बदलण्याचा निर्णय घेतला.

४) सतत दोन वेळा दिल्ली परिसरात प्रचंड दुष्काळ पडलेला होता. लोकांचे हाल होत होते. त्यामुळे राजधानी बदलण्याचा निर्णय घेतला.

५) गंगा-यमुना नदीच्या खोऱ्यात दुष्काळ पडलेला असताना करवाढ केली. त्यामुळे या खोऱ्यातील लोकांनी बंड केले. त्यामुळे राजधानी बदलण्याचा निर्णय घेतला.

६) खिलजीच्या कालखंडात दक्षिण भारतात मुस्लिम सत्तेची स्थापना झालेली होती. तेथे आपले वर्चस्व कायमचे रहावे ही इच्छा होती. परंतु दिल्लीपासून हा प्रदेश दूर होता. दळण-वळणाच्या साधनांचा अभाव होता. त्यामुळे जर दक्षिणेत बंड किंवा उठाव झाल्यास त्यावर नियंत्रण ठेवणे अशक्य आहे. यासाठीच राजधानी दिल्लीहून देवगिरीला बदलण्याचा निर्णय घेतला.

७) मोगलांनी पंजाब ताब्यात घेतले तर राजधानी दिल्लीवर अक्रमणाचा धोका होता. तसेच दिल्लीचे महत्त्व ही कमी होऊ लागले होते त्यामुळे राजधानी बदलण्याचा निर्णय घेतला.

दिल्ली शहरातील सर्व लोकांनी एका आठवड्याच्या आत दौलताबादला जावे असा सुलतानाने आदेश काढला. या आदेशाची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करण्यात आली. या प्रवासामध्ये हजारो लोक मरण पावले. दौलताबादला गेलेल्या लोकात मोठा असंतोष निर्माण झाला. त्याच बरोबर दौलताबादहून उत्तर प्रांतावर नीट लक्ष ठेवता येत नाही हे लक्षात आल्यानंतर सुलतानाने दिल्लीला पुन्हा राजधानी आणण्यास अनुमती दिली. राजधानी पुन्हा दिल्लीला आली. सुलतानाच्या राजधानी बदलण्याच्या प्रयोगामुळे मुहंम्मद-बिन-तुघलकाच्या प्रतिष्ठेला फार मोठा धक्का बसला.

५. सोन्या ऐवजी तांब्याची नाणी चलनामध्ये आणली :

सुलतानाने आकर्षक अशी सोन्या-चांदीची वेगवेगळ्या किंमतीची नवीन नाणी प्रचारात आणली. त्याने 'दोकानी' नावाचे नवी नाणे सुरू केले. त्या काळी सर्व जगात चांदीचा भयंकर तुटवडा निर्माण झाला होता. चांदीच्या नाण्यांच्या अभावी दैनंदिन व्यवहारात प्रजेचे फार हाल होत. ही समस्या सोडवण्यासाठी सुलतानाने इराण व चीनच्या धर्तीवर साम्राज्यात तांब्याचे चलन सुरु केले. सुलतानाच्या प्रयोगशील स्वभावाचा हा अभिनव प्रयोग पूर्णपणे फसला. याचे कारण लोकांनी आपल्या घरी अशा तऱ्हेची बनावट नाणी काढून व

त्यांचा प्रचार करून सुलतानाची सर्व अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली. सोने, चांदी बाजारातून लुप्त झाले आणि तांब्याच्या नाण्यांचा सुळसुळाट झाला. तांब्याची नाणी स्विकारण्यास परदेशी लोकांनी सुध्दा नाकारले. यातून राजमुद्रेचे अवमूल्यन झाले. जवळ-जवळ १०० तांब्याच्या नाण्याची किंमत सोन्याचा एक टका झाली. त्याचा परिणाम आवश्यक वस्तूंच्या किंमतीवर घडून आला. सर्वसामान्य जनतेने सोने-चांदी लपवून राज्याचा कर देण्याकरीता याच नाण्यांचा उपयोग केला. सर्वसामान्य जनतेला या योजनेचा खुप त्रास सहन करावा लागला. सर्व राज्यात अराजकता व अव्यवस्था निर्माण झाली. त्यामुळे मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने आपाली ही योजना मागे घेतली.

नाणी बदलाचा आदेश :

मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने नवा वटहुकूम काढला व असे जाहीर केले की लोकांनी आपल्या जवळच्या तांब्याच्या नाण्याच्या मोबदल्यात सोन्याची नाणी घेऊन जावीत या आदेशामुळे मोठा गोंधळ निर्माण झाला. हजारो लोक नाणी बदलण्यासाठी पुढे आले. तांब्यांची नाणी सरकारी खजिन्यात जमा करून ढीगच्या ढीग कोषगारात जमा झाले. त्यामुळे कोषागारातील सर्व सोने लोकांमध्ये वाटले गेले. अशा प्रकारे मुहंम्मद-बिन-तुघलकाचा प्रतिकात्मक मुद्रा प्रचलनाचा प्रयोग फसला गेला.

महंमद-बिन-तुघलकाच्या योजनांच्या अपयशाची कारणे :

१) सुलतान स्वतःच जबाबदार :

सुलतानाच्या योजना अतिशय चागंल्या होत्या, परंतु सुलतान अतिशय उतावळ्या स्वभावाचा होता. योजनेवर कधीही गंभीरपणे विचार केला नाही. निर्णय घेतला की, तात्काळ अंमलबजावणी करत असे. महमंदबिन-तुघलक हेकेखोर, रागीट होता. त्याच्या या स्वभावाचा परिणाम योजनेवर झाला.

२) स्वकीयांचा विरोध :

महंमद-बिन-तुघलक हा उदारमतवादी विचाराचा होता. त्यामुळे राजकारण व धर्मातील उलेमांचे वर्चस्व नष्ट केले. अनेक उलेमांना कठोर शिक्षा केल्या. त्यामुळे हा वर्ग सुलतानाच्या विरोधात गेला. या उलेमांनी सामान्य जनतेच्या मनामध्ये सुलाताना विरोधी वातावरण तयार केले. त्यामुळे सामान्य जनतेने त्यास विरोध करण्यास सुरवात केली.

३) काळाच्या पुढच्या योजना :

सुलतानाच्या योजना अत्यंत चांगल्या होत्या पण त्या काळाच्या पुढच्या होत्या. प्रजेला त्या समजल्या नसल्याने प्रजेचे सहकार्य मिळू शकले नाही. तांब्याच्या नाण्याचा प्रयोग न समजल्याने लोकांनी त्याला सहकार्य केले नाही. त्यामुळे सुलतानाला कठोर निर्णय घ्यावे लागले. परिणामी लोक अधिक चिडले.

४) भ्रष्ट अधिकारी :

सरकारी योजना कार्यक्षमपणे राबविण्यासाठी प्रामाणिक व चांगल्या अधिकाऱ्यांची गरज असते. महंमद-बिन-तुघलक हा प्रचंड क्रूर असूनही त्याच्या काळात प्रशासन आणि लष्कर यत्रंणेत मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचारी आणि अप्रामाणिक अधिकारी वर्ग होता. त्यामुळे सुलतानाने अवलंबलेल्या प्रशासकीय योजनेस अपयश आले.

५) नैसर्गिक आपत्ती :

सुलतानाने ज्या योजना अंमलात आणल्या, त्याला निसर्गाने साथ दिली नाही. गंगा-यमुनेच्या खोऱ्यामध्ये कर वाढ केली त्याचवेळी दुष्काळ पडला. या नैसर्गिक आपत्तीमुळे योजना अपयशी ठरली.

६) साम्राज्य विस्तार :

सुलतानाच्या काळात प्रचंड साम्राज्य विस्तार झाला होता. दळणवळणाच्या साधनांचा आभाव असल्याने सर्व साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवणे अशक्य होते. त्यामुळे योजना अपयशी ठरली.

७) परदेशी मुसलमान :

इराक, इराण, अरबस्थान, तुर्कस्तान येथून अनेक मुसलमान स्वतःचे नशीब आजमाविण्यासाठी भारतात आले. त्यांच्यावर विश्वास ठेवून सुलतानाने अनेक महत्वाची दरबारातील पदे त्यांना दिली. परंतु याच लोकांनी सुलतानाविरुद्ध बंडखोरी केली.

अशा विविध कारणांमुळे मुहंम्मद-बिन-तुघलकाला या योजनेत अपयश आले.

मुहम्मद बिन तुघलकचे मूल्यमापन

प्रयोगशील व सुधारणावादी : प्रशासकीय सुधारणा, प्रयोगशील व सुधारणावादी शासक म्हणून मोहम्मद बिन तुगलकाचे कार्य हे काळाच्या पुढे होते. ज्या काळामध्ये चीनमध्ये चलनी नोटांचा प्रयोग सुरू झाला अशा काळात मोहम्मद बिन तुगलक याने आपल्या राज्यामध्ये चलाजी नाण्यांचा प्रयोग केला. मात्र त्याची अंमलबजावणी योग्य रितीने न झाल्यामुळे हा प्रयोग अपयशी ठरला. मात्र त्याचा हा प्रयोग काळाच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा होता वास्तविक तो दूरदृष्टी असलेला शासक होता तो वास्तववादी होता स्वप्नाळू मुळीच नव्हता मात्र त्याच्या प्रयोगाची अंमलबजावणी योग्य रीतीने न झाल्यामुळे व शासकीय अधिकाऱ्यांचा त्याला पुरेसा पाठिंबा न मिळाल्यामुळे त्याचे काही प्रयोग अपयशी ठरले आणि त्यामुळेच त्याला दोष दिला जातो

बुद्धिप्रामाण्यवादी : मुहंमद तुघलक स्वतःच्या जीवनात नमाज, रोजे यांचा श्रद्धापूर्वक पालनकर्ता होता, तसेच तो इतरांनी पाळावा इतका आग्रही सुद्धा होता. एक सुशिक्षित व विद्वान शासक म्हणून त्याची ख्याती आहे. तो तत्त्वज्ञान, गणित, औषधीशास्त्र तसेच धर्म यासारख्या विद्वत्शाखांचा माहीतगार होता. त्याच्या उतावीळपणामुळे त्याचे अनेक निर्णय फसले पण तो एक महत्त्वाकांक्षी शासक होता. त्याचे ग्रंथवाचन अफाट

होते. इतिहासकार बर्नीने त्याच्यावर केलेल्या टीकेनुसार कळून येते की तो आत्यंतिक बुद्धिप्रामाण्यवादी होता. बर्नोच्या मते, तर्काच्या व बुद्धीच्या कसोटीवर परीक्षा घेतल्याशिवाय तो कोणत्याही इस्लामी कायद्याचा स्वीकार करीत नसे. यामुळे त्याला बुद्धिप्रामाण्यवादी शासक म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. बुद्धिप्रामाण्यवादी म्हणून मोहम्मद तुगलक याची अनेक उदाहरणे इतिहासामध्ये प्रसिद्ध आहेत. त्याने अंध अनुकरणाने धर्म स्वीकारला नाही व त्याचं आचरण देखील त्या पद्धतीने केलं नाही. सारासार विचार करूनच व बुद्धिप्रामाण्यवाद स्वीकारून त्याने धर्माचा स्वीकार केला वेळप्रसंगी त्याने धर्ममार्तंड प्राबल्य झुगारून दिलं.

उदार विचारी राज्यकर्ता : मुहंमद हा मोकळ्या तसेच उदार मनाचा होता हे त्याच्या प्रवृत्तीवरून कळून येते. तो हिंदू धर्मियांच्या होळीसारख्या काही सणांमध्ये सहभागी होत असल्याबाबतची माहिती आपल्याला अनेक इतिहासकारांच्या लेखनातून दिसून येते. तसेच तो कट्टर सिद्धान्तवादी नव्हता, ही बाब अनेक योग्यांसमवेत आणि राजशेखर तथा जिनप्रभा सुरीसारख्या जैन संतांशी त्याचे जे सहचर्य होते, यावरून स्पष्ट होते. त्याने गुजरातमध्ये असताना अनेक जैन मंदिरांना भेटी देऊन त्यांना अनुदान दिले होते, असे सतीशचंद्र यांच्या लेखनात नमूद केले आहे. यावरून आपण समजू शकतो की तो एक उदार विचारी राज्यकर्ता होता.

प्रयोग व सुधारणा : मुहंमद यास नावीन्यपूर्वक प्रयोग तसेच प्रशासनात सुधारणा करणे आवडत असे. प्रशासनात उत्साह आणि राज्यकारभारामध्ये एकसूत्रता आणण्याची त्याची इच्छा होती. यासाठी त्याने अनेक योजना आखल्या, पण त्यांपैकी काहींचाच परिणाम प्रशासन सुधारण्यासाठी झाला असे म्हणता येईल. मोहम्मद बिन तुगलक याने केलेले प्रयोग आणि सुधारणा ह्या व्यावहारिक आणि काळाची पावले ओळखणाऱ्या होत्या. परंतु योग्य नियोजनाचा अभाव आणि त्या योजना राबवताना घ्यावयाची खबरदारी या गोष्टींकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे त्या प्रत्यक्षात यशस्वी होऊ शकल्या नाहीत.

प्रशासकीय सुधारणा : राजधानी दिल्ली वरून देवगिरीला नेणे. हा त्याच्या जीवनातील प्रभावी तसेच बहुचर्चित असा निर्णय होता. आजपर्यंत त्याच्या या निर्णयासाठी त्याला वेड्यात काढले जाते. पण आपल्याला त्याचे या निर्णयामागे कोणते उद्देश होते व त्याची कोणती महत्त्वाकांक्षा होती ते आधी समजून घ्यायला पाहिजे. तसेच हे निर्णय अनियोजित किंवा बिनपूर्वतयारीनिशी केलेले नव्हते, असे काही पुराव्यांवरून म्हणता येते. मोहम्मद तुगलक याने आपल्या कारकिर्दीमध्ये अनेक चांगले प्रशासकीय निर्णय घेतले परंतु त्याची योग्य अंमलबजावणी आणि कार्यवाही न केल्यामुळे त्याचे हे प्रशासकीय सुधारणांचे निर्णय फसले.

- **आर्थिक व कृषी सुधारणा :**

सांकेतिक चलन : मोहंमदने देवगिरीला प्रयाण केल्यानंतर नाणेव्यवस्था सुधारण्यासाठी सांकेतिक चलनाचा दुसरा प्रयोग केला. मध्ययुगीन काळात सांकेतिक चलन ही पूर्णत: नाविन्यपूर्ण सुधारणा होती. या काळात चीनमध्येसुद्धा सांकेतिक चलन म्हणून कागदी चलन प्रचलित होते. मंगोल सम्राट कुबलाई खानाने 'चान' नावाचे कागदी चलन सुरू केले होते व त्याच्या मृत्यूपर्यंत योग्यरित्या चालू होते. पुढे असाच प्रयोग कातू या इराणी राजाने 'चान' चलन लागू करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. पण असो त्याच्या या नाणे

बदलाच्या धाडसामुळे त्याला वेडा ठरवण्यात आले. पण एक की आपल्याला त्याच्यात दूरदृष्टी नक्की दिसून येते.

कृषीविषयक धोरण : मुहंमदाचे कृषिविषयक धोरण हे त्याच्या वडिलांपेक्षा कठोर होते. त्याचे वडील गियासुद्दीन तुघलकानी अल्लाउद्दीनने सुरू केलेली शेतजमिनीच्या मोजणीनुसार आकारण्यात येणारी सारापद्धत मोडीत काढून त्या जागी 'प्रत्येक वेळी हातात आलेल्या पिकांची मोजणी करून त्यापैकी ठरावीक भाग शेतसारा म्हणून सुरू केला. खर तर गियासुउद्दीन तुघलकचे धोरण शेतकऱ्यांसाठी फायदेशीर होते.

मुहंमदने आपल्या शासन काळात कर वसुलीत सक्ती केल्याने तसेच करांचा दर बराच वाढवल्यामुळे शेतकऱ्यांना खुप हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. दुष्काळ पडला तरी तो सक्ती ने 'चराई' तसेच 'घराई' कर वसूल करायचा. त्यामुळे शेतकरी वाढीव करांविरोधात बंड करत. मुहंमद हे बंड मोडण्यासाठी कठोर कारवाई करायचा. पण जेव्हा सतत ७ वर्षे दुष्काळ पडला तेव्हा महम्मदने अनेक कृषीविषयक धोरण आखले. 'दिवाण-ए-अमीर-कोई' नावाचा विभाग सुरू केला.

बर्नीनुसार पडीक व नापीक जमीन पिकाखाली आणण्यासाठी सुलतानाने योजना आखली होती. त्या मध्ये शेतीत सुधारणा, शेतीच्या पद्धतीमध्ये बदल जसे बार्लीच्या जागी गहू, गव्हाच्या जागी ऊस, तर उसाच्या जागी द्राक्षे. अश्या योजनांमुळे नक्कीच महसुलात वाढ होणे अपेक्षित होते. बर्नीनुसार मुहंमदाने दुष्काळावर मात करण्यासाठी दिल्लीत मंदतकेंद्रे उघडली, तसेच विहिरी खोदणे, शेती अवजारे-बी बियाणे खरेदी करणे यासाठी कर्ज वाटप केले. त्याच्या योजनांमधील काही गोष्टी नक्कीच परिणामकारक होत्या. असे म्हणणे दुमत ठरणार नाही.

१.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

खुष्कीचा मार्ग : जमिनीवरील मार्ग.

काझी : न्यायखात्याचा प्रमुख.

अष्ट दिग्गज : प्रसिध्द आठ कवी.

बोम्मलाट : छायानाट्याचा प्रकार.

वीरगळ : वीरमरण प्राप्त करणाऱ्याचे स्मारक.

शस्त्रभांडार : युध्द साहित्य ठेवण्याचे ठिकाण

१.४ सारांश :

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील ''ॲरिस्टॉटल'' म्हणून संबोधला जाणारा मंहमद तुघलक हा धाडसी व पराक्रमी होता. त्याच्या दातृत्व व न्यायप्रियेतेची कीर्ती परदेशातही पसरली होती. यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक ते सर्व गुण त्याच्याजवळ असूनही तो अयशस्वी ठरला याचे प्रमुख कारण म्हणजे अस्थिर स्वभाव

आणि दुराग्रह. त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्व परस्परविरोधी, गुणांचा समुच्चय होता असे म्हटले जाते. त्याच्या सुधारणा अत्यंत क्रांतिकारक होत्या परंतु फसल्याने त्याच्यावर अपयशाचा शिक्का बसला. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाचा नवीन चलनाचा प्रयोग साम्राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर गंभीर परिणाम करणारा ठरला. व्यापार, उद्योग, व्यवसाय यांची जबर हानी झाली. बाजारातून सोने व चांदी नष्ट झाले. परकीय व्यापारी आर्थिक देवाणघेवाणीमध्ये तांब्याची नाणी नाकारू लागली. या संदर्भात इतिहासकार जियाउद्दीन बरनी लिहितो 'प्रत्येक हिंदूचे घर एक टाकसाळ झाले. सर्व प्रजेने सोने, चांदी लपवून राज्य कर देण्याकरिता याच नाण्याचा उपयोग केला. राजमुद्रेचे अवमूल्यन झाले. शंभर तांब्याच्या नाण्यांबरोबर सोन्याच्या एका टंकाची किंमत झाली. राज्यामध्ये अस्थिरता व गोंधळ निर्माण झाला'. यामुळे मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने ही योजना बंद केली व साम्राज्यातील लोकांना कळविण्यात आले की त्यांच्याजवळ असलेली तांब्याची नाणी सरकारी खजिन्यात जमा करून त्या मोबदल्यात सोन्याची नाणी घेऊन जावीत, तुघलकाबादमध्ये हजारो लोकांनी आणलेल्या नाण्यांचे ढीगच्या ढीग लागले. परिणामी मुहंम्मद-बिन-तुघलकाच्या आदर्श योजनेला अपयश आले. आदर्श व दूरदृष्टीची योजना असूनही अंमलबजावणी योग्यरितीने न झाल्याने हा प्रयोग अयशस्वी झाला.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :

अ) योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. मुहंम्मद-बिन-तुघलक .... साली गादीवर आला.

अ) १३२० ब) १३२५ क) १३५० ड) १३५५

२. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने शेतीच्या प्रगतीसाठी .... हा एक नवीन विभाग निर्माण केलेला होता.

अ) दिवाण-ए- कोही ब) दिवाण-इ-वझारत

क) दिवाण-इ-इन्शा ड) दिवाण-इ-रियासत

३. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने .... नावाचे नवी नाणे सुरु केले.

अ) दोकानी ब) शाहरुखी क) मोहूर ड) आफताबी

४. मुहंम्मद-बीन-तुघलकाने आपली राजधानी बदलून .... येथे हालविण्याचा प्रयत्न केला.

अ) गुलबर्गा ब) बिदर क) देवगिरी ड) होस्पेट

५. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने राबविलेल्या चलनाच्या प्रयोगामध्ये तांब्याची नाणी .... प्रकारची होती.

अ) १० ब) १२ क) १४ ड) १६

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने शेतीच्या प्रगतीसाठी कोणता नवीन विभाग निर्माण केलेला होता?

२. 'प्रत्येक हिंदूचे घर एक टांकसाळ झाले ' असे कोणत्या इतिहासकाराने म्हटले आहे?

३. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाची मिश्र नाणी किती प्रकारची होती?

४. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने कोणत्या प्रांतात कर वाढ केली?

५. मुहंम्मद-बिन-तुघलकाने आदर्श कृषी योजना राबविण्यासाठी दिलेला वेळ किती वर्षे होता?

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. अल्लाउद्दिन खिलजीच्या दक्षिण मोहिमेची माहिती द्या.

२. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या अंतर्गत सुधारणा स्पष्ट करा.

३. मुहंम्मद-बीन-तुघलकच्या मुद्रा चलनाच्या प्रयोगाची सविस्तर माहिती सांगा

४. महंमद-बिन-तुघलकाच्या योजनांच्या अपयशाची कारणे सांगा

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न १ ची उत्तरे

अ) १) ७१२ २) अली गर्शप ३) खल्ज ४) १२९६
५) दिवाण-ए-आरीज'

ब) १) रामचंद्रदेव यादव २) दिवाण-इ-वझारत ३) अल्लाउद्दीन खिलजी
४) अल्लाउद्दीन खिलजी ५) सिरी

स्वयं अध्ययन प्रश्न २ ची उत्तरे

अ) १) १३२५ २) दिवाण-ए- कोही ३) दोकानी
४) देवगिरी ५) १२

ब) १) दिवाण-ए- कोही २) जियाउद्दीन बरनी ३) २५
४) दुआबात ५) तीन

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. भिडे, नलवडे, नाईकनवरे - मध्ययुगीन भारत (सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक) फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

२. डॉ. धनंजय आचार्य - मध्ययुगीन भारत (१००० ते १७०७) श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

३. डॉ. श. गो. कोलारकर - मध्ययुगीन भारत (१२०६ ते १७०७) श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर

४. मोडक बा. प्र., दक्षिणेतील मुसलमानी राज्याचा इतिहास चित्रशाळा छापखाना, पुणे

❑❑❑

घटक २
दक्षिण भारतातील प्रमुख राज्यकर्ते

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ कृष्णदेवराय लष्करी विजय व सांस्कृतिक कार्य

२.२.२ महंमद गवान बहामनी राज्यातील कामगिरी

२.३ सारांश

२.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला पुढील उद्दिष्टे सांगता येतील.

१. कृष्णदेवरायाचे लष्करी विजय सांगता येतील.

२. कृष्णदेवरायाचे सांस्कृतिक कार्य स्पष्ट होईल.

३. महंमद गवानची बहामनी राज्यातील कामगिरी समजुन घेता येईल.

२.१ प्रास्ताविक :

एक समृध्द व वैभवशाली देश म्हणून जगात भारताची ओळख आहे. आपल्या भारत देशातील संस्कृतीची गणणा जगातील पुढारलेल्या व सुधारलेल्या संस्कृतीत केली जाते. उदारता, सहिष्णुता व विशालता ही भारतीय संस्कृतीची वैशिष्टये आहेत. प्राचीन काळापासुन भारतावर ग्रीक, कुशाण, शक, हुण, इराणी, प्रर्शियन इत्यादी परकीय जातीजमातीच्या लोकांनी आक्रमणे करून आपली मोठमोठी साम्राज्ये स्थापन केली. महान भारतीय संस्कृतीने त्यांना आपल्यात समाविष्ठ करून घेतले. महमंद पैगंबराने अरबस्थानात इस्लाम धर्माची स्थापना केली व इस्लाम धर्माच्या प्रचाराचे कार्य हाती घेतले. अरबांमधील मोहमदबीन-कासिमने इ.सन ७१२ मध्ये भारतावर स्वारी केली. २० जुन ७१२ मध्ये सिंध राजा दाहीर यांच्या बरोबर

झालेल्या युध्दात दाहीरचा पराभव झाला. कासिमने भारतातुन मोठी संपत्ती मिळविली. महमद गझनीने इ.सन.१००० ते १००६ या कालखंडामध्ये भारतावर एकूण १७ स्वाऱ्या केल्या. महमंद गझनी नंतर भारतात येणारा तिसरा मुसलमान म्हणजे मोहम्मद घोरी होय. हिंदु सम्राट पृथ्वीराज चव्हाण व महमंद घोरी यांच्यामध्ये इ.स. ११९१ मध्ये पहिले तराईनचे युध्द झाले. या युध्दात मोहम्मद घोरीचा पराभव झाला. इ.स. ११९२ मध्ये मोठया प्रमाणात युध्द सामुग्रीनीशी पृथ्वीराज चव्हाण बरोबर युध्द केले.यामध्ये पृथ्वीराज चव्हाणचा पराभव झाला. या विजयानंतर उत्तर भारतावर महमंद घोरीचे वर्चस्व निर्माण झाले. त्याने भारतातील प्रतिनिधी म्हणून कुतुबुददीन ऐबक यांच्या हाती सत्ता दिली. कुतुबुददीन ऐबकने इ.स.१२०६ मध्ये गुलाम वंशाची स्थापना केली. इ.स. १२०६ ते १२९० या कालखंडामध्ये गुलाम सत्ताधीशांनी राज्य केले. इ.स. १२९० ते १३२० या कालखंडामध्ये खिलजी शासकानी भारतावर आपले शासन निर्माण केले. तर इ.स. १३२० ते १४१३ या काळात तुघलक सत्ताधीशांनी आपली सत्ता निर्माण कली. इ.स. १४१४ ते १४५१ या कालखंडात सय्यद घराण्याने आपली सत्ता निर्माण केली. तर इ.स. १४५१ ते १५२६ या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये लोदी घराण्यातील सत्ताधीशांनी आपली सत्ता निर्माण केली. तर याच कालखंडामध्ये दक्षिण भारतात विजयनगर व बहामनी ही घराणी सत्तेवर होती. विजयनगर घराण्यातील कृष्णदेवराय, बहामनी राज्यातील सत्ताधीश महमंद गवान या प्रमुख सत्ताधीशांचा अभ्यास आपल्याला या प्रकरणात करावयाचा आहे.

कृष्णदेवराय : लष्करी विजय व सांस्कृतिक कार्य

महमंद-बीन-तुघलकाच्या कारकिर्दीत दक्षिण भारतात अराजकता व गोंधळ निर्माण झाला. त्याचा फायदा घेऊन हरीहर व बुक्क या बंधुनी इ.स. १३३६ मध्ये विजयनगर सम्राज्याची स्थापना केली. या बंधुनी तुंगभद्रा नदीच्या काठी विजयनगर येथे आपली राजधानी स्थापन केली. विजयनगरच्या सर्व सत्ताधीशांमध्ये कृष्णदेवरायाची किर्ती फार मोठी होती. कृष्णदेवराय विजयनगरच्या सर्व घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ राजा होय. कृष्णदेवरायाचा जन्म १६ फेब्रुवारी १४७१ मध्ये झाला. तो इ.स. १५०९ मध्ये विजयनगरच्या सत्तेवर आला. तो शूरवीर व लढवय्या सेनापती होता. अखंड विजयी म्हणून त्यांचा नावलौकीक होता. कृष्णदेवरायाची कारकिर्द विजयनगरला सर्वश्रेष्ठ बनविणारी ठरली. वीर नरसिंह तुलुव याच्यानंतर त्याचा भाऊ कृष्णदेवराय (१५०९-१५३०) सत्तेवर आला. तो सत्तेवर आला तेव्हा त्याला चोहोबाजुनी विरोध झाला. बहामनी, ओरिसा, उम्मतूर, आदिलशाह व लहाण-मोठे राजे कृष्णदेवरायाच्या विरूध्द उभा राहिले. प्रथमतः त्याने अंतर्गत बंडाळया मोडून सर्वावर बुध्दी चार्तुयाने व कुशलतेने मात केली. कृष्णदेवराय लढवय्या सेनापती होता. त्याचे सर्व आयुष्य लढण्यात व्यतीत झाले होते. कृष्णदेवरायाने हिंदूस्थानच्या इतिहासामध्ये एका बलाढय साम्राज्याची निर्मिती केली. बलाढ्य शत्रूवर मात करून विस्तीर्ण साम्राज्य स्थापन केले. त्याने तिरूमल नामक अज्ञान मुलास गादीवर बसविले. चाळीस वर्षे राज्यकारभार केल्या नंतर तो आजारी पडला. दरबारामध्ये अंतर्गत कलहाला सुरूवात झाली यातच विजापूरचा आदिलशहा विजयनगरवर चालून आला. त्याला तोंड देण्याच्या तयारीत असताना व मोहिमेची तयारी करीत असताना इ.स. १५३० मध्ये कृष्णदेवरायाचा मृत्यु झाला.

महंमद गवान : बहामनी राज्यातील कामगिरी

दक्षिण भारतातील थोर व आदर्श सत्ताधीशांमध्ये महंमद गवानची गणना करण्यात येते. महंमद गवानचा जन्म इ.स.१४०३ मध्ये झाला. तो इराणचा रहिवाशी होता. इराण मध्ये त्याचे पूर्वज वजिराचे काम करत असत. परंतु अंतर्गत संघर्षामुळे त्याला इराण सोडावे लागले. व्यापाऱ्याच्या निमित्ताने तो बाहेर पडला व वाणिज्य-व्यापारात कार्य करू लागला. त्याने अनेक देशाचा प्रवास केला. शेवटी इ.स. १४४६ साली वयाच्या ४३ व्या वर्षी तो समुद्रमार्गे भारतात पोहचला. तो बिदर या बहमनी राज्याच्या राजधानीत आला. इ.स. १३४७ मध्ये हसन गंगू बहामनी याने बहामनी राज्याची स्थापना केलेली होती. अल्लाउद्दीन शहा नावाने त्याने राज्यकारभार केला. महंमद गवान ज्यावेळेस भारतात आला. त्यावेळी तेथे अल्लाउद्दीन शहाची सत्ता होती. महंमद गवान मधील गुण ओळखुन बहामनी राजाने त्याला सरदारकी दिली. येथुनच खऱ्या अर्थाने त्याच्या कामगिरीला सुरूवात झाली. सुलतानाने त्याला 'मलिकउलतुज्जार' हे बिरूद दिले. पुढे तो पेशवा म्हणजे मुख्य प्रधान उर्फ वजीर बनला. इ.स.१४५७ मध्ये गवानने बाहमनी साम्राज्याचा मुख्य वजीर म्हणून सुत्रे हाती घेतली. जवळजवळ वीस वर्षे बहामनी राज्याच्या प्रशासनावर महंमद गवानचे वर्चस्व राहिले. माळवा, कोकण, गोवा, ओढा, तेलगंणा, कांची अशा एका मागोमाग एक मोहिमा राबवुन महंमद गवानने बहामनी राज्याचा साम्राज्य विस्तार मोठ्या प्रमाणात केला. प्रशासन, लष्कर, कृषी या क्षेत्रामध्ये त्याने महत्वपूर्ण सुधारणा केल्या.विद्या व कलेला उत्तेजन दिले. बहामनी दरबारात अमिरांमध्ये दोन गट पडले. तो दक्षिणी मुसलमानांच्या कारस्थानाचा बळी ठरला. तिसऱ्या महंमदाने कोणताही विचार नकरता इ.स.१४८२ मध्ये महमंद गवानला मृत्युदंडाची शिक्षा दिली.

२.२ विषय विवेचन :

२.२.१ कृष्णदेवराय लष्करी विजय व सांस्कृतिक कार्य

प्रास्ताविक:

डॉ. इश्वरीप्रसाद म्हणतात ''कृष्णदेवरायाच्या कारकीर्दीने विजयनगरच्या इतिहासात नवयुगाचा आरंभ झाला''.

दक्षिण भारताच्या इतिहासामध्ये विजयनगरचे साम्राज्य वैभवशाली व विस्तारित साम्राज्य म्हणुन ओळखले जाते. विजयनगरच्या साम्राज्यामध्ये चार घराण्यांनी राज्यकारभार केला.

१. सगम वंश (१३३६ ते १४८६)

२. शालुव (१४८६ ते १५०५)

३. तुलुव वंश (१५०५ ते १५७०)

४. अरविंद वश (१५७० ते १६१४)

या वंशांनी मिळून विजयनगरवर जवळ-जवळ पावणे तीनशे वर्षे राज्य केले. यामध्ये संगम वंशातील १२ राजांनी, शालुव वशातील २ राजांनी, तुलुव वंशातील ५ राजांनी व अरविंद वंशातील ७ राजांनी राज्यकारभार साभाळला. त्यामध्ये कृष्णदेवराय हा विजयनगरचा सर्वश्रेष्ठ राजा होय. तुलुव घराण्यातील वीर नरसिंह याच्यानंतर कृष्णदेवराय विजयनगरचा सत्ताधीश झाला. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगर राज्याने प्रगतीचे शिखर गाढले होते. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगरचे साम्राज्य अति उच्च शिखरावर पोहचले होते. विजनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायची कारकिर्द वैभवशाली व भरभराटीची ठरली. अखंड विजयी राजा म्हणून कृष्णदेवरायाचे स्थान श्रेष्ठ असेच आहे. कृष्णदेवराय उत्कृष्ट शासक होताच त्याच बरोबर कलेचा भोक्ता होता. कृष्णदेवराय विजयनगरच्या राजांमध्ये सर्वश्रेष्ठ राजा होता. त्यांच्या काळामध्ये विजयनगर राज्याचा सर्वांगिण विकास झाला. कृष्णदेवराय लढवय्या राजा, उत्कृष्ठ प्रशासक व महान सेनानायक होता. कृष्णदेवरायाचे लष्करी विजय पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- **लष्करी विजय :**

लष्करी विजय ➢ बहामनी व आदिलशाह बरोबर संघर्ष ➢ गंगराजाचा पराभव ➢ ओरिसावरील मोहिम ● उदयगिरीचा पाडाव ● कोंडाविडू व कोंडपल्ली ● पोटटनुरू व सिंहाद्री ठिकाणे काबीज ➢ रायचूर मोहिम किंवा विजापूर संघर्ष ➢ सागर, केंभावी व गुलबर्गा ताब्यात ➢ पोर्तुगिजांशी मैत्री

१) बहामनी व आदिलशाह बरोबर संघर्ष : कृष्णदेवरायाने राज्यारोहन केल्यानंतर लगेच बहामनी बरोबर संघर्ष करून त्याचा पराभव केला. दक्षिणेत इ.स. १३४७ मध्ये बहामनी राज्याची स्थापना झाली. विजयनगर व बहामनी यांच्यामध्ये नेहमीच संघर्ष सुरू होता. कृष्णदेवराय सत्तेवर आल्यानंतर त्यांच्याशी संघर्ष करावा लागला. गोवळकोंड्याच्या दक्षिणेस ७० कि.मी. अंतरावर कोविलकोंडा येथे मोठे युध्द झाले. विजयनगर सैन्यानी विजय मिळविला. बिदर व विजापूरच्या रोखाने शत्रू सैन्य पळून गेले. कृष्णदेवरायाने पळणाऱ्या सैन्याचा पराभव केला. गोवळकोंडयाचा किल्ला जिंकून घेतला. कृष्णदेवरायाच्या नेतृत्वाखाली विजयनगरला जवळजवळ १२५ वर्षानंतर विजय मिळाला. या युध्दामध्ये विजापूरचा युसूफ आदिलशहा व बिदरचा महमूदशहा हे दोन्ही सुलतान हजर होते. महमूदशहा जखमी झाला व युसूफ आदिलशहा याच वर्षी मरण पावला. या विजयामुळे कृष्णदेवरायाची सर्वत्र वाहवा झाली. इ.स. १५०९ मध्ये कृष्णदेवरायाने मिळविलेल्या या विजयाला महत्वाचे स्थान आहे. या विजयामुळे कृष्णदेवरायाची सर्वत्र प्रशंसा झाली.

२) गंगराजाचा पराभव : विजयनगरच्या दक्षिणेस आसलेल्या उम्मतूर येथील वोडेयार राजाने प्रभुत्व झुगारून देऊन स्वतंत्रपणे स्वतःचे राज्य वाढविले. देवण्णाच्या मुत्यूनंतर त्याचा मुलगा गंगराज राजा झाला. त्याने विजयनगरवर मोहिम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे कृष्णदेवरायाने त्याच्याविरोधी मोहिम हाती घेतली. इ.स. १५१२ साली कृष्णदेवरायाने उम्मतूरवर स्वारी केली तेव्हा गंगराजा शिवसमुद्रमच्या किल्ल्यावर

जाऊन बसला. कृष्णदेवरायाने सर्व सैन्याच्या तयारीनिशी किल्ल्यावर हल्ला केला. तुंबळ युध्द झाले. अनेकजण कापले काही पळाले. स्वतः गंगराजा पळून जात असताना कावेरी नदीत बुडाल्याने त्याचा मृत्यु झाला. यात कृष्णदेवरायाला मोठा विजय मिळाला.

३) ओरिसावरील मोहिम : ओरिसावरील मोहिम इ.स. १५१२ ते १५१६ अशी चार वर्षे चालली. कृष्णदेवरायाने केलेल्या ओरिसा बरोबरच्या संघर्षाची माहिती खालील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) उदयगिरीचा पाडाव : (१५१३-१५१४) गजपती राजघराणे ओरिसात सत्ता चालवित होते. उदयगिरीच्या गजपती प्रतापरूद्रने विजयनगरची महत्वाची स्थळे ताब्यात घेतली होती. त्यामुळे विजयनगरला धोका निर्माण झाला होता. कृष्णदेवरायाने इ.स. १५१३ च्या सुरूवातीला ओरिसावरील स्वारीला प्रारंभ केला. प्रथमतः दुर्गम अशा विजदुर्गच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. प्रतापरूद्रचा चुलता तिरूमलने शरणांगती पत्करली व तो प्रांत कृष्णदेवरायाने आपल्या ताब्यात घेतला.

ब) कोंडाविडू व कोंडपल्ली : (१५१५) इ.स. १५१५ मध्ये ओरिसाच्या विजयानंतर कृष्णदेवरायाने सर्व तयारीनिशी कोंडविडू वर हल्ला केला. प्रथमतः किल्ल्याला वेढा दिला. किल्ल्यावरील संपूर्ण रसद तोडण्यात आली. किल्ल्यावरील अमलदार कृष्णदेवरापुढे शरण आला. कृष्णदेवरायाने प्रतापरूद्रचा पुत्र वीरभद्रला कैद केले. कोंडाविडूच्या पराभवानंतर प्रतापरूद्राने कोंडपल्ली येथे आपला तळ ठोकला. या किल्ल्याला विजयनगर सैन्यानी वेढा दिला. विजयनगरच्या सैन्याला गजपती व कुतुबखान यांनी संयुक्तपणे विरोध केला. त्यामुळे कृष्णदेवरायाला दोघांबरोबर लढावे लागले. अगदी सर्व तयारीनीशी व आत्मविश्वासाने कृष्णदेवरायाने संयुक्त फौजांवर हल्ला केला. विजयी पराक्रम करून कृष्णदेवरायाने कोंडपल्लीवर विजय मिळविला व तो किल्ला सर केला. अशा प्रकारे कोंडविडू व कौंडपल्ली कृष्णदेवरायाने आपल्या वर्चस्वाखाली आणले.

क) पोटटनुरू व सिंहाद्री ठिकाणे काबीज : कृष्णदेवराने पोटटनुरूवर हल्ला करण्याच्या आगोदर साळुव तिमाच्या सैन्याला कृष्णदेवरायाचे सैन्य मिळाले. विशाखापटटणम जवळच्या पोटटनुरू या शहराजवळ येऊन हे संयुक्त सैन्य पोहचले. हे शहर म्हणजे प्रतापरूद्राच्या राज्याची राजधानी होती. प्रतापरूद्रानेही या युध्दाची मोठी तयारी केली. त्याने आपल्या अंकीत असलेल्या महापात्राना बोलावून घेऊन लढाण्याचे आव्हान केले होते. हे महापात्र म्हणजे स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करणारे परंतु गजपतीचे मांडलिक असत. ही वार्ता कृष्णदेवरायाना समजताच त्याने यातुन मार्ग काढण्यासाठी साळुव तिम्मा याच्या बरोबर चर्चा केली. त्याने कृष्णदेवरायाला फोडाफोडीचे राजकारण करण्याचा सल्ला दिला. सोन्या व हिऱ्यानी भरलेल्या थैल्या प्रत्येक महापात्राकडे पाठविण्यात आल्या. त्यातील एक दोन थैल्या प्रतापरूद्राच्या हाती पडाव्यात अशी व्यवस्था करण्यात आली. महापात्राकडे पाठविलेल्या एक दोन थैल्या नेमक्या प्रतापरूद्राच्या हातात पडल्या. महापात्रापैकी बरेचजण फितुर झाल्याचे त्याची खात्री झाली. आता आपला टिकाव लागणार नाही म्हणून त्याने रणांगणातून पळ काढला. राजा पळतो आहे म्हटल्यावर महापात्राही पळू लागले. शिल्लक राहिलेल्या सैन्यावर कृष्णदेवरायाच्या सैन्यानी हल्ला केला व त्यांचा पराभव केला. अशा प्रकारे कृष्णदेवरायाने पोटटनूरूवर ताबा मिळविला. कृष्णदेवराया तेथे जवळ-जवळ सहा महिने थांबला. त्यानंतर कृष्णदेवराय

सिंहाद्री येथे आला व ते ठिकाण ही त्याने ताब्यात घेतले. प्रतापरूद्र पराभुत झाल्यामुळे हातबल झाला. कृष्णदेवराय व प्रतापरूद्र यांच्यामध्ये सिंहाद्री येथे तह झाला त्यामध्ये जिंकलेल्या प्रदेशापैकी कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ठ व्हावा. उत्तरेकडील सर्व प्रदेश प्रतापरूद्राला परत द्यावा. या बरोबरच प्रतापरूद्राने अपली कन्या जगन्मोहिनी कृष्णदेवरायाला द्यावी असे ठरले.

४. रायचूर मोहिम किंवा विजापूर संघर्ष–१५२०

रायचूर हे प्रसिध्द शहर तुंगभद्रा व कृष्णा यांच्या दुआबात होते. ते अनेक वर्षे विजयनगरच्या ताब्यात होते. परंतु गेली ४०-४५ वर्षे ते मुस्लिम सत्तेच्या ताब्यात होते. कृष्णदेवरायाने हे नगर जिंकून घैन्याचे ठरवून सर्व मंत्र्यांची बैठक भरविली. रायचूर मोहिमेच्या तयारीला सुरूवात केली. आपला खास अधिकारी सिददी यास मोठी रक्कम देऊन घोडे विकत आणण्यासाठी गोव्याला पोर्तुगिजांकडे पाठविले. परंतु तो गोव्याला घोडी आणण्यासाठी न जाता विजापूरला रवाना झाला. इस्माईल आदिलशाहाला त्याने हे सांगताच त्याने त्याच्याकडील मोठी रक्कम काढून घेतली व त्याबद्दल्यात त्याला दाभोळची सुभेदारी दिली. कृष्णदेवरायाने सिद्दीला आमच्या ताब्यात दयावे असे सांगितले. मात्र ईस्माईलने त्याकडे दुर्लक्ष केले. यातुनच कृष्णदेवरायाने ईस्माईल व सिद्दी यांच्या विरोधात मोहिम हाती घेताली. लष्कराची प्रचंड तयारी करून कृष्णदेवरायाने या मोहिमेसाठी ७ लाख पायदळ, २५ हजार घोडदळ, सहाशे हत्ती अशा बलाढय फौजेनीशी रायचूरच्या आसपास छावण्या टाकल्या.कृष्णा नदीच्या उत्तरेला इस्माईलचे सैन्य होते. त्याने नदी ओलांडून कृष्णरायाच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचा धाडसी निर्णय सैन्याचा विरोध असतानाही घेतला. कृष्णदेवराय स्वतः युध्द मोहिमेवर युध्दाचे नेतृत्व करीत होता. विजयनगरच्या सैन्यानी रायचूर किल्ल्याला वेढा टाकला. विजयनगरच्या सैन्यामध्ये असणाऱ्या पोर्तुगिज सैन्याने महत्वपूर्ण कामगिरी करून रायचूरच्या किल्ल्यावरील तटाच्या वेशीच्या संरक्षकांना तोफेच्या साहयाने ठार केले. त्यामुळे विजयनगर सैन्याला रायचूर जिंकणे शक्य झाले. इ.स.१५२० मध्ये कृष्णदेवरायाने रायचूर पूर्ण जिंकून घेतले. रायचूर बरोबरच कृष्णदेवरायाने सागर, सोलापूर, गुलबर्गा, विजापूर या युध्द मोहिमावर आदिलशहाचा पराभव केला. या विजायानंतर कृष्णदेवरायाने या शहरामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करून शहाराचा कारभार सुरळीत चालू केला.

५. सागर, केंभावी व गुलबर्गा ताब्यात

विजापूर व विजयनगर या सैन्याचा इ.स. १५२१ ते १५२४ या काळात संघर्ष होतच राहिला. त्यातुनच रायचूरच्या नैऋतेस असणाऱ्या सागर व केंभावी या ठिकाणी मोठे युध्द झाले. आदिलशाही सैन्याचा विजयनगरच्या सैन्यानी पराभव केला. स्वतः कृष्णदेवराया या मोहिमेमध्ये जातीने हजर होता. या विजयानंतर विजयनगरचे सैन्य गुलबर्गा-बिदर कडे वळले. मोठा संघर्ष होऊन गुलबर्गा-बिदर ही शहरे कृष्णदेवरायाने आपल्या ताब्यात घेतली. अल्लाउद्दीन यास बहामनी सुलतान म्हणुन जाहीर केले. त्याला तख्त्यावर बसविण्यात यशस्वी झाल्यामुळे कृष्णदेवरायाने स्वतःस 'यवनराज्यस्थोनाचार्य' ही पदवी धारण केली. पुढे १५२८ ते १५२९ दरम्यान कुतुबशहा व आदिलशहा यांच्यावर हल्ले करून कृष्णदेवरायाने आपला दबदबा

कायम राखत त्याना सळो की पळो करून सोडले. पुन्हा त्यानी कृष्णदेवराचाच्या कारकिर्दीमध्ये कधीही डोके वर काढले नाही.

६. पोर्तुगिजांशी मैत्री

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीतील महत्वाचे वैशिष्ट म्हणजे त्याने पोर्तुगिजांबरोबर जोडलेले सलोख्याचे संबंध. पोर्तुगिजांकडून त्यांने उत्तम घोडे व इतर युध्दोपयोगी वस्तू मिळविल्या. पोर्तुगिजांनी भातकल येथे किल्ला बांधण्यासाठी कृष्णदेवरायाची परवाणगी मिळविली. दोघांनी ही एकमेकांबरोबर मैत्री संपादन करून चांगले संबंध निर्माण केले.

७. शासन व्यवस्था

विजयनगरची पायदळ, घोडदळ, हत्तीदल व तोफखाना अशी खडी लष्करी सेना होती. कृष्णदेवरायाने आपल्या शासनयंत्रणेचे मुलकी व लष्करी त्याचबरोबर मध्यवर्ती, प्रांतिय आणि स्थानिक असे भाग केले होते. साम्राज्याचे मुख्य शासन राजाच्या हाती होते. **साळुवतिम्मा** हा कृष्णदेवरायाचा मुख्यमंत्री होता. कृष्णदेवरायाने विविध मंञ्यांच्या साहयाने शासन व्यवस्था चालविली. **सर्वशिर प्रधान** हा मुख्य प्रधान म्हणून कार्य करत असे. **भणडागारिका** वर कोश सांभाळण्याची जबाबदारी होती. **रायसस्वामी** हा महसूल विभागाचा मुख्य सचिव होता. **धर्मासत्ताधिकारी** हा धार्मिक कार्य पाहत असे. सम्राटाच्या नेतृत्वाखाली विजयनगरची शासनव्यवस्था चालत असे. राज्याचे नाडू, सीमा, स्थळ व ग्राम असे प्रादेशिक विभाग होते. गावांचा कारभार अमरनायक स्वतंत्रपणे पाहत असे.

सारांश– कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत विजयनगरचे साम्राज्य उत्कृर्षाच्या परमोच्च शिखरावर पोहोचले होते. कृष्णदेवराय विजयनगरचा पराक्रमी राजा होय. कृष्णदेवरायाच्या अफाट शौर्यामुळे विजयनगर साम्राज्याचा विस्तार मोठया प्रमाणात झाला. कृष्णदेवरायाने आपले साम्राज्य हिंदी महासागरातील काही बेटासह उत्तरेकडे रायचूर–दुआब व कृष्णा नदीपासुन दक्षिणेकडे हिंदी महासागरापर्यंत आणि पूर्वेकडे विशाखापट्टफ्मपासून पश्चिमेकडे दक्षिण कोकण पर्यंत वाढविले.

- **सांस्कृतिक कार्य –**

प्रास्ताविक– कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत विजयनगरची ख्याती सर्व दूर पसरली होती.विजयनगरचे वैभव परकिय प्रवाशांना आकृष्ट करणारे होते. नुनीझ, पेस, बार्बोसा, फेरीस्ता, निकापलो कोंटी, अब्दुल रज्जाक यांनी भेटी दिल्या होत्या. त्यांनी आपल्या प्रवसातील वर्णनामध्ये विजयनगर शहराच्या कलावैभवाचे वर्णन केलेले असुन स्थापत्यशास्त्राच्या दृष्टीकोणातुन मंदिरे, गोपुरे, राजवाडे, महाल, तटबंदी, जलाशय, सभागृहे यांच्या वर्णनाची महिती येते. यातुन आपणास विजयनगर संदर्भाची महिती मिळते. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये साहित्य, नृत्य, नाटय व संगीत इत्यादी. क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. तो स्वतः विद्वाण असल्यामुळे त्याने अनेक विद्वान व कलाकारांना राजधाश्रय दिला.

सांस्कृतिक कार्य ➢ ग्रंथरचना /साहित्य ➢ स्थापत्य कलेतील प्रगती ● होस्पेट ● जलाशय ● राजनगरी ➢ नाटय कला ➢ संगीत व नृत्य ➢ चित्रकला ➢ वीरगळ ➢ सतीशिळा

- **ग्रंथरचना /साहित्य:**

कृष्णदेवराय उत्तम वक्ता व संभाषणपटू होता. त्याच्या पदरी आठ नामांकित कवी होते. त्यांना अष्ट दिग्गज असे म्हटले जात असे. त्याने तेलगू भाषेला नेहमीच उत्तेजन दिले. इ.स. १५११ मध्ये कृष्णदेवरायाने स्वतः तेलगू भाषेमध्ये '**अमूक्त्यमल्यदा**' हे दिर्घ काव्य लिहिले. ते '**लृविष्णुचित्तीयमु**' या नावानेही ओळखले जाते. कृष्णदेवरायाचे '**जांबुवंतीकल्यांणम**' हे नाटक उपलब्ध आहे. कृष्णदेवरायाच्या राज्यघराण्यातील स्त्रियाही संस्कृतमधून कविता व नाटके लिहिण्यात रस घेत असत. कृष्णदेवराय स्वतः कन्नड भाषीक असुनही त्याचे तेलगू व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व होते. तेलगू भाषीकात आजही कृष्णदेवरायाला मानाचे स्थान आहे.

कृष्णदेवरायाच्या दरबारात तेलगू कवीचे वर्चस्व होते. राजदरबारात तेलगू भाषेला वरचे स्थान होते. त्याच्या कार्यकिर्दीत तेलगू वाङ्मय बहरास आले. कृष्णदेवराय कवी संमेलने भरवीत असे. दरबारातील राण्यासुध्दा या सोहळयाला हजर असत.

तेलगुबरोबरच कृष्णदेवरायाच्या दरबारात कन्नड व तमिळ भाषेत ग्रंथ निर्मिती झालेली होती. कुमार सरस्वती व ज्ञानप्रकाश हे दोघे राजदरबारात राजकवी होते. कुमार सरस्वती याने कृष्णदेवरायाच्या लग्न सोहळयावर काव्य लिहिले आहे. कृणदेवरायची थोरवी ज्ञानप्रकाश या कवीने गायली आहे.

स्थापत्य कलेतील प्रगती: विजयनगर हे शहरच स्थापत्यकलेचा आदर्श व उत्कृष्ट नमुना आहे. अनेक वास्तू या शहारामध्ये निर्माण केलेल्या आहेत. त्या अतिशय देखण्या व सुंदर अशा आहेत. विजयनगरचे साम्राज्य स्थापत्य व कलेचे सुवर्णयुगच होते. कृष्णदेवरायाने मंदिरे, कालवे, जलाशय, नविन नगरे यातुन मोठया प्रमाणात स्थापत्यशैलीत प्रगती केली. विजयनगर राजधानी जवळ मातोश्री नागलादेवी हिच्या स्मृतिप्रीत्यार्थ नागलपूर शहराची निर्मिती केली. त्याने विजयनगर येथे कृष्णस्वामी मंदिर व रामस्वामी मंदिर बांधले. विविध गोपूरे, मंदिरे स्थापत्यकलेतील बांधकामाची साक्ष पटवितात. त्याने इ.स.१५२८ मध्ये विष्णूचा नरसिंह आवतार दर्शविणारा भव्य दगडी पुतळा बसविला. विजयनगरमध्ये अनेक बांधकामे करून शहर स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने सुंदर बनविले.

कृष्णदेवरायाच्या कारर्किदीमध्ये विजयनगरचे साम्राज्य अतिउच्च शिखरावर पोहचले होते. विजनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायची कारकिर्द वैभवशाली व भरभराटीची ठरली. कृष्णदेवराय उत्कृष्ट शासक होताच त्याच बरोबर कलेचा भोक्ता होता. कृष्ण देवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये निर्माण झालेले स्थापत्य भारताच्या इतिहासामध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त करून जाते. विजयनगर शहरामध्ये त्यांनी अनेक वास्तू निर्माण केल्या. कृष्णदेवरायाने नागलादेवी मातेच्या स्मरणार्थ नागलापूर हे नगर वसविले. हजारस्वामी व कृष्णस्वामी ही दक्षिण भारतामध्ये प्रसिध्द अशी मंदिरे बांधली. विजयनगर राजधानीमध्ये एक विशाल तलाव

बांधला.कृष्णस्वामीच्या मंदिराजवळ नृसिंहाचा २५ फूट उंच व १६-१७ फूट रूंदीचा प्रचंड दगडी पुतळा कोरला आहे.

वियनगरकालीन मंदिर बांधकामशैलीची दोन वैशिष्टे जाणवतात एक म्हणजे पदर सुटणाऱ्या दगडाचा वापर तर दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रेनाईट दगड याचा वापर होय. विजयनगमधील बांधकामासाठी जास्तीत जास्त ग्रेनाइट दगडाचा वापर केल्याचे दिसून येते. विजयनगर मधील वास्तुकला ही स्वतंत्र विजयनगर शैली म्हणून प्रसिध्दीस आली. मंदिराची सजावट, आकार, धार्मिक आचार व विचार यातुन मंदिर परिसरातील वास्तूंची संख्या अनेक पटीने वाढली. हजार स्तंभानी युक्त असे मंडप बांधलेले असत. हे स्तंभ बांधकामाला व वरच्या तुलांना आणि छपराला मजबुत आधार देत देवतेचे मंदिर मध्यभागी व आकाराने विस्तृत असे. ईशान्य बाजूला देवाच्या देवतेचे म्हणजेच पत्नीचे मंदिर छोटे लहाण असे. मुख्य सभा मंडपाचा वापर उत्सव-नृत्य व प्रार्थनेसाठी केला जात असे. विजयनगरकालीन मंदिराच्या स्तंभावर मोठ्या प्रमाणात शिल्पे कोरलेली आढळतात.

हाजाररामा मंदिर व विरूपाक्ष मंदिर ही दोन मंदिरे विजयनगर शैलीची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. ही मंदिरे आजही चांगल्या अवस्थेत आहेत. आजही ती कला-आविष्कार म्हणून आभ्यासनीय आहेत. ही मंदिरे विजयनगर राजवाडयाच्या जवळ असल्यामुळे त्यांना विशेष महत्व आहे. या वास्तू मध्ये मुख्य मंदिर, अम्मा मंदिर व भव्य सभा मंडप आहे. मंदिराच्या मंडप गाभाऱ्यात वर उंच शिखर आहे. हे शिखर द्रविड शौलीचे आहे. मंदिराच्या बाहेरील भिंतीवर रामायणातील शिल्पे कोरलेली आहेत. मंडपाचे स्तंभ तुला व कर्णावर विपुल नक्षीकाम केलेले आहे. पूर्वेकडे गोपूर बांधलेले आहे.

कृष्णदेवरायाने विविध वास्तू, अनेक शिल्पे, जलाशये, मोठ-मोठे कालवे आदि. वास्तू बांधल्यामुळे विजयनगरच्या वास्तु शैलीला कळसास पोहचविले. वास्तुशिल्पामध्ये कृष्णदेवरायाने मौलिक कामगिरी केली. कृष्ण देवरायाच्या कारकिर्दीमधील वास्तुशिल्पे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

होस्पेट – कृष्ण देवरायाच्या सर्वश्रेष्ठ कार्याचे फलीत म्हणजे होस्पेट शहर होय. नागलपूर या नावाने ते ओळखले जात असे. हे शहर विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने निर्माण केले. इ.सन १५१६ मध्ये या नगराच्या बांधकामास सुरूवात झाली. पुढे इ.सन १५२० मध्ये ते पूर्ण झाले म्हणजे जवळ-जवळ चार वर्षे या बांधकामासाठी लागली. हे नगर कृष्णदेवरायाच्या आवडीचे होते. तो तेथे अनेक दिवस मुक्कामास असे. हे शहर सर्वच बाबतीमध्ये वैभवशाली होते. शहरातील रस्ते अतिशय सुंदर होते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला बाजार भरत असे. रस्त्याच्या दुतर्फा हिरवी गार झाडी होती.

अनंतशयनगुडी – कृष्णदेवरायाने इ.सन १५२४ मध्ये ही उपनगरी स्थापन केली. आपल्या पुत्राच्या जन्मवर्षी त्याच्या नावाने ही नगरी वसविली आहे. या नगरीमध्ये कृष्ण देवरायाने अनंतशयन हे मंदिर उभारले. हे देवालय १४७ X ८५ मीटर एवढे विस्तीर्ण असे आहे. हे मंदिर ४७ मीटर लांब व २५ मीटर रूंद आहे. या मंदिरातील सभा मंडपाची उंची २७ मीटरहून अधिक लांब आहे व त्याची रूंदी २३ मीटर आहे. गाभाऱ्यातील

घुमटाची उंची १० मीटर आहे. या घुमटाचा आकार अतिशय मनोवेधक आहे. मंदिराच्या सभोवतालच्या भिंतीची उंची जवळ-जवळ २४ मीटर आहे. सध्या या मंदिराचा काही भाग उधवस्त झालेला दिसतो.

जलाशय - कृष्णदेवरायाने इ.स.१५२० साली प्रचंड जलाशयाचे काम केले. या कामासाठी कृष्णदेवरायाने पोर्तुगिज अभियांत्याची मदत घेतल्याचे दिसुन येते. हा जलाशय मोठे दोन पहाड जोडुन निर्माण केला आहे. या बांधकामासाठी मोठ मोठे शिलाखंड वापरून मजबूतीसाठी चुन्याचा वापर केला आहे. हा प्रचंड जलाशय नागलपूरच्या जवळ आहे.

राजनगरी - कृष्णदेवरायाची राजनगरी म्हणजे सौंदर्याचा उत्कृष्ट नमुना होय. या वैभवशाली राजनगरीमध्ये विविध वास्तू होत्या. राजप्रसाद, शासकीय इमारती, सेनापती, प्रधान व इतर अधिकाऱ्यांची निवासस्थाने तेथे होती. या नगरीमध्ये विविध उपविभाग होते. या नगरीत विश्रामगृहे, सभागृहे, खलबतखाने आणि मौल्यवान वस्तू किंवा शस्त्रास्त्रे ठेवण्यासाठी तळघरे होती. अशा विविध इमारतीनी राजनगरीची शोभा वढविली होती.

इ.स. १५१३ मध्ये कृष्णदेवरायाने दसरा डब्बा किंवा भमहानवमी डिब्बा ही वास्तू उभी केली. या बांधकामांना विजय मंदिर आणि भुवनविजय अशी नावे देण्यात आली. याच नावाने या वास्तू पुढे प्रसिध्दीस आल्या. कृष्णदेवरायाने इ.सन १५१३ मध्ये हजारा राम नावाचे मंदिर उभारले. काही ठिकाणी मोठ-मोठे तलाव बांधले. संपर्ण रामायण उठावाच्या शिल्पात कोरलेले आहे. या मंदिरातील सभोवतालची शिल्पे कलाविष्काराचे दर्शन घडवितात. कृष्णदेवरायाच्या कार्यकिर्दीमध्ये वैष्णव मंदिर, कृष्ण स्वामी मंदिर विजयनगर मधील सर्वात उंच ५२ मीटर उंचीचे गोपूर आहे. भव्य असे विजयविठ्ठल मंदिर तेवढेच सुंदर ही आहे.

कृष्णदेवरायाने बांधलेले श्रीकृष्णाचे भव्य मंदिर आजही अप्रतिम स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ठ नमुना आहे. उंच गोपूरे व हजार खांबांचे मंडप ही त्याने निर्माण केलेल्या वास्तू कलेचे उत्तम नमुने आहेत. कृष्णदेवरायाने एकशे आठ स्तंभाचा शतस्तंभी म्हणून ओळखला जाणारा भव्य मंडप बांधला. नरसिंह पुतळा, विरूपाक्ष मंदिराची रचना व गोपूरे, विठ्ठलस्वामी मंदिर इत्यादी. त्यांनी केलेली बांधकामे उत्कृष्ठ अशीच आहेत. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगर राज्याने प्रगतीचे शिखर गाढले होते. इतिहासकार डॉ.इश्वरी प्रसाद म्हणतात 'दक्षिण भारताच्या इतिहासात त्याची बरोबरी करणारा कोणीही हिंदू किंवा मुस्लिम शासक झालेला नाही'.

नाट्य कला - कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये नाट्यकला बहरास आली होती. गायक, वादक, नर्तक, अभिनेते त्याला साथ देणारे नट हे एकत्र मिळून जो संच तयार होई त्याला 'मेळा' असे म्हटले जाई. हे मेळे गावोगावी फिरून आपली कला सादर करीत. उघड्या मैदानावर तंबू ठोकून मंच तयार केला जात असे. प्रेषक उघडया मैदानावर बसुन ती नाटके पाहत असत. प्राचीन कथा घेऊन हे कलाकार नाटक सादर करून मंनोरंजन करीत. अशा कलाकारांना खूप लोकप्रियता मिळत असे. त्यातून त्यांना चांगली बक्षिसेही मिळत असत. अशी नाटयकला सादर करण्यासाठी काही ठिकाणी नाट्यगृहे ही बांधल्याचा उल्लेख आहे. या नाट्य

प्रकारामध्ये स्त्री पात्रे ही असत ती पात्रे स्वतः स्त्रीया करीत असत. तसे उल्लेख शिलालेखात आले आहेत. उभेउभ भासतील असे सजिव व नैसर्गिक देखावे रंगमचावरील पडद्यावर साकारले जात असत. नद्या, पर्वत, ओढे, नाले, अरण्ये, पशुपक्षी, विविध प्राणी आदि. देखावे रंगमंचावर उभे केले जात असत. जी पात्रे काम करणार आहेत. अशा कलावंतांना केलेल्या केशभूषा व वेशभूषा उभेउभ वाटत. कृष्णदेवरायाच्या कालखंडामध्ये 'बोग्मलाट' हा छायानाट्याचा प्रकार खुप लोकप्रिय होता.

संगीत व नृत्य - कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये संगीत व नृत्यकला भरभराटीला आलेली होती. विजयनगरच्या शिल्पामधून स्त्री-पुरूषांनी तंतुवाद्ये व चर्मवाद्ये हातात घेतल्याची जतेच्या जते दिसतात. विजयनगरच्या विविध वास्तुवर या छटा कमी जास्त प्रमाणात दिसुन येतात. कृष्णदेवराय स्वतः आपल्या कृष्णा या गुरूकडे वीणावादक शिकला होता. एवढेच नव्हेतर कृष्ण देवरायाने राजस्त्रियांना गायन व वादन शिकविण्यासाठी उत्तम अशा संगती शिक्षकाची नेमणूक केली होती.

चित्रकला - दशावतार, वालीवध, रावणवध, रावणाच्या दरबारात हनुमान, राम रावण युध्द, कालिमर्दन, कृष्णाच्या विविध लिळा, रामायण, महाभारत या प्राचीन प्रसंगाचे चित्रकलांचे चित्रीकरण मोठ्या प्रमाणात विजयनगर साम्राज्यात झाले होते. हिरवा, लाल, राखाडी या रंगाचा वापर विजयनगरकालीन चित्रकलेमध्ये दिसुन येतो. अंडाकृती चेहरा व अनुकुचीदार नाक हे या चित्रकलेचे वैशिष्ट होते. विविध प्राण्यांचे डोळे माणसांच्या डोळया प्रमाणे होते. हे डोळे, पापण्या व भुवयासह काढण्याची पध्दत होती. विजयनगर दरबारातील चित्रकला कळसास पोहचली होती. विजयनगरच्या दरबारामध्ये परकीय चित्रकार होते. त्यामध्ये इंग्रजी, पोर्तुगिज या चित्रकारांचा उल्लेख करावा लागेल. विविध चित्रावरून विजयनगर कला व सौदर्याची प्रचिती येते. इंग्रजी चित्रकार अलेक्झांडर फ्रेम याने काढलेली विजयनगर दरबारातील चित्रे सौदर्यपूर्ण आहेत.

वीरगळ – वरिगती प्राप्त करणाऱ्या वीरांच्या प्रती कृतज्ञातेच्या भावनेतून मरणोत्तर आदर व्यक्त करणे किंवा एखादे महान कार्य करीत असताना धारातिर्थी पडणाऱ्याचे कायम स्वरूपी स्मरण करण्याच्या हेतूने वीरगळ निर्माण करण्याची प्रथा विजयनगर संस्कृतीमध्ये होती. वरिमरण देणाऱ्याच्या प्रती समाजामध्ये श्रेष्ठ स्थान राहते. गावाचे रक्षण करत असताना वीरमरण प्राप्त करणाऱ्यांची स्मारके ही विजयनगर मध्ये उभारल्याचे दिसुन येतात. त्यांच्याबद्दल समाजामध्ये आदर असे.

सतीशिळा – पतीच्या मृत्युनंतर पत्नीने त्या शवासोबत जिवंत दहन करणे किंवा पतीच्या शवाबरोबर पत्नीला जिवंत पुरणे, पती निधनानंतर पत्नीने स्वतःला जाळून घेणे किंवा पुरून घेणे प्रतिष्ठेचे मानले जात असे. अशा अनेक सतीशिळा विजयनगरमध्ये आढळून येतात. विठ्ठल मंदिरामध्ये आढळलेल्या सती शिळा विजयनगरकाळाचे वैशिष्ट्य दर्शवितात.

सारांश – विजयनगरच्या इतिहासात कृष्णदेवरायाची कारकिर्द म्हणजे सुर्वण युग होते. आजही विजयनगर शहराचे कलावैभव अतिशय सुंदर असे आहे. तेथील कलाकुसर पाहताना पाहणाराचे डोळे दिपून जातात. स्थापत्यशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून विजयनगरची मंदिरे, गोपुरे, राजवाडे, महाल, तटबंदी, जलाशय,

सभागृहे सौंदर्यकलेचा अविष्कारच आहेत, मंडप हे विजयनगर मंदिराचे वैशिष्ट होय. मंदिरामध्ये वास्तू व शिल्प यांचा सुंदर मिलाफ आढळतो. विजयनगरची मंदिरे म्हणजे शिल्पकलेचा व स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना होय. ही विजयनगरकालीन स्थापत्य व वास्तूकला म्हणजे वैज्ञानिक प्रगतीचे द्योतक म्हणावे लागेल.

- **कृष्णदेवरायाची योग्यता–**

योग्यता ➢ प्रभावी व्यक्तिमत्त्व ➢ महान विजेता व शक्तिशाली राजा ➢ सुसंस्कृत विव्दान व विव्दांनाचा आश्रयदाता ➢ विस्तीर्ण व वैभवशाली साम्राज्याचा निर्मिता ➢ सहिष्णु, क्षमाशील व दिलदार राजा ➢ उत्तम प्रशासक

१. प्रभावी व्यक्तिमत्त्व – कृष्णदेवरायाचे व्यक्तिमत्त्व रूबाबदार, भारदस्त व आकर्षक असे होते. इतरावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची लगेच छाप पडत असे. म्हणून पेज या पोर्तुगिज प्रवाशाने लिहिले आहे 'हा राजा मध्यम उंचीचा गौरकाय रेखीव आणि धट्टाकट्टा होता. त्याच्या चेहऱ्यावर देवीचे व्रण होते. परंतु तो आकर्षक वाटे तो आनंदी व उत्साही स्वभावाचा होता. परदेशी प्रवाशांचा मान–सन्मान करणारा तो एक सामर्थ्यशाली थोर सम्राट होता. तो नियमित व्यायाम करून आपले शरीर सदृढ व कार्यक्षम ठेवीत असे. पराक्रमी व शक्तिशाली राजा म्हणून कृष्ण देवरायाचे वर्णन करावे लागेल.

२. महान विजेता व शक्तिशाली राजा – प्रत्येक युध्दामध्ये कृष्णदेवराय विजयी झाला होता. विजापूर ओरिसावरील विजय यातुन त्याची वीरता दिसुन येते. कृष्णदेवरायाचे वर्णन एक बलाढ्य व शक्तिशाली राजा म्हणून करता येईल. मुस्लिम सत्तधिशांकडून नेहमी पराभूत होणारी सेना कृष्णदेवरायाच्या कारर्किदीमध्ये विजयी सेना झाली. बहामनी, गजपती, उम्मतूर, ओरिसा वरील आक्रमणे त्याच्या प्राराक्रमाची व शौर्याची साक्ष देतात. जिद्द–आत्मविश्वासातून तो नेहमी विजयी ठरला.

३. सुसंस्कृत विद्वान व विद्वांनाचा आश्रयदाता – कृष्णदेवरायाने 'अमूक्त्यमल्यदा' हे दीर्घ काव्य लिहिले. ते तेलगू भाषेत आहे. त्यामध्ये राजनीती व राज्यकारभाराची माहिती मिळते. तो उत्तम वक्ता होता. त्याच्या दरबारामध्ये प्रसिध्द आठ कवी होते. त्यांना अष्ट दिग्गज असे म्हणत. तेलगू व संस्कृतला त्यांनी उत्तेजन दिले. परदेशी विद्वानांचा त्यांनी आदर–सत्कार केला.

४. विस्तीर्ण व वैभवशाली साम्राज्याचा निर्मिती – कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व दक्षिण भारत त्याच्या ताब्यात होता. बिदर–गुलबर्गा या मुस्लिम सत्ताधिशांच्या राजधान्या जिंकणारा तो एकमेव विजयनगरचा राजा होय. बंकापूर, भटकल, गिरसप्पा इत्यादी. राजे त्याचे मांडलिक होते. त्याने अनेक लढाय्या करून बलाढ्य साम्राज्य निर्माण केले. विजयनगरचे वैभव पाहून परकीयांचे डोळे दिपून जात असत.

५. सहिष्णु, क्षमाशील व दिलदार राजा – कृष्णदेवरायाने आपल्या प्रजेला धार्मिक स्वातंत्र्य दिले. तो जरी स्वतः वैष्णव पंथाचा असला तरी त्याने सर्व धर्मियांना न्यायाने वागविले. ओरिसातील शत्रूंना कैद

केल्यानंतर त्याच्याशी क्रुर न वागता त्यांना क्षमा करून सन्मानाने वागविले. त्याने शत्रूच्या निरापराध सैन्याची कधीही कत्तल केली नाही.

६. उत्तम प्रशासक - तो फक्त विजेताच होता असे नव्हे तर उत्तम प्रशासक होता. सामान्य रयतेचे व शेतकऱ्यांचे-कष्टकऱ्यांचे कल्याण हे त्याच्या राज्यकारभाराचे मुख्य ध्येय होते. सामान्य रयतेवर जुलूम-अन्याय होणार नाही. याकडे लक्ष दिले व अधिकाऱ्यांना आदेश दिले. गुंड, चोर व लुटारू यांना कडक शिक्षा दिल्या. त्यामुळे अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली. सर्व जाती धर्मातील व परकीय देशातील जनतेला त्याच्या राज्यामध्ये फिरता येत होते. त्यांने आपल्या साम्राज्यामध्ये धरणे व जलाशय बांधून शेतीला मोठ्या प्रमाणात पाणी उपलब्ध करून दिले. तांदूळ, ऊस, विविध फळे यांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली. पाटबंधारे, कालवे, तलाव या कामांकडे विशेष लक्ष दिले. जंगल व्याप्त जमीन कमी करून ती लागवडी खाली आणली. तुंगभद्रा नदीला धरण बांधून त्याचा वापर पिण्यासाठी व शेतीसाठी केला. नागलपूर शहर वसविल्यानंतर त्या शहराला पाणीपुरवठा होण्यासाठी त्याने एक मोठा जलाशय बांधला.

सारांश : दक्षिण भारताच्या इतिहासात कृष्णदेवरायाची कारकीर्द अत्यंत वैभवशाली व समृध्दीची होती. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत तर हे वैभव कळसास पोहचले होते. त्यांनी केलेली बांधकामे उत्कृष्ठ अशीच आहेत. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत विजयनगर साम्राज्याने वैभवाचे शिखर गाठलेले होते. डॉ. ईश्वरीप्रसाद, डॉ. आर.सी.मुजूमदार, डॉ. श्रीवस्तव या इतिहासकारांनी ‘कृष्णदेवराय हा विजयनगरचा सर्वश्रेष्ठ सम्राट असून भारताच्या इतिहासातील थोर सम्राटांपैकी एक होय’ असे गौरव उदगार काढले. सर्वच इतिहासकारांनी कृष्णदेवरायावरती स्तुतीसुमनांचा वर्षाव केलेला आहे. एकंदरीत कृष्णदेवरायाची कारकीर्द म्हणजे मध्ययुगीन कालखंडातील दक्षिण भारताच्या इतिहासातील सुवर्ण पान होय.

★ **स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :**

योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. विजयनगर राज्याची स्थापना .... साली झाली.

अ. १३३६ ब. १३४७ क. १३५० ड. १३६०

२. रायचूर हे प्रसिध्द शहर .... यांच्या दुआबात होते.

अ. तुंगभद्रा व कृष्णा ब. गंगा व कृष्णा

क. गोदावरी व कावेरी ड. नर्मदा व गंगा

३. ‘अमूक्त्यमल्यदा’ हे काव्य ....यांनी लिहिले.

अ. रामराया ब. तिरूमल क. व्यकटराय ड. कृष्णदेवराय

४. कृष्णदेवरायाच्या कालखंडामध्ये.......... हा छायानाट्याचा प्रकार खुप लोकप्रिय होता.

अ. बोग्मलाट ब. सोमलाट क. कृष्णलाट ड. गोमलाट

५. विजयनगर संस्कृतीमध्ये ....निर्माण करण्याची प्रथा होती.

अ. पुतळे ब. समध्या क.स्मारके ड.वीरगळ

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. नागलपूर शहराची निर्मिती कोणत्या राजाने केली.

२. विजयनगरमध्ये दसरा डब्बा ही वास्तू कोणत्या राजाने निर्माण केली.

३. कृष्णदेवरायाने इ.स. १५२४ मध्ये कोणती उपनगरी स्थापन केली.

४. कृष्णदेवरायाने स्वतःस कोणती पदवी धारण केली.

५. कृष्णदेवरायाने कोणत्या साली हजारा राम नावाचे मंदिर उभारले.

२.२.२ महंमद गवान : बहामनी राज्यातील कामगिरी

प्रास्ताविक :

डॉ. ईश्वरीप्रसाद म्हणतात 'मध्ययुगीन इतिहासातील थोर राजनीतीज्ञांमध्ये महंमद गवानला उच्च स्थान देता येईल'.

बहामनी राज्यामध्ये महंमद गवानचे व्यक्तिमत्त्व अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण समजले जाते. एक उत्तम राज्यकर्ता म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. बहामनी राज्याची संपूर्ण सत्ता त्याच्या हाती एकवटली असताना सुद्धा त्याने कधीही सत्तेचा दुरूपयोग केला नाही. बहामनी राज्याशी एकनिष्ठ राहून महंमद गवानने राज्य चालविले. महंमद गवानचे स्थान राजा म्हणून नव्हेतर राज्यकर्ता म्हणून महत्त्वपूर्ण आहे. तो आपल्या कर्तबगारीमुळे भारताच्या इतिहासात प्रसिद्धीस आला. महंमद गवानने आपल्या कारकिर्दीमध्ये बहामनी राज्याची संपूर्ण प्रगती केली. बहामनी सत्ताधीश म्हणून महंमद गवान सत्तेवर बसला नसला तरीही बहामनीचा मुख्य प्रधान व वजीर म्हणून त्याची कारकिर्द अतिशय महत्त्वाची आहे.

सामाज्यविस्तार ➢ माळवा राजाचा पराभव ➢ कोकण स्वारी ➢ गोवा जिंकला ➢ ओढ्यावर स्वारी ➢ तेलंगणावर विजय ➢ कांची विरूद्ध स्वारी

- **सामाज्यविस्तार –** महंमद गवानने बहामनी राज्याचा प्रधानमंत्री म्हणून प्रामाणिकपणे इमाने, इतबारे सेवा केली. बहामनी राज्याचा मोठ्या प्रमाणात साम्राज्यविस्तार केला. साम्राज्याचे वैभव व विस्तार वाढविला. एवढेच नव्हेतर विजयनगरवर स्वारी करून भरपूर संपत्ती लुटली. ओरिसावर स्वारी करून मोठी लुट मिळविली. त्याने जो सामाज्यविस्तार केला तो खालील प्रमाणे सांगता येईल.

माळवा राजाचा पराभव – बहामनी राज्यावर माळवा सुलतानाने इ.स.१४६७ मध्ये स्वारी केली परंतु त्याचा पराभव झाला व बहामनी सत्तेचा विजय झाला. माळवा सुलतानाला तह करावा लागला. येथुनच खऱ्या अर्थाने बहामनी सत्तेच्या सम्राज्यविस्ताराला सुरुवात झाली व महंमद गवानच्या नेतृत्वाखाली बहामनीने मोठ-मोठे विजय संपादन केले.

कोकण स्वारी - ही स्वारी महमंद गवानच्या नेतृत्वाखाली इ.स.१४६९ ला केली. कोकण किणारपट्टीवरील राज्यांचा पराभव करून त्याच्या ताब्यातील बरेच किल्ले जिंकुन घेतले. संगमेश्वर राजाचा पराभव करून विशाळगड किल्ला जिंकुन घेतला. त्यात सोने, रत्ने, हत्ती, गुलाम वगैरे मोठ्या प्रमाणात लुट मिळाली. या स्वारीमध्ये महंमद गवानने मोठे यश मिळविले. त्यांने समुद्रापर्यंत बहामनी साम्राज्याचा विस्तार केला.

गोवा जिंकला – महंमद गवानने विजयनगरच्या ताब्यातील गोवा जिंकून घेतले. कोन्दवीरी, राजकुन्द्री हे किल्ले जिंकून घेतले. इ.स. १४७३ साली गोव्यावर स्वारीकरून गोवा जिंकून घेतले. विजयनगर सैन्यानी कढवा विरोध केला परंतु महमंद गवानच्या सैन्यासमोर त्यांना पराभव पत्करावा लागला.

ओढ्यावर स्वारी – ओढ्यातील भावा भावाच्या संघर्षाचा फायदा घेण्याचे ठरवून महंमद गवानने ओढ्यावर स्वारी केली. ओढ्याचा राजा अंबरराव हा होता. त्याला त्याचा भाऊ मंगळराव त्रास देत होता. महंमद गवानने अंबररायला मदत केली. त्या बदल्यात महंमद गवानला राजमहेंद्री व कंडामिली ही ठाणी मिळाली. महमंद गवानने पुन्हा सहा वर्षानंतर या प्रदेशावर आक्रमण केले व भिमराजचा पराभव केला.

तेलंगणावर विजय – महंमद गवानने तेलगंणावर आक्रमण केले तेव्हा तेथे नरसिंहराय हा हिंदू राजा राज्य करीत होता. हे राज्य बहामनी राज्या शेजारीच होते. महमंद गवानने या स्वारीत मोठा प्रदेश काबीज केला. बहामनी सुलतान महंमद गवानच्या या विजयावर खूश झाला होता.

कांचीविरूद्ध स्वारी किंवा कांजीवरमची स्वारी – विजयनगर विरूद्धच्या या स्वारीला एक वेगळे महत्त्व आहे. कांचीच्या सैनिकांनी बहामनी सैन्याला प्रतिकार केला परंतु त्यांचा बहामनी सैन्यासमोर टिकाव लागला नाही. या स्वारीमध्ये मोठी लुट मिळाली. माणके, सोने, हिरे मोठ्या प्रमाणात मिळाले.

अशाप्रकारे एका मागोमाग एक मोहिमा राबवून महंमद गवानने बहामनी राज्याचा साम्राज्य विस्तार मोठ्या प्रमाणात केला. या मोहिमांमधुन बहामनी साम्राज्याला मोठा आर्थिक लाभ झाला. या स्वाऱ्या व मोहिमातून महंमद गवानच्या लष्करी शक्तीची प्रचिती आली.

महंमद गवानच्या सुधारणा

महंमद गवानला राज्यकारभाराचे उत्कृष्ट ज्ञान होते. शासन व्यवस्थेत तो अतिशय निपुण होता. महमूद गवानने अनेक सुधारणा घडवून अणल्या. महंमद गवानने बहामनी साम्राज्याला वैभव प्राप्त करून दिले. त्याने प्रशासकीय सुधारणा करून बहामनी राज्याची भरभराट घडवून आणली. त्याने ज्या प्रशासकीय सुधारणा केल्या त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

सुधारणा ➢ प्रशासकीय सुधारणा ➢ सैन्य सुधारणा ➢ न्याय व्यवस्थेत सुधारणा ➢ जमीन सुधारणा ➢ केंद्रशक्तीत वाढ ➢ विद्या व कलेला उत्तेजन

- **प्रशासकीय सुधारणा** – महंमद गवानाने प्रशासनात मोठा बदल केला. महंमद गवानने बहामनी साम्राज्याचे आठ प्रांतात विभाजन केले. त्यामध्ये दौलताबाद, बिदर, गुलबर्गा, विदर्भ हे चार विभाग होते. पुन्हा त्या प्रत्येकाचे दोन प्रांत पाडल्यामुळे बहामनी साम्राज्याचे एकूण आठ प्रांतात विभागणी झाली.

सैन्य सुधारणा – महंमद गवानने लष्करामध्ये सुधारणा केल्या. महंमद गवानने बहामनी लष्कराचे उत्तम प्रकारे संघटन केले. सैनिकांना रोख वेतन दिले. सैनिकांचे पगार वाढविले. सैन्यात शिस्त निर्माण केली. उत्तम घोडदळ निर्माण केले. सैनिकांना युध्दकलेचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. त्यामुळे सैनिकांची कार्यक्षमता वाढली.

न्याय व्यवस्थेत सुधारणा – महंमद गवान अप्रतिम न्यायबुध्दीचा होता. महंमद गवानने जनतेला निःपक्षपातीपणे व चोख न्याय मिळावा अशा सूचना अधिकारी वर्गाला दिल्या. गुन्हेगारांना उचित शिक्षा केल्या. त्यामुळे गुन्हेगारीला आळा बसला. संपूर्ण बहामनी साम्राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली.

जमीन सुधारणा – महंमद गवानने जमिनीची मोजणी करून शेतसारा निश्चित केला. शेतसारा वसुलीचे कडक नियम केले. शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या. शेतसारा धान्य किंवा रोख पैशाच्या स्वरूपात भरण्याची व्यवस्था केली. शेतीतील भ्रष्टाचार बंद करून शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या. त्याने केलेल्या महासूलविषयक सुधारणा काळाच्या पुढे होत्या.

केंद्रशक्तीत वाढ – महंमद गवानने कडक नियम करून साम्राज्यातील सुभेदारांचे हक्क व अधिकार कमी केले. प्रांतांचे विभाजन करून सुभेदारांची शक्ती कमी केली. अशा सुभेदारांचे अधिकार कमी केल्यामुळे साम्राज्याची केंद्रशक्ती आपोआप वाढली. त्याचे हे धोरण बहामनी सम्राज्यविस्ताराला व प्रशासकीय प्रगतीला महत्वपूर्ण ठरले.

किल्ल्यावर नियंत्रण – महंमद गवानने सुभेदारांचे नियंत्रण कमी केले. प्रशासन केंद्रस्थानी केले. साम्राज्यातील किल्ल्यांवरील सुभेदारांचे नियंत्रण कमी करून त्यावर केंद्राचे नियंत्रण ठेवले. त्यामुळे किल्ले प्रशासनाला बहामनी प्रशासनामध्ये महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले.

विद्या व कलेला उत्तेजन – महंमद गवान विद्या व कलेचा भोक्ता होता. तो स्वतः उत्तम कवी व गणितज्ञ होता. त्याला साहित्याची फार आवड होती. बिदर येथील त्याच्या ग्रंथालयात विविध विषयांवरील ग्रंथ होते. त्याने राजधानीच्या ठिकाणी म्हाणजेच बिदर या ठिकाणी एक भव्य मदरसा म्हणजेच महाविद्यालय बांधले. ही इमारत तीन मजली होती. या सुंदर इमारतीला फरशांनी सुशोभित केलेले होते. या महाविद्यालयामध्ये एक हजार शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची व्यवस्था केलेली होती. विशेष म्हणजे येथे शिक्षण

घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना निःशुल्क कपडे आणि जेवण दिले जात असे. तेथे इराण व इराक येथील विद्वान महंमद गवानच्या आग्रहावरून शिकविण्यासाठी आले होते.

महमंद गवानचा मृत्यु – बहामनी राज्यामधील सर्वात मोठी समस्या बनली ती म्हणजे अमीरांमधील अंतर्गत संघर्ष होय. बहामनी दरबारामध्ये अमिरांमध्ये दोन गट पडले. एक गट पूर्वी आलेल्या अमिरांचा होता. तर दुसरा गट हा नंतर आलेल्या अमिरांचा होता. त्यांना दख्खनी आणि अफाकी या नावाने ओळखले जात असे. महंमद गवान हा नंतर आलेला असल्यामुळे त्याला पूर्वीच्या अमिरांचा म्हणजेच दख्खनी अमिरांचा विश्वास संपादन करणे कष्टाचे बनले. यामध्ये त्याला खूप त्रास झाला. या दोन गटामध्ये महंमद गवानने समझोता करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याला यश आले नाही हा संघर्ष असाच चालु राहिला. महमंद गवानच्या शत्रूनी महंमद गवानच्या विरूद्ध सुलतानाचे कान भरले. महंमद गवान हा गुप्तपणे विजयनगरला सामील आहे असे खोटेच सांगून त्यासाठी पुरावा म्हणुन महमंद गवानचा शिक्का असलेले आणि ओरिसाच्या राजास लिहिलेले एक पत्र सादर केले. सुलतानाने महमंद गवान यास ताबडतोब बोलावले व त्यास हे पत्र दाखविले. महमंद गवानने शिक्का आपला असल्याचे कबुल केले. परंतु पत्रातील मजकूर आपला नसल्याचे सांगितले. दारूच्या सेवनाने मद्यधुंद झालेल्या सुलतानाने कोणताही विचार नकरता इ.स.१४८२ मध्ये महंमद गवानला मृत्युदंडाची शिक्षा दिली. महंमद गवानने ३७ वर्ष बहामनी राज्याची प्रामाणिकपणे सेवा केली. परंतु दुर्दैवाने तो दक्षिणी मुसलमानांच्या कारस्थानाचा बळी ठरला. सुलतानास ज्या वेळेस खरी वस्तुस्थिती समजली त्यावेळेस त्याला अतिशय पश्चात्ताप झाला. पश्चातापदग्ध मनस्थितीत सुलतानाचा १२ जानेवारी १४८२ रोजी मृत्यु झाला.

- **महमूद गवानची योग्यता :**

योग्यता ➢ उत्तम सुधारक ➢ निस्थार्थी व स्वामिनिष्ठ ➢ साधी राहणी ➢ विव्दान ➢ दानशूर ➢ निष्ठावंत

उत्तम सुधारक – महंमद गवानने सत्तेवर आल्यानंतर विविध सुधारणा केल्या. प्रशासन, लष्कर, कृषी या क्षेत्रामध्ये सुधारणा केल्यामुळे तो उत्तम सुधारक होता असे म्हटले जाते. त्याने बहामनी सत्तेच्या प्रशासकीय रचनेत आमुलाग्रह असा बदल करून साम्राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. प्रशासकीय सुधारणा करून बहामनी सत्तेला भक्कम बनविले.

निस्थार्थी व स्वामिनिष्ठ – महंमद गवान निस्थार्थी होता. त्याने सत्तेचा वापर कधीही स्वतःच्या स्वार्थासाठी केला नाही. सर्वाचे हित पाहून त्यांने प्रत्येक धोरण राबविले. बहामनी राज्याची सर्व सत्ता सूत्रे त्याच्या ताब्यात असताना सुद्धा तो बहामनी राज्य व सुलतान याच्याशी कायमच एकनिष्ठ राहिला. त्याने आयुष्यभर स्वामिनिष्ठा जोपासली.

साधी राहणी – महंमद गवान अतिशय साध्या स्वभावाचा होता. महंमद गवानने शेवट पर्यंत अतिशय साध्या पद्धतीने आपले जीवन व्यथित केले. तो स्वतः साध्या सतरंजीवर झोपत असे. स्वयंपाकासाठी मातीची मडकी वापरीत असे. सेवा या एका शब्दातच महंमद गवानचे सर्व कार्य सांगता येईल.

विद्वान – महंमद गवान स्वतः विद्वान होता. प्रशासनात तो अतिशय कुशल होता. बिदरमध्ये त्याचे सुसज्ज असे ग्रंथालय होते. त्या ग्रंथालयामध्ये अनेक ग्रंथ होते. गणित, वाङ्मय या क्षेत्रात त्याचे प्रवीण्य होते. वैद्यकीय क्षेत्रातील त्यास चांगले ज्ञान होते.

दानशूर – महंमद गवान दानशूर होता. त्याने सर्व संपत्ती दान करून टाकली. दर शुक्रवारी वेषांतर करून तो लोकास दान–धर्म करीत असे. हे दान राजाने दिले आहे असे तो सर्वांना सांगत असे. स्वतः कधीही तो चैनी विलासामध्ये राहिला नाही. आयुष्यभर तो साध्या पद्धतीने जिवन जगला.

निष्ठावंत – निष्ठा या एकाच शब्दात त्याच्या आयुष्याचे सर्व सार आहे. त्याची ही निष्ठा प्रत्येक गोष्टीबद्दल होती. ती निष्ठा सुलतानाबद्दल होती, राज्याबद्दल होती, कारभाराबद्दल होती. एवढेच नव्हेतर त्याने हातात घेतलेल्या प्रत्येक कामाबद्दल होती. बहामनी साम्राज्याच्या इतिहासातील सर्वश्रेष्ठ पुरूषात त्याची गणना केली जाते.

महंमद गवानच्या पाडावाची कारणे – महमूद गवानच्या निस्वार्थी नेतृत्वाचा वध झाला ही घटना इतिहासामध्ये अतिशय दुःखद घटना मानली जाते. स्वामीनिष्ठ महमंद गवानचा पाडाव झाला त्याची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. महंमद गवान साधूवृत्तीचा होता. परंतु राजकारणात साधीवृत्ती चालत नाही. त्यामुळे महंमद गवानचा पाडाव झाला.

२. बहामनी सम्राज्यात दक्षिणी विरूद्ध परकीय असे गट निर्माण झाले. त्याच्यावर महंमद गवानला नियंत्रण ठेवता आले नाही.

३. बहामनी राज्याचा शासक व्यसनी व हलक्या कानाचा होता. ही वस्तुस्थिती महंमद गवानने समजून घ्यावयास हवी होती. त्याने खबरदारीचे कोणतेही उपाय योजना केली नाही. त्यामुळे त्याचा पाडाव घडून आला.

४. बहामनी राज्यातील हिंदूची साहनुभुती गवानला मिळाली नाही कारण त्याने विजयनगरवर सतत स्वाऱ्या करून तेथील लुटालुट करण्यात धन्यता मानली. त्यामुळे हिंदूंची मने दुखावली. त्यातुनच त्याचा पाडाव झाला.

सारांशः निष्ठा व सेवा या दोन शब्दातच महंमद गवानच्या कार्याचे मुल्यमापन करता येईल. जवळ जवळ ३७ वर्षे महंमद गवानने बहामनी राज्याची प्रामाणिकपणे सेवा केली. शेवटी तो दक्षिणी मुसलमांच्या कारस्थानाचा बळी ठरला. महंमद गवान सरळ स्वभावी होता. दानशूर, विव्दान, उत्तम प्रशासक, शूर योध्दा,

निस्वार्थी, स्वाभिमानी या शब्दामध्ये त्याच्या कामगिरीचे मुल्यमापन करावे लागेल. आयुष्यभर तो बहामनी सत्तेच्या वैभव्यासाठी कष्टत राहिला म्हणुन त्याचे नाव बहामनीच्या इतिहासात श्रेष्ठ असेच राहिले.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न:

अ. योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. महंमद गवान .... साली भारतात आला.

अ. १४४६ ब. १४६४ क. १४७० ड. १४८६

२. .... राज्यकर्त्याचे बिदर येथे ग्रंथालय होते.

अ. अल्तमश ब. बल्बन ड. कृष्णदेवराय ड. महंमद गवान

३. इ.स.१४७३ साली महंमद गवानने .... प्रांतावर स्वारी केली.

अ. गोवा ब. विदर्भ क. कोकण ड. बिदर

४. महंमद गवानने बहामनी साम्राज्याचे .... प्रांतात विभाजन केले.

अ. सात ब. आठ क. दहा ड. बारा

५. महंमद गवानने कोकण स्वारी .... साली केली.

अ. १४५० ब. १४५९ क. १४६९ ड. १४७९

ब. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. महंमद गवान कोणत्या देशाचा रहिवाशी होता.

२. कोणत्या वर्षी महंमद गवानाने बहामनी साम्राज्याचा मुख्य वजीर म्हणुन सुत्रे हाती घेतली.

३. बहामनी राज्यावर माळवा सुलतानाने कोणत्या साली स्वारी केली.

४. नरसिंहराय हा कोणत्या प्रांताचा राजा होता.

५. कोणत्या दिवशी वेषांतर करून महंमद गवान लोकास दान धर्म करीत असे.

परिभाषिक शब्द

- अष्ट दिग्गज - प्रसिध्द आठ कवी
- बोग्मलाट - छायानाट्याचा प्रकार
- स्तंभ - खांब
- वीरगळ - वीरमरण प्राप्त करणाऱ्याचे स्मारक
- शस्त्रभांडार - युध्द साहित्य ठेवण्याचे ठिकाण

२.३ सारांश –

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात विजयनगरचे साम्राज्य बलाढय व वैभवशाली साम्राज्य म्हणून ओळखले जाते. कृष्णदेवराय विजयनगरचा सर्वश्रेष्ठ राजा होय. कृष्णदेवरायाच्या कारर्किदीमध्ये विजयनगरचे साम्राज्य अति उच्च शिखरावर पोहचले होते. विजनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायाची कारर्किद वैभवशाली व भरभराटीची ठरली. कृष्णदेवरायाच्या वैभवसंपन्न राजवटीचे सर्वांनाच आकर्षण होते. विजयनगरची मंदिरे, गोपुरे, राजवाडे, महाल, तटबंदी, जलाशय, सभागृहे सौंदर्यकलेचा अविष्कारच आहेत. मंडप हे विजयनगर मंदिराचे वैशिष्ट होय. मंदिरामध्ये वास्तू व शिल्प यांचा सुंदर मिलाफ आढळतो. विजयनगरची मंदिरे म्हणजे शिल्पकलेचा व स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना होय. एकंदरीत कृष्णदेवरायाचे सम्राज्य सर्वच आघाडीवर श्रेष्ठ ठरते. बहामनी राज्यामध्ये महंमद गवानचे व्यक्तिमत्व अतिशय वैशिष्टयपूर्ण समजले जाते.एक उत्तम शासनकर्ता म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. बहामनी राज्याची संपूर्ण सत्ता त्याच्या हाती एकवटली असताना सुद्धा त्याने कधीही सत्तेचा दुरूपयोग केला नाही. बहामनी राज्याशी एकनिष्ठ राहुन महंमद गवानने राज्य चालविले. महंमद गवानचे स्थान राजा म्हणून नव्हेतर शासनकर्ता म्हणून महत्त्वपूर्ण आहे.

२.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न:

१. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. कृष्णदेवरायाच्या लष्करी मोहिमांचे सविस्तव वर्णन करा.

२. कृष्णदेवरायाच्या सांस्कृतिक कामगिरीचे वर्णन करा.

३. महंमद गवानचा साम्राज्यविस्तार स्पष्ट करा.

४. महंमद गवानच्या कामगिरीचे मुल्यमापन करा.

२. टिपा लिहा.

१. अमूक्त्यमल्यदा

२. कष्णदेवरायाची स्थापत्य कलेतील प्रगती

३. महमंद गवानच्या सुधारणा

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र.१ ची उत्तरे

अ. १. १३३६ २. तुंगभद्रा व कृष्णा ३. कृष्णदेवराय ४. बोग्मलाट ५. वीरगळ

ब. १. कृष्णदेवराय २. कृष्णदेवराय ३. अनंतशयनगुडी ४. यवनराज्यस्थोनाचार्य

५. १५१३

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र.२ ची उत्तरे

अ.	१. १४४६	२. महंमद गवान	३. गोवा	४. आठ	५. १४६९
ब.	१. इराण	२. १४५७	३. १४६७	४. तेलगणा	५. शुक्रवारी

२.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१. मोडक बा.प्र, दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्याचा इतिहास, पुणे, १८९१.

२. चिटणीस कृ.ना, मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, पुणे, १९८२.

३. सरदेसाई गो.स, मुसलमानी रियासत, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई, १९९३.

४. कोलारकर श.गो, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, नागपूर, १९९४.

५. आठवले सदाशिव, विजयनगरचा सम्राट कृष्णदेवराय, पुणे, १९९९.

६. बेंद्रे वा.सी, विजापूरची आदिलशाही, मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, १९६८.

७. खरे गणेश, महाराष्ट्राचा इतिहास, मध्ययुगीन कालखंड भाग १, मुंबई, २००१.

८. बारगळ बा.सा व ढवळे प्र.कृ, मध्यकालीन भारत, विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९६४.

9. Patil M. P, Court Life under theVijayanager Rulers, R. B, Publication, Delhi, 1999.

10. Stein Burton, Vijayanagar, Cambridge, 1989.

12. Shastri K.N, History of South India, Madras, 1966.

13. Heras H.D, Begining of Vijyanagar History, New Delhi, 1980.

❑❑❑

घटक ३
प्रशासन आणि अर्थव्यवस्था (दिल्ली सुलतानशाही व विजयनगर)

अनुक्रमणिका

३.१ उद्दिष्टे
३.२ प्रास्ताविक
३.३ विषय विवेचन
 ३.३.१ प्रशासन: केंद्रीय आणि प्रांतीक
 ३.३.२ शेती आणि जमीन महसूल व्यवस्था
 ३.३.३ उद्योग आणि व्यापार
३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
३.६ सारांश
३.७ सरावासाठी स्वाध्याय
३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

३.१ उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला पुढील गोष्टी स्पष्ट करता येतील -

१. सुलतानशाही व विजयनगरकालीन केंद्रीय आणि प्रांतीय प्रशासन व्यवस्था समजून घेता येईल.
२. सुलतानशाहीकालीन शेती, शेती उत्पादने, जमिनीची प्रतवारी आणि शेतीसाठी केलेल्या उपाययोजना आणि जमीन महसूल व्यवस्था लक्षात येईल.
३. विजयनगरकालीन शेती, शेती उत्पादने, जमिनीची प्रतवारी आणि शेतीसाठी केलेल्या उपाययोजना आणि जमीन महसूल व्यवस्था सांगता येईल.
४. सुलतानशाहीकालीन उद्योग व व्यापार कशा स्वरूपाचा होता हे समजण्यास मदत होईल.
५. विजयनगरकालीन उद्योग व व्यापार कशा स्वरूपाचा होता हे समजून घेता येईल.

३.१ प्रास्ताविक :

इ.स. १२०६ ते १५२६ हा कालखंड सुलतानशाहीचा कालखंड मानला जातो. या काळात दिल्लीच्या दिल्लीच्या सिंहासनावर गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद, लोदी इत्यादी घराण्यातील सत्ताधीशांचे वर्चस्व होते. त्यांचे प्रशासन अतिशय उत्तम होते. या सुलतानशाहीच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती विविध साधनातून

मिळते. ही साधने फारसी, अरबी भाषेत लिहिलेली आहे. हसन निझामीचा ताजुल-मासीर, मिनहाज-उस सिराजचा तबकात-ए-नासिरी, झियाउद्दीन बरनीचा तारीख-ए-फिरोजशाही, अमीर खुस्रोचा खजायम-युल-फतुह, शम्स-ए-सिराज अफिफचा तारीख-ए-फिरोजशाही, मोरोक्को प्रवासी इब्नबतुताचा किताब-उल-रेहला, याहा-बिन-अहमदचा तारीख ए- मुबारकशाही या ग्रंथाचा साधन म्हणून उपयोग होतो. त्याचप्रमाणे शासकीय पत्रव्यवहार, मांडलिक व सुभेदार यांचा पत्रव्यवहार व आदेश यांच्याआधारे प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मिळते.

१२ व्या शतकाच्या शेवटी उत्तर भारतात तुर्कांनी स्थापन केलेली राज्ये हळूहळू एक शक्तिशाली आणि केंद्रीय स्वरुपात पुढे आले. दक्षिणेतील मदुराई पर्यंत त्यांनी आपल्या राज्याचा विस्तार करून त्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. सुलतानशाही सत्तेचा ऱ्हास १५ व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला. दिल्ली सुलतानशाहीने येथील राजपूत प्रशासनातील बरेच घटक बदल न करता त्यांनी आपल्या प्रशासनात घेवून त्यांना भारतातील तुर्की प्रशासनाचा भाग बनविले. दिल्ली सुलतानशाही शासन प्रणालीचा प्रभाव १६ व्या शतकात उदयास आलेल्या प्रशासन पद्धतीवर दिसतो. या काळात जमिनीची मोजणी करून तिची प्रतवारी ठरवण्यात आली. त्यामध्ये प्रामुख्याने अल्लाउद्दीन खिलजीचे नाव प्रथम घ्यावे लागते. त्याने आपल्या प्रशासनात आमूलाग्र बदल घडवून आणले. जमीन महसुलाच्या बाबतीतही अनेक बदल केले व राज्याचा महसूल वाढविला.

देशाच्या आर्थिक क्षेत्रात जमीन महसूल, व्यापार व उद्योगधंद्याचे स्थान महत्त्वाचे आहे. मध्ययुगीन भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे करून स्वयंपूर्ण होती. सर्वसाधारण लोकांच्या गरजा कमी होत्या. मुघल काळाच्या तुलनेने सुलतानशाही काळामध्ये विविध प्रकारच्या तयार मालाला कमी मागणी होती. निरनिराळे उद्योगधंदे मध्यम दर्जाचे आणि साध्या प्रकारचे असल्याने कच्च्या मालालाही विशेष मागणी नव्हती. त्यामुळे आपल्याला असे दिसून येते की, या काळात मोठे कारखाने सुरु झाले नाहीत आणि मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्याची उभारणी झाली नाही. परंतु या काळात उद्योगधंदे होते. प्रस्तुत प्रकरणात आपण सुलतानशाही व विजयनगर कालीन प्रशासन व अर्थव्यवस्थेचा प्रामुख्याने अभ्यास करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन :

प्रस्तुत प्रकरणात सुलतानशाही आणि विजयनगर प्रशासन व्यवस्था, शेती व महसूल व्यवस्था कशी होती यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. याचबरोबर येथील असणारा उद्योग व व्यापार कोणत्या स्थितीत होता याचीही माहिती दिलेली आहे. तत्कालीन प्रशासकीय कार्यक्षमता राबविण्यात आलेली धोरणे कोणत्या स्वरूपात होती. आर्थिक दृष्टिकोनातून राज्याची अवस्था काय होती, याची माहिती समजण्यास मदत होईल. याकाळातील प्रत्येक राज्यकर्त्याने आपापल्या परीने यामध्ये योगदान देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. राज्याची प्रशासकीय आणि अर्थव्यवस्था कार्यक्षम तथा चांगली असेल तर राज्यकर्ते आपली सत्ता जास्त कालपर्यंत टिकवू शकतात.

३.२.१ प्रशासन : केंद्रीय आणि प्रांतिक :

अ) सुलतानशाहीकालीन केंद्रीय व प्रांतिक प्रशासन :

१) केंद्रीय प्रशासन :

सुलतानशाही काळात केंद्रीय प्रशासनाचा प्रमुख सुलतान होता. त्याच्या हातात अनियंत्रित सत्ता होती, म्हणून त्यास लष्करी हुकुमशहा समजण्यात येई. मुस्लिम धर्माचे संरक्षण करणे, त्याचा प्रसार करणे आणि मुस्लिम प्रजेचे कल्याण ही त्याची कर्तव्ये असत. सुलतान हा सर्वोच्च सेनापती आणि न्यायाधीश असे. त्याची इच्छा म्हणजेच कायदा समजण्यात येत असे. या सुलतानाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी मंत्रीमंडळ स्थापन करण्यात आले होते. परंतु मंत्र्याच्या सल्ल्याने काम करावे असे बंधन सुलतानावर नव्हते. मंत्र्याची नेमणूक करणे अथवा काढून टाकणे हे सर्वस्वी अधिकार सुलतानाचे होते. सुलतान हा आपल्या सोयीनुसार मंत्रिमंडळाची संख्या वाढवू शकत असे अथवा कमी करू शकत असे. प्रारंभी मंत्रिमंडळात चारच अधिकारी होते परंतु पुढे आवश्यकतेनुसार मंत्र्यांच्या संख्येत वाढ करण्यात आली होती. सुलतानकालीन प्रशासकीय विकास हा प्रामुख्याने १३ व्या शतकाच्या शेवटी झाला. सुलतानकालीन प्रशासनातील मंत्रालये / खाती व प्रशासनाच्या सोयीकरिता राज्याचे केलेले विभाग पुढीलप्रमाणे होते.

२) सुलतान आणि त्याची कार्ये :

भारतात राज्य स्थापन करण्यापूर्वी मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी सुलतान ही पदवी धरण केली होती. सुलतानाचा अनेक अर्थाने उल्लेख केला जातो. कुरणामध्ये सुलतानचा उल्लेख भाववाचक स्वरुपात केलेला आहे. खालीपाचे विभाजन झाल्यावर अनेक प्रांतात स्वातंत्र्य घोषित केले. तेथील प्रांत प्रमुखांनी सुलतान ही उपाधी धारण केली. सुलतान हा स्वतःच्या प्रदेशात प्रमुख, सर्वोच्च, सेन्नाध्यक्ष, विधीनिर्माता, मुख्य न्यायाधीश समजत होता. राज्याची सर्व शक्ती त्याच्या हातात होती. त्यामुळे तो अनियंत्रित सत्ताधारी होता. भारतातील सुलतानांनी स्वतःला सच्चा मुसलमान व बगदादच्या अब्बासी खालीफाचा प्रतिनिधी म्हणून घोषित केले होते. तसेच त्यांनी खुतबामध्ये बगदादच्या अब्बासी खालीफाच्या नावाचा समावेश केला. परंतु याचा अर्थ असा नाही की खलिफा हा भारतातील प्रशासनाचा प्रमुख होता. सुलतान हे खालीफाचे प्रतिनिधी म्हणून स्वतःला इस्लामी जगताचे आपण एक अंग आहोत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असत.

मुस्लिम शासकामध्ये वारसाचा कोणताही असा स्पष्ट नियम विकसित झालेला नव्हता. इस्लामी कायद्यामध्ये राज्याचा शासक निवडण्याची प्रथा होती. परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या जो शासक यशस्वी असेल, त्याच्याच मुलाला उत्तराधिकारी म्हणून नेमले जात असे. पण सुलतानशाही मध्ये उत्तराधिकारी म्हणून मोठ्या मुलालाच बसविले जात होते असे नाही तर कोणत्याही मुलाला गादीवर बसविले जाई. उदा. अल्तमशने आपला उत्तराधिकारी म्हणून आपल्या मुलाला न बसविता मुलीला गादीवर बसविले. आपला वारस आपणच नेमण्याची पध्दत रूढ होती. सुलतान बद्दल कुराणात कल्पना अशी आहे की, मुस्लिमांचा राजा एकच असतो

आणि तो म्हणजे ईश्वर. सुलतान हा ईश्वराचा प्रतिनिधी ह्या नात्याने तो पृथ्वीतलावर राज्य करीत असे. त्यामुळे अनेक सुलतानांनी ईश्वराचा प्रतिनिधी म्हणून राज्य केले. त्यामुळे त्यांना अनियंत्रित सत्ता प्राप्त झाली.

सुलतानशाही मध्ये सुलतानाचे स्थान हे महत्वपूर्ण मानले जात होते. तो राज्यव्यवस्था, कायदाव्यवस्था आणि सैन्यव्यवस्थेचा प्रमुख असे. तो निरंकुश शासक असल्याने राज्याची संपूर्ण शक्ती त्याच्या हातात केंद्रित झाली होती. कायदा आणि न्यायदान करणे हे त्याचे उत्तरदायित्व होते. न्याय व्यवस्थेमध्ये न्यायाधीशांची नेमणूक तो करत असे. न्यायदान क्षेत्रातील सर्वोच्च अधिकारी होता. त्यांना काझीची मदत घ्यावी लागत असे. बलबन हा पहिला सुलतान होता कि, ज्याने न्यायदानाकडे प्रथम लक्ष दिले. इब्न बतुताच्या मते महमद तुघलक आठवड्यातून दोन दिवस दिवाण-ए-खास मध्ये न्यायालय भरवत असे. सुलतान काळात राज्यातील कोणत्याही अधिकाऱ्यांच्या अन्यायाच्या विरोधात सरळ अपील सुलतानाकडे करता येत असे. सुलतान हा मुस्लिम उलेमा, मौलाना यांचा आदर करत असे. सैन्याची मदत मिळावी या हेतूने 'शरा' चे पालन करत असे. राज्यातील व्यावहारिक प्रश्न मजलिस-ए-आम किंवा मजलिस-ए- खलबतच्या समोर ठेवत असे. या दोन्ही सभा म्हणजे सुलतानला माहिती व सल्ला देणाऱ्या लोकांच्या सभा होत्या. मुस्लिम कायदा शास्त्रानुसार सुलतानाचे कार्य पुढीलप्रमाणे होते. १. इस्लामाचे रक्षण करणे २. लोकांचे वाद मिटविणे ३. प्रदेशाचे संरक्षण करणे ४. राज्याचे बाह्य आक्रमणापासून संरक्षण करणे ५. फौजदारी कायदे लागू करणे ६. सर्व कर एकत्र करणे ७. सार्वजनिक कोषातून लोकांना भत्ता देणे ८. न्याय व सार्वजनिक कार्य करण्यास मदत करणारा अधिकारी नेमणूक करणे.

४) केंद्रीय प्रशासनाची रचना :

अ) मंत्रिमंडळ :

सुलतानाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्रिमंडळ असे. गुलाम घराण्याच्या काळात वजीर, आरीज-ए-मामलिक, दिवाण-ए-इन्शा, दिवाण-ए-रिसालत हे चारच मंत्री होते. कालांतराने या मंत्र्यांच्या संख्येत वाढ झाली. बलबनने मंत्र्यांमध्ये कार्याचे विभाजन केले.

१. वजीर किंवा दिवाण-ए-वजारत :

सुलतान काळात वजीराचे पद स्थायी स्वरूपाचे होतो. तो राज्याचा प्रधानमंत्री व अर्थखात्याचा प्रमुख होता. त्याच्या कार्यालयास दिवाण-ए-वजारत असे म्हणत. राज्याच्या इतर विभागावर नियंत्रण ठेवणे, कर एकत्र करणे, अधिकारी व कर्मचार्यांची नेमणूक करणे, कारख्यान्यातील वस्तूंची नोंद ठेवणे, अधिकार्यांचा पगार देणे, सार्वजनिक प्रश्नांसंदर्भात निर्णय घेणे, व्यापार व्यवस्थित करणे इत्यादी जबाबदारी त्याच्याकडे होती. सुलतानाच्या गैरहजेरीत राज्याचा सर्व पत्रव्यवहार पाहणे, इतर खात्यावर नियंत्रण ठेवणे इ. कामे सुद्धा त्याला करावी लागत असत. सुलतान आणि प्रजा यांना जोडणारा दुवा असे. सुलतान प्रजेच्या भावना, त्यांच्या आकांक्षा वजीरा मार्फतच समजत असत. राज्याच्या जमाखर्चावर लक्ष ठेवत असे. याच्या मदतीला नायब वझीर असे तो राज्याच्या जमाखर्च ठेवण्यात वजीराला मदत करीत असे. नायब वजीराच्या मदतीला मुशरीफ-ए-मुमालिक (महालेखाकार) व मुस्तौफी-ए-मुमालिक (महालेखा परीक्षक) हे दोन अधिकारी

असत. मुशरीफ-ए-मुमालिक (महालेखाकार) हा प्रांत आणि इतर विभागातील प्राप्त हिशोबाचा लेखाजोखा ठेवत असे तर मुस्तौफी-ए-मुमालिक (महालेखा परीक्षक) हा या हिशोबाची तपासणी करत असे.

२. दिवाण-ए-अरिज (सैन्य मंत्रालय) :

राज्याच्या सैन्य विभागाला दिवाण-ए-अरिज असे म्हणतात. दिवाण-ए-वजारत नंतर महत्वाचे खाते म्हणजे दिवाण-ए-अरिज होय. याचा प्रमुख अरिझ-ए-मुमालिक असे. हा सैन्य भरती करणे, सैनिकांची हजेरी ठेवणे, सैन्याच्या परेड घडवून आणणे, सैन्याची शिस्त सांभाळणे, त्यांचा पगार देणे, अन्न पुरवठा करणे इ. कामे करावी लागत असत.

३. दिवाण-ए-इन्शा (पत्रव्यवहार खाते) :

सुलतान काळात दिवाण-ए-इन्शा हा राज्याचा पत्र विभाग होता. त्याच्या प्रमुखास दरबारे खास/ हुबीर असे म्हणतात. या खात्याला राजप्रमुखाचा पत्रव्यवहार पहावा लागत असे. या कार्यालयात अनेक सचिव असे त्यांना डबीर म्हणतात. या कामामध्ये त्यास पत्रलेखनात प्राविण्य असलेले अनेक लेखक मदत करीत असत. परराज्याचा पत्रव्यवहार, सरकारी आज्ञापत्रे आणि इतर पत्रव्यवहार या खात्यास पहावा लागत असे.

४. दिवाण-ए-रसालत (परराष्ट्र मंत्रालय) :

या विभागाबाबत इतिहासकारांच्यात मतभेद आहेत. प्रो. हबीबुल्लाच्या मते, परदेशी बाबींच्या संदर्भात हा विभाग होता. परदेशी पत्रव्यवहार, राजदूत पाठवणे व आलेल्या राजदूतांचे स्वागत करणे हे काम होते. या खात्यामार्फत परदेशात वकील पाठविणे किंवा आलेल्या वकिलांचे स्वागत करणे त्याच बरोबर परदेशी वकिलांबरोबर पत्रव्यवहार ठेवणे इत्यादी कामे या खात्यास करावी लागत असे. थोडक्यात हे मंत्रालय म्हणजे आधुनिक काळातील परराष्ट्र खाते होय.

५. सद्र-उस-सदुर (धर्मादाय खाते) :

सुलतान काळात सद्र-उस-सदुर हा धार्मिक विभाग असून त्याचा प्रमुख काझी होता. या मंत्रालयाकडे धार्मिक संस्था, शाळा, गोरगरीब, विद्वान पंडित यांना आर्थिक सहाय्य करणे हे काम या खात्यास करावे लागत असे.

६. दिवाण-ए-काझा (न्याय मंत्रालय) :

सुलतान काळात न्यायदान करण्यासाठी स्वतंत्र विभाग असे त्याला दिवाण-ए-काझा असे म्हणत, त्याचा प्रमुख काझी असे. न्यायव्यवस्थेचे तो निरीक्षण करत असे. तो न्यायालय भरवत असे. न्यायदानाचे काम तो अतिशय चोखपणे बजावीत असे. मात्र न्यायदानाचा अंतिम निर्णय सुलतान हाच घेत असे.

५) इतर खाती :

१. दिवाण-ए-अमिर कोही (कृषी मंत्रालय)

हे खाते सुलतान मुहंम्मद तुघलक याच्या काळात निर्माण झाले. त्याने आपल्या कारकीर्दीत शेतीला उपयुक्त असेच निर्णय घेतले होते. या खात्यावर प्रशासनातील मुख्य वजीर हा नियंत्रण ठेवत असे. मुहंम्मद तुघलकाने आपल्या राज्यातील शेतीयोग्य नसलेली जमीन ओलीताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला. शेती

करिता अनेक प्रकारची अनुदाने देण्यात आली होती. त्याकरिता मुहंम्मद तुघलकाने शेतकऱ्यांना बी बियाणे, अवजारे, कर्ज पुरवठा इत्यादी गोष्टी देऊ केल्या होत्या. त्यातून शेतकऱ्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न त्याने केला होता. त्यामुळे हा विभाग शेतीचा विकास करण्याच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा मानला जात होता.

२. दिवाण–ए–बरिद (गुप्तहेर खाते) :

या खात्याचा प्रमुख बरिद–ए–मुमालिक हा होता. सुलतान हा आपल्या मर्जीतील आणि विश्वासातील व्यक्तीची नेमणूक या खात्यावरती प्रमुख म्हणून करीत असे. गुप्तहेर खाते हे राज्यातील आणि राज्याबाहेरील गुप्त बातम्या सुलताना पर्यंत पोहोचवण्याचे काम करीत होता. यामुळे सुलतानाला बाह्य आक्रमणापासून आणि अंतर्गत बंडाळी पासून सावध होता येत असे. यादृष्टीने हे खाते महत्त्वाचे मानले जात होते.

३. मजलीस–ए–खलबत (सल्लागार मंडळ) :

सुलतान काळात हे खाते राजाला अनेक महत्वाच्या निर्णयांमध्ये सल्ला देण्याचे काम करीत होते. या सल्लागार मंडळात प्रशासनातील महत्त्वाच्या व्यक्तींचाच समावेश केला जात होता. यामध्ये अनेक विद्वान मंडळी असत. राज्याच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून ही विद्वान मंडळी राजाला सल्ला देण्याचे काम करीत असत. सुलतान हा अनियंत्रित सत्ताधीश असल्याने त्यांचा सल्ला मान्य करण्याचे बंधन त्याच्यावर नसे.

६. शाही प्रबंधक :

हा सुलतानाच्या गृह विभागाचा प्रमुख असे. त्याच्या नियंत्रणाखाली वकील–ए–दर, अमीर–ए–हजीउब, नाकीब, सरंजामदार, बरिद–ए–मुमालिक, दिवाण–ए–बंदगाह इ. अधिकारी असत. त्याचे कार्य पुढीलप्रमाणे होते.

१. वकील–ए–दर (राजशिष्टाचार विभाग) :

सुलतान काळात हा विभाग शाही महल आणि सुलतान यांच्या व्यक्तिगत सेवा करत होता. या विभागांमध्ये अत्यंत विश्वससनीय अशा व्यक्तीचीच नेमणूक करण्यात येत असे. या विभागाच्या माध्यमातून राजदरबारशी संबंधित आदेश प्रसारित करणे आणि कार्यान्वित करणे ही महत्त्वाची जबाबदारी या विभागाला पार पाडावी लागत होती. या विभागाच्या बरोबरीचा विभाग म्हणजे आमिर–ए–हाजीब हा अधिकारी दरबारी शिष्टाचार विषयक नियम लागू करत असे. हा अधिकारी सुलतान आणि निम्न श्रेणीचे पदाधिकारी अथवा जनता यांच्यामध्ये मध्यस्थी करण्याचे काम तो करत होता. त्यामुळे हा अधिकारी कधीकधी वजीरा पेक्षाही वरचढ ठरत असे.

२. अमीर–ए–हाजिब :

अमीर–ए–हाजिब हा वकील–ए–दरच्या नंतरचा दुसरा अधिकारी होय. त्यालाच अमीर–ए–हाजीब–ए–बारबक असे म्हणतात. हा दरबारातील विधिनायक होता. दरबारातील उत्सवांची प्रतिष्ठा राखण्याची

जबादारी याच्याकडे असे. सुलतान अनुपस्थित असेल तेंव्हा नायब बारबक हा राजधानीमध्ये नायब म्हणून काम करत असे.

३. नकीब :

दरबारी समारंभामध्ये नकीब हा अधिकारी असे. तो राजकीय शोभायात्रेच्या पुढे-पुढे चालत असे. त्यांच्या प्रमुखाला नकीब-उल-नकबा म्हणत. तो दरबारच्या मुख्य दरवाज्याच्या उंच चबुतरेवर बसलेला असे.

४. सरजांदार :

हा सुलतानाच्या अंगरक्षकांचा प्रमुख असे. डाव्या बाजूच्या अंगरक्षकाला सरजांदार-ए-मेमन तर उजव्या बाजूला असलेल्या अंगरक्षकाला सरजांदार-ए-मेसर म्हणत. बलबनने सिस्तानी सैनिकांची या पदावर नियुक्ती केले होती.

५. दिवाण-ए-बंदगाह :

फिरोजशहा तुघलकच्या काळात गुलामांची व्यवस्था करण्याच्या हेतूने हा विभाग सुरु केला. त्याचा प्रमुख अशहब ए-दिवाण-ए-ए बंदगान होय. याच्याकडे गुलामाची व्यवस्था करणे ही प्रमुख जबाबदारी होती.

६. इतर विभाग :

सुलतानकाळात वरील विभाग, मंत्री यांच्याव्यतिरिक्त केंद्रीय प्रशासनामध्ये वेगवेगळे विभाग कार्यरत होते. त्यामध्ये आमीर-ए-आखुर (घोड्यांचा विभाग), शहाना-ए-पील (हत्ती विभाग), आमिर-ए-मजलीस (सल्लागार मंडळ विभाग), दिवाण-ए-मुस्तखारीज (करवसुली खाते), अमिर-ए-ए आखुर (पागा प्रमुख), मीर-ए-इमारत (मुख्य इंजिनीनियर), हाजीब (तहप्रबंधक), वकील-ए-दार (किल्ल्या बाळगणारा), शेख-अल-इस्लाम (मुख्यधर्मधिश) यासारख्या मंत्री व विभागाच्या माध्यमातून केंद्रीय प्रशासनाचा कारभार पाहिला जात होता.

५) प्रांतीय प्रशासन :

सुलतानाची प्रारंभीची वर्षे हे साम्राज्य विस्तार व सुरक्षा या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यात गेली. त्यामुळे संपूर्ण राज्याचे त्यांनी विभाजन इक्तामध्ये केले. गुलाम वंशाच्या काळात प्रांतीय शासन व्यवस्थेचा साचा साधा सुधा बनवला त्याचा प्रमुख अधिकारी सैनिकी होता. अल्लाउद्दिन खिलजीच्या काळात इक्ता बंद करून त्या ऐवजी सुबा तयार करण्यात आला. प्रारंभीच्या काळात इक्ता म्हणजे नंतरच्या काळातील सुभा किंवा प्रांत होय. खिलजीच्या काळात ११ तर महंमद तुघलकाच्या काळात २३ प्रांताची संख्या होती. या इक्तादारांचे तीन प्रकार केले होते.

१. इमारत–ए–खास :

या प्रांतांना अमर्यादित अधिकार होते. त्यांना राज्यापालाचा दर्जा होता. या इक्तादाराचे कार्य म्हणजे सैनिकी कामकाज पाहणे. मक्का यात्रेची तयारी करणे. शुक्रवार व ईदच्या सार्वजनिक नमाजचे नेतृत्व करणे. लढाईतून मिळालेल्या संपत्तीची वाटणी सैनिक व सरकारी कोषात १/५ इतकी करणे. सार्वजनिक सुरक्षा राखणे. कर बसवणे व कर गोळा करणे इ. अधिकार होते.

२. इमारत–ए–आम :

या वर्गातील इक्तादारांना मर्यादित अधिकार होते. केवळ सैनिकांची देखरेख करणे, बंडवाले व गुन्हेगारांना शिक्षा करणे. गृहसुरक्षा ठेवणे, न्यायदान, नमाजाचे नेतृत्व, महसूल अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्याचे अधिकार होता.

३. इमारत–ए–इस्तिला :

वरील दोन इक्तदार शिवाय विधीशास्त्रांचा तिसरा इक्तदार होता. एक प्रकारे इस्लामचा अध्यात्मिक नेता असे. खालीपाच्या सम्मान व वैभवाची सुरक्षितता राखणे, सार्वजनिक स्वरुपात खालीपाच्या प्रती समर्पण प्रदर्शन करणे. काझी व इमामचा सन्मान राखणे.

प्रांतीय प्रशासनाच्या प्रमुखास 'वली' अथवा 'मुक्ती' असे म्हणत. तो प्रांतातील शांतता, सुव्यवस्था राखणे तसेच सैन्यांचा बंदोबस्त करणे, कराची वसुली करणे आणि न्याय व्यवस्था सांभाळणे हे त्याच्या अधिकारक्षेत्रात येत होते. तो प्रांतीय शासक या नात्याने विस्तृत अधिकाराचा उपयोग करून घेत होता. आर्थिक बाबतीमध्ये म्हणजेच महसूल अथवा कर वसूल करण्यासाठी साहिब–ए–दिवाण अथवा ख्वाजा या अधिकाऱ्यांची मदत घेत असे. ख्वाजा या अधिकाऱ्यांस मदत करण्यासाठी मुतसरीफ आणि कारकून या दोन अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. या व्यतिरिक्त प्रांतीय प्रशासनामध्ये प्रांतीय वजीर आणि प्रांतीय अरिज व काझी हे होते.

सुलतान काळात प्रांताचे वर्गीकरण :

सुलतान काळात राज्यविस्तार प्रक्रियेत प्रांताचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये वेगवेगळ्या स्वरुपात झाले. बलबन, अल्लाउद्दिन खिलजी यांनी राज्यविस्तार करून नवे प्रांत निर्माण केले. मुबारकशहा खिलजीने दक्षिण राज्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी मुस्लिम गव्हर्नरची नेमणूक करण्यास सुरुवात केली. सुलतान काळात प्रशासन व्यवस्थेसाठी तीन प्रकारचे प्रदेश होते. या तीन प्रकारच्या प्रदेशातून तीन प्रांताचा जन्म झाला.

१. मुलतान, पूर्व पंजाब किंवा दोआब प्रदेश :

हा प्रांत लहान असून सुलतानाचे नियंत्रण अधिक होते. या प्रांताच्या गव्हर्नरला वली किंवा मुक्ती म्हणत असे. हे इमारत–ए–आमचे अधिकार उपभोगत असे.

२. **गुजरात, माळवा, बिहार व बंगाल प्रदेश :**

हा प्रांत केंद्रापासून दूर सुलतानच्या व्यक्तिगत नियंत्रणापासून मुक्त होता. या प्रांताच्या गव्हर्नरला नायब म्हणत असे. हे इमारत–इ–खासचे अधिकार उपभोगत असे.

३. **करद राज्य :**

हा प्रांत नाममात्र सुलतानाच्या नियंत्रणाखाली होता. हे स्वायत्तराज्य असून सुलतानाला कर देत असे.

- **प्रांतीय अधिकारी :**

१. **गव्हर्नर/मुफ्ती/राज्यपाल :**

सुलतान काळात प्रांताचा प्रमुख गव्हर्नर मुक्ती असे. त्याची नेमणूक केंद्र सरकारकडून होत असे. प्रांताचे लोक त्याच्या विरुद्ध सुलतानाकडे तक्रार करत असे. गव्हर्नरवर सर्व नियंत्रण सुलतानाचे असे. हा प्रांताच्या राजधानीमध्ये रहात असे. त्याच्या अनुपस्थितीत नायब काम पाहत होता. गव्हर्नरचे वेतन एकूण उत्पादनाच्या १/२० भाग कमिशन म्हणून दिले जाई. आपल्या प्रांतात शांतता व सुव्यवस्था राखणे, सुलतानाला लष्कर पुरवणे, युद्धाच्यावेळी सैन्य पाठवणे, प्रजेकडून कर वसूल करणे इ. जबादारी पार पडत असे. बलबन व अल्लाउद्दिन खिलजी यांनी गव्हर्नरवर पूर्ण नियंत्रण ठेवेले होते. पण महंमद तुघलक व फिरोजशहा तुघलकाच्या काळात गव्हर्नर स्वतंत्रपणे वागत असे.

२. **साहिम–ए–दिवाण :**

हा प्रांताचा वित्त विभागाचा अधिकारी होता. सुलतान, वजिराच्या शिफारशीनुसार त्याची नेमणूक होत असे. त्याच्या मदतीसाठी मुस्तरिफ, कारकून होते. अर्थव्यवस्था पाहणे, जमा–खर्च तयार करणे व केंद्राला पाठवणे इ. कामे करावी लागत असे.

३. **ख्वाजा :**

याची नियुक्ती वजिराच्या शिफारशीनुसार इक्तामध्ये केली जात असे. जो प्रदेश इक्ता मध्ये गणला जात नसे त्या प्रदेशात ख्वाजाची नियुक्ती केली जात. इक्तामध्ये त्याची नियुक्ती म्हणजे गव्हर्नरच्या अधिकारावर एक प्रकारे नियंत्रण होते. या प्रदेशातील कराचा हिशोब ठेवणे, कर केंद्रीय कोषागारात जमा करणे इ. कार्ये करावी लागत होती.

६) **स्थानिक प्रशासन :**

सुलतानशाही काळात राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने प्रांताची निरनिराळ्या जिल्ह्यात विभागणी करण्यात आली होती. त्यास 'शिक' या नावाने संबोधले जात होते. याचा प्रमुख 'शिकदार' हा असे. तर जिल्ह्याचे विभाजन' परगणा' म्हणजेच तालुक्यामध्ये करण्यात आले होते. या परगण्यामध्ये 'मुनसिफ' आणि 'चौधरी' हे अधिकारी होते. जे तालुक्याचा कारभार सांभाळत होते. तालुक्याचे विभाजन 'ग्राम' अथवा 'खेडे' यामध्ये करण्यात आले होते या ग्रामाचा प्रमुख मुकादम हा होता तो संपूर्ण ग्रामाचा कारभार पहात

असे. मोठ्या शहरास 'नगर' म्हणत असत. नगराचा कारभार पाहण्यासाठी कोतवाल नावाचा अधिकारी असे. त्याच्या मदतीसाठी प्रशासकीय नोकरवर्ग असे. नगराचे प्रशासन, सुव्यवस्था इ. कामे करावी लागत असे. अशाप्रकारे सुलतानशाही काळातील केंद्रीय प्रशासनाचे स्वरूप दिसून येते. या दिल्ली सुलतानशाही काळातील प्रशासनाचा प्रभाव पुढील काळात आलेल्या मोगल साम्राज्यावर पडल्याचे दिसून येते. यावरून हे प्रशासन किती प्रभावशाली होते हे स्पष्ट होते.

ब) विजयनगर कालीन केंद्रीय व प्रांतिक प्रशासन :

दक्षिण भारतातील हिंदू साम्राज्याचे वैभव म्हणून विजयनगर साम्राज्याकडे पाहिले जाते. दक्षिण भारतातील हिंदु राज्यांचा पाडाव करून तेथे मुस्लिम सत्ता स्थापन करणारा अल्लाउद्दीन खिलजी हा पहिला मुस्लिम होय. तुघलक सुलतानांच्या कारकिर्दीत ही अशा प्रकारचे प्रयत्न होवून दक्षिणेतील वारंगळ, द्वारसमुद्र आणि मदुराई ही हिंदू राज्ये खालसा करून सुलतानशाहीमध्ये समाविष्ट करण्यात आली. मुहंम्मद तुघलकाच्या काळात साम्राज्याचे विघटन सुरू झाले. या राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेऊन दक्षिणेत हरिहर व बुक्क यांनी इ.स. १३३६ मध्ये विजयनगरच्या राज्याची स्थापना केली. विजयनगरच्या स्थापनेविषयी अनेक मतप्रवाह प्रचलित असले तरी रॉबर्ट सेवेल याने Forgotten Empire या ग्रंथात सात प्रकारच्या पारंपारिक ऐतिहासिक पुराव्यांचा आधार देवून विजयनगर साम्राज्याच्या उदयाची माहिती दिली आहे. पुढील काळात विजयनगरच्या सत्ताधीशांनी दिलेल्या योगदानामुळे राज्याची भरभराट होत गेली. आणि या राज्याचा विस्तार कन्याकुमारीपासून बेळगाव पर्यंत झाला.

इटालियन प्रवासी निकोलो कोंटी याने १४२० मध्ये विजयनगरला भेट दिली होती. त्याने केलेल्या वर्णनावरून विजयनगरचे साम्राज्य हे बलाढ्य व ऐश्वर्यसंपन्न हिंदू साम्राज्य होते. विजयनगर येथे संगम वंश, शाल्व वंश, तुल्व वंश आणि अरविदु वंश या चार वंशांनी साधारणपणे पावणे तीनशे वर्ष राज्य केले. अनेक कर्तबगार व पराक्रमी राजे या सत्तेवर येऊन गेले. त्यामुळे विजयनगरची भरभराट झाली. दक्षिणेत हिंदू धर्म आणि संस्कृती यांचे पुनरुज्जीवन व संवर्धन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या साम्राज्याने केले. येथील राज्यकर्त्यांनी लष्करी सामर्थ्या बरोबरच आदर्श शासनव्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. येथील शासन व्यवस्था लोकाभिमुख व कल्याणकारी होती.

मध्ययुगीन भारतातील शासन व्यवस्थेचा अभ्यास करताना सुलतान कालखंडातील प्रशासन व्यवस्थेबरोबरच विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेचा आपणास विचार करावा लागेल. विजयनगर साम्राज्यात विविध सत्ताधिशाच्या कारकिर्दीत लिहिलेले ग्रंथ, शिलालेख व नाणी तसेच हंपी येथील उत्खननातून मिळालेले अवशेष व भारतात आलेला इटालियन प्रवासी निकोलो कोंटी, इराणच्या शहाचा वकील अब्दुल रजाक, डोमिंगो पेस हा पोर्तुगीज प्रवासी, याशिवाय बार्बोसा, पियट्रो डेल्ला व्हेल्ले या प्रवाशांचे वृत्तांत इत्यादी विविध साधनांमधील माहितीवरून विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मिळविणे शक्य होते.

अ) केंद्रीय प्रशासन :

विजयनगर साम्राज्य हे मुलत:च मुस्लिम प्रभावापासून दक्षिणेतील संस्कृती, धर्म, राजकीय प्रणाली सुरक्षित ठेवण्याच्या उद्देशाने निर्माण झाले होते. सन १३३६ ते १५६५ या काळात दक्षिण भारतात विजयनगर

हे भारतीय संस्कृतीचे एक प्रमुख केंद्र बनले होते. विजयनगर येथील सत्ताधीशांनी प्रजेच्या कल्याणकारी कार्याकडे व राज्यकारभाराकडे विशेष लक्ष दिले. हिंदू धर्म व परंपरांचे व्यवस्थितपणे पालन करून ते राज्यकारभार करीत होते. या राज्यकारभारात राजाला मदत करण्यासाठी मंत्रीपरिषद होती. या मंत्रीपरिषदेत निरनिराळ्या जाती व जमातीचे प्रतिनिधी घेतलेले होते. प्रधान सेनापती व कोषाध्यक्ष यांना मंत्री परिषदेत व राज्यकारभारात महत्त्वाचे स्थान होते. राजाला सल्ला देण्यासाठी विद्वान ब्राह्मण, साहित्यिक, कवी व सेनापती यांची एक समिती असे. राजा हा या समितीच्या सल्ल्यानेच महत्त्वाचे निर्णय घेत असे.त्यांच्या दरबारात त्यांनी धर्म, संस्कृती, साहित्य, कला, स्थापत्य इत्यादींना आश्रय दिला होता. त्यादृष्टीने आपणास विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१. शासन स्वरूप :

विजयनगरच्या प्रशासनाचे स्वरूप हे प्रामुख्याने मुस्लिम सत्तेच्या प्रभावापासून विजयनगरचे संरक्षण करण्यास शक्तिशाली लष्करी व्यवस्था निर्माण करणे हे होते. विजयानगरचे राज्य हे धर्मनिष्ठ होते आणि पुरोहित वर्गाच्या सल्ल्यानुसार राजकीय निर्णय घेतले जात असत. त्यांनी आपल्या प्राशासनात स्थिर राज्यव्यवस्था, शांती, कायदा सुव्यवस्था निर्माण केली.

२. राजपद :

राजपद किंवा राजपदाच्या सिद्धांताबद्दल विजयनगरच्या राज्यकर्त्यांच्या कल्पना फारच वरच्या दर्जाच्या होत्या. कृष्णदेवराय याने राज्यव्यवस्थेवर लिहिलेल्या एका पुस्तकात राजाला असा सल्ला दिला आहे कि, 'तुम्हाला जे आढळून येईल किंवा तुमच्या जे ऐकण्यात येईल, त्याकडे दुर्लक्ष न करता अतिशय काळजीपूर्वक आणि तुमच्या शक्तीनुसार तुम्ही सज्जनांच्या रक्षणाचे आणि दुर्जनांच्याही रक्षणाचे काम पार पाडले पाहिजे.' त्याचबरोबर कृष्णदेवरायाने राजाला कर वसुलीबाबत असाही सल्ला दिला की, 'प्रजेकडून वसूल केल्या जाणाऱ्या कराचे प्रमाण उचित असावे आणि ते जाचक नसावे.' यावरुन विजयनगरकालीन राजपद सिद्धांत स्पष्ट होतो.

३. राजा :

राजा हा सर्व प्रशासनाचा प्रमुख असून केंद्रीय प्रशासनव्यवस्था ही सरंजामशाही संघटनेवर अवलंबून होती. राजा साम्राज्यातील सर्वश्रेष्ठ अधिपती होता. या राजाला 'राया' अथवा 'नरेश' या नावाने संबोधले जाई. राजा हा राज्य आणि प्रशासन यामधील केंद्रबिंदू होता. प्राचीन भारतीय परंपरेनुसार राज्य 'सप्तांग विचारधारेवर' आधारलेले होते. राजा हा प्राचीन राज्याभिषेक पद्धतीचा अवलंब करीत होता. राजाची निवड करण्यामध्ये मंत्री आणि नायक याची महत्त्वपूर्ण भूमिका असे. तसेच राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे राजाच्या हाती होती. कायदा, कार्यकारी व न्याय या प्रशासनाच्या तिन्ही शाखांचा तो प्रमुख सत्ताधीश होता. राजा हा प्रमुख सत्ताधीश असला तरी धर्माची बंधने पाळून त्याला आपला राज्यकारभार करावा लागत असे. विजयनगर मधील राजानी अनियंत्रित स्वरुपाची राजेशाही निर्माण होऊ दिली नाही. म्हणजेच तो जुलमी हुकूमशहा बनला नाही. राज्य संवर्धन करणे, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था राखणे इत्यादी कर्तव्य राजाला पार पाडावी लागत

होती. कृष्णदेवराय यांनी लिहिलेल्या 'अमुक्तमाल्यादा' या ग्रंथामध्ये राजाची कर्तव्ये, स्वराज्य कारभाराविषयीचे आपले विचार सांगितले आहेत. उत्तराधिकारी हे ज्येष्ठ मुलाला केले जात असे. परंतु क्वचित प्रसंगी जर राजाला (पुत्र) नसेल तर एखाद्या योग्य व्यक्तीस युवराज पदावर बसविले जात असे. त्यामुळे गादीसाठी संघर्ष झाल्याचे विजयनगर साम्राज्यात दिसून येत नाही.

४. राज-परिषद :

राजाच्या सत्तेला नियंत्रित करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावत असे. राजा हा महत्वपूर्ण घडामोडीबद्दल राज - परिषदेचा सल्ला घेत असे. हीच परिषद राजाचा अभिषेक करत असे आणि देशाचे प्रशासनही करीत असे.

५. राजदरबार :

विजयनगरच्या राजांनी आपला भव्य राजदरबार निर्माण केला होता आणि त्याच्या व्यवस्थेसाठी अमाप पैसा खर्च केला जात होता. राज्याच्या वैभवशाली व भरभराटीचे प्रतिक म्हणजे राजाचा दरबार असे. राजदरबारामध्ये सरदार, विद्वान, पुरोहित, ज्योतिष, संगीतकार व इतर कलाकारांना प्रवेश असे. राजदरबाराद्वारे मोठ्या थाटा-माटात व उधळ पट्टीत अनेक प्रकारचे सण उत्सव साजरे केले जात असत. राजदरबाराद्वारे वर्षामध्ये नूतन वर्ष, दीपावली, महानवमी आणि होळी हे प्रमुख चार प्रकारचे सण-उत्सव साजरे करत असत.

६. अन्य परिषद :

या परिषदे व्यतिरिक्त राजाला सल्ला देण्यासाठी इतर परिषद अस्तित्वात होती. या परिषदेमध्ये प्रांतीय सुभेदार, मोठ-मोठे नायक, सामंत-शासक, व्यापारी प्रतिनिधी असत. ही परिषद आकराने मोठी होती.

७. मंत्री परिषद :

विजयनगर साम्राज्यात राजा नंतर प्रशासनातील प्रमुख अधिकारी महत्वाची भूमिका बजावत असत. केंद्रीय प्रशासनामध्ये मंत्रिपरिषद महत्त्वाचा घटक मानला जात असे. मंत्री परिषदेचा प्रमुख अधिकारी प्रधानी अथवा महाप्रधान (प्रधानमंत्री) हा होता. मंत्री परिषदेमध्ये प्रधानमंत्री, मंत्री, उपमंत्री, वेगवेगळ्या विभागाचे अध्यक्ष आणि राजाच्या जवळचे संबंधित असणारे लोक त्यामध्ये असत. ही मंत्री परिषद साधारणपणे २० सदस्यांची असे. या मंत्रिपरिषदेच्या अध्यक्षास 'सभा नायक' या नावाने संबोधले जात. तसेच प्रधानमंत्री अथवा प्रधानी हा सुद्धा या परिषदेचा अध्यक्ष होऊ शकत असे. या मंत्री परिषदेमध्ये विद्वान, राजकारणामध्ये निपुण असणारे व ज्यांचे वय पन्नास ते सत्तर वर्ष असेल अशाच निरोगी व्यक्तीस या मंत्री परिषदेचा सदस्य बनविले जात होते. ही मंत्री परिषद केंद्रीय प्रशासनामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जात होती. राजा हा आपल्या कारभारामध्ये या मंत्री परिषदेचा सल्ला घेत असे. परंतु त्यांचा सल्ला राजावर बंधनकारक नसे.

८. दंड नायक :

केंद्रीय प्रशासनामध्ये अधिकाऱ्यांच्या व्यतिरिक्त दंड नायक हे उच्च अधिकारी होते. 'दंड नायक' हे पदं असून वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांची विशिष्ट श्रेणी होती. या विशिष्ट श्रेणीलाच दंड नायक या नावाने ओळखले जात होते. या दंड नायकांना प्रशासनामध्ये सेनापती, न्यायाधीश, प्रांतपती असे अधिकारी म्हणून नेमले जात होते. केंद्रीय प्रशासनामध्ये राजा आणि युवराज यांच्यानंतर प्रधानमंत्री अथवा प्रधानी हा महत्वाचा अधिकारी राज्यकारभार पाहत असे. मराठाकालीन पेशवा हे जसे पद होते तसेच विजयनगर साम्राज्यात प्रधानी हे पद होते.

९. केंद्रीय सचिवालय :

विजयनगरकालीन केंद्रीय प्रशासनामध्ये सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली होती. हे सचिवालय वेगवेगळ्या विभागांमध्ये विभागले होते. यामध्ये 'रायसम' अथवा सचिव, कर्निकम म्हणजेच अकाउंटंट असे अधिकारी असत. या विभागातील प्रमुखांना वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जात होते. जसे की 'मानेय प्रधान', 'गृहमंत्री', 'मुद्राकर्ता' हा अधिकारी शाही दरबारातील मुद्रा ठेवण्याचे काम करत असे. अशाप्रकारे वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून विजयनगर साम्राज्यातील केंद्रीय सचिवालय करण्यात आले होते.

ब) प्रांतीय प्रादेशिक प्रशासन :

राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी विजयनगर साम्राज्य साधारणपणे ०६ प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते. या प्रांतांना राज्य अथवा मंडल असे म्हणत. विजयनगर साम्राज्यात या प्रांतांची संख्या सातत्याने बदलत गेलेली दिसून येते. इ.स. १४ वे ते १६ वे शतक यादरम्यान प्रांतांचा विस्तार होत गेल्याचे दिसून येते. कृष्णदेवरायांच्या काळामध्ये प्रांतांची संख्या सगळ्यात जास्त होती. या प्रांतांना मंडलमध्ये विभाजीत केले होते. या मंडला विषयी काही इतिहासकारांची मते वेगळी असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या मते मंडल हा प्रांताचा मोठा विभाग होय. प्रत्येक प्रांतावर राज्यपाल किंवा प्रांताधिकारी नेमण्यात येत असे. त्यास 'नायक' असे म्हणतात. ही पदे राज घराण्यातील कर्तबगार राजपुत्र किंवा पराक्रमी सरदार यांना देण्यात येत असत. प्रांताधिकाऱ्यांना नेमण्याचा अगर काढून टाकण्याचा अधिकार राजाला होता. प्रांताधिकारी हा प्रांताचा सर्वश्रेष्ठ असून तो स्वतःची स्वतंत्र फौज बाळगत असे. त्याच्या मदतीसाठी मुलकी व लष्करी अधिकारी असत. या नायकांना (प्रांताधिकारी) राज्याच्या जमाखर्चाचा हिशोब राजाकडे सादर करावा लागे. प्रांताच्या एकूण उत्पन्नापैकी एक तृतीयांश उत्पन्न केंद्र सरकारकडे पाठवावे लागे, व राहिलेले दोन-तृतीयांश उत्पन्न प्रांताच्या खर्चासाठी वापरले जात असे. याकामी दुर्लक्ष केल्यास तो गुन्हा समजून नायकास कडक शासन होत असे. प्रांताची व्यवस्था केंद्राप्रमाणेच होती. केंद्रातील राजे सामर्थ्यवान असल्यामुळे नायक त्यांच्या नियंत्रणात राहत असत. पण राजा कमकुवत असल्यास नायक स्वतंत्ररीत्या वागत असे.

क) नायकार व्यवस्था :

विजयनगरकालीन प्रांतीय प्रशासनामध्ये नायकर व्यवस्थेचा उल्लेख मिळतो. विजयनगरच्या प्रांतीय प्रशासनव्यवस्थेतील नायंकार व्यवस्था ही बहुधा विशिष्ट परिस्थितीत व तत्कालीन आवश्यकतेनुसार

अस्तित्वात आली असावी. या व्यवस्थेबद्दल अनेक इतिहासकारांमध्ये मतभेद असल्याचे दिसून येते. काही इतिहासकारांच्या मते विजयनगर साम्राज्यात सेनानायकालाच 'नायक' म्हणत असत. तर काही इतिहासकारांच्या मते हे नायक वस्तूतः सरंजामदार होते. ज्यांना राजा वेतनाच्या मोबदल्यात काही जमीन देत. या दिलेल्या जमिनीला 'अमर' या नावाने संबोधले जात असे. जो या दिलेल्या जमिनीचा उपभोग करतो त्यास 'अमर नायक' असे म्हणत. सोळाव्या शतकाच्या मध्यावधीमध्ये या नायकांची संख्या जवळ जवळ दोनशे एवढी होती. हे नायक तामिळनाडू या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात नियुक्त करण्यात आले होते. नायकर व्यवस्थेचा उल्लेख प्रांतीय प्रशासनाच्या संदर्भात केला आहे. परंतु नायकाची स्थिती प्रांतीय गव्हर्नरच्या तुलनेत वेगळी होती हे खालील गोष्टीवरून दिसून येईल.

१. प्रांतीय गव्हर्नर हा प्रांतांमध्ये राजाचा प्रतिनिधी म्हणून काम पाहत असे तर नायक हा एक सैनिक सामंत होता. तो फक्त राजाला महसूल पाठवून देणे आणि सैनिकी मदत करणे एवढेच काम करत असे या कामाकरिता त्याला काही जिल्ह्यांचा प्रदेश देऊ करण्यात आला होता.

२. प्रांताच्या गव्हर्नरच्या तुलनेत या नायकांना आपल्या प्रदेशात अधिक स्वातंत्र्य होते. राजा हा नायकर यांच्या प्रदेशांमध्ये एखादी घटना घडली असेल तर त्यामध्ये हस्तक्षेप करत नसे. एखाद्या नायकाने अक्षम्य गुन्हा केला असेल तरच राजा त्यामध्ये हस्तक्षेप करून त्याला त्या पदावरून दूर करत असे.

३. गव्हर्नरच्या तुलनेत नायक हे आपल्या प्रदेशात कृषी योग्य जमिनीचा विस्तार करणे, शेती अथवा सामान्य जनतेचे रक्षण करणे, जंगल साफ करणे इत्यादी आपले उत्तरदायित्व मानत असत. या नायकर व्यवस्थेचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास केल्यास ही व्यवस्था मध्यकालीन युरोपमधील सामंतवादाची आठवण करून देते. या व्यवस्थेमध्ये सामंतवादी लक्षणे आपणास दिसून येतात. हीच 'नायंगार' व्यवस्था विजयनगर साम्राज्याच्या विनाशास कारणीभूत ठरली.

ड) स्थानिक प्रशासन :

विजयनगर साम्रज्यात प्रांताचे विभाजन अनेक जिल्ह्यात करण्यात आले होते, या जिल्ह्यांना 'कोट्टम' अथवा 'वलनाडू' म्हणत असत. या कोट्टमचे विभाजन 'नाडू' मध्ये करण्यात आले होते. ज्याला आज परगणा अथवा तालुका या नावाने संबोधले जाते. नाडूचे विभाजन मेलाग्राम मध्ये करण्यात आले होते. या 'मेलाग्राम' मध्ये किमान ५० गावांचा समावेश होता. प्रशासनातील सर्वात छोटा विभाग म्हणजे 'उर' किंवा 'ग्राम' हा होय. काही ग्रामाच्या समूहाला 'स्थळ' आणि 'सीमा' असे म्हटले जाई. या ग्रामाचा कारभार पाहण्यासाठी 'ग्राममंडळ' असे त्याच्या प्रमुखाला 'अय्यंगार' असे म्हणत. हा अधिकारी ग्रामरक्षण, गावात शांतता राखणे, गावातील न्यायनिवाडा करणे इत्यादी कार्य त्यास करावे लागत असे. हा अधिकारी वंशपरंपरागत असे. त्याशिवाय खेड्यात 'सेनातेव्वा' (हिशोबनीस), 'तलरा' (कोतवाल), 'बिगार' व इतर अधिकारी होते. ग्रामपंचायतीच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'महानायकाचार्य' हा अधिकारी असे. त्यांच्यामार्फत राजा खेड्यातील कारभारावर लक्ष ठेवत असे. तो ग्राम व राजा यांच्यामधील दुवा होता. स्थानिक प्रशासनात ग्राम अधिकाऱ्यांना पैसे, धान्य अथवा जमीन या स्वरूपात वेतन मिळत असे. अशा

प्रकारे विजयनगर साम्राज्याचा राज्यकारभार काही विशिष्ट तत्त्वावर आधारलेला होता. त्यामुळे तो कार्यक्षम झालेला होता.

इ) न्यायव्यवस्था :

राजा हा न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख आणि अंतिम न्यायाधीश होता. तसे ठराविक व्यवस्थापन अस्तित्वात नसले तरीही ताबडतोब तो उपलब्ध माहिती व पुराव्यांच्या आधारावर न्यायदान करत असे. विशेषतः हिंदू कायद्याप्रमाणे व परंपरेप्रमाणे न्यायदान केले जात बसे. तसेच हिंदू चालीरीती रिवाजांचे उल्लंघन केल्यास कडक शिक्षा केली जाई. नागरी कायद्याचे उल्लंघन केल्यास दंड आकारला जाई. सत्य उघड करण्यासाठी शारीरिक व मानसिक छळ केला जाई आणि कडक शिक्षा दिली जात होती. चोरी, व्यभिचार आणि देशद्रोह यांना मृत्युदंड किंवा हातपाय कापण्याची शिक्षा होती. ब्राह्मणांना मृत्युदंड माफ होता. स्थानिक पातळीवर 'नायक' आणि गौडा यांना न्यायदान करण्याचा अधिकार दिला गेला होता.

ई) सैन्य व्यवस्था :

विजयनगरचे लष्करी व्यवस्थापन सरंजामदारी स्वरुपाचेच होते. राजाचे स्वतःचे खडे सैन्य असे आणि युद्धाच्यावेळी प्रांतिय गव्हर्नर राजाला सैन्याचा पुरवठा करीत असत. डोमिन्गो पेस याच्या मते, इ.स. १५३० च्या युद्धामध्ये कृष्णदेवरायाच्या सैन्यात ७,०३,६०० पायदळ, ३२,६०० घोडदळ, ५५१ हत्तीदळ यांचा समावेश होता. त्याचबरोबर छावणी दार, स्वयंपाकी, मदतनीस ही बरोबर हजारोंच्या संख्येने होते.

लष्कराप्रमाणेच कार्यक्षम पोलीस प्रशासन आणि गुप्तहेर विभाग कार्यरत होता. राजाला नेहमीच राज्यामधील व शेजारील प्रदेशांतील बातम्यांची खबर दिली जात असे. त्यामुळे गुप्त कारस्थाने, आपापसातील भांडणे, गव्हर्नरांचे बंड इ. विषयी योग्य माहिती गुप्तहेर विभागाकडून दिली जाई. रात्रीची गस्तपथके पाठवली जात असत. रस्ते सुरक्षित असत. त्यामुळे अब्दुल रज्जाकसारख्या इतिहासकारांने विजयनगरच्या कायदा- सुव्यवस्थेची स्तुती केली आहे.

- **स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१**

अ) रिकाम्या जागा भरा

१) सुलतानशाही काळात सैन्य मंत्रालयाला .... या नावाने संबोधले जात असे.

अ) दिवाण-ए-कोही ब) दिवाण-ए-बरीद

क) दिवाण-ए-अरिझ ड) दिवाण-ए-वझीर

२) .... हा प्रांतीय प्रशासनाचा प्रमुख असे.

अ) सिपाहसालर ब) दिवाण क) अरिझ ड) मुक्ती

३) दिवाण-ए-अमीरकोही हा विभाग .... या सुलतानाने सुरू केला.

अ) बल्बन ब) अल्लाउद्दीन खिलजी

क) फिरोजशहा तुघलक ड) मुहंम्मद तुघलक

४) ग्रामाच्या प्रमुखास .... या नावाने ओळखले जाते.

अ) पाटील ब) मुकादम क) ग्रामसेवक ड) चौधरी

५) सुलतानशाहीकालीन गुप्तहेर खाते .... या नावाने ओळखले जात होते.

अ) मजलीस-ए-खबलत ब) दिवाण-ए-बरिद

क) दिवाण-ए-अमिर कोही ड) वकील-ए-दर

६) .... हा ईश्वराचा प्रतिनिधी ह्या नात्याने तो पृथ्वीतलावर राज्य करीत असे.

अ) सुलतान ब) खलिफा क) दिवाण ड) काझी

७) सुलतानशाही कालीन घोड्याच्या विभागाला .... म्हणून ओळखले जाई.

अ) शहाना-ए-पील ब) अमिर-ए-मजलीस

क) अमीर-ए-आखुर ड) आमिर-ए-हाजीब

८) दक्षिण भारतातील हिंदूचे राज्य विध्वंस करून तेथे मुसलमानी सत्ता स्थापन करणारा .... हा पहिला मुसलमान होय.

अ) मुहंम्मद तुघलक ब) फिरोजशहा तुघलक

क) अल्लाउद्दीन खिलजी ड) बल्बन

९) .... साली विजयनगर साम्राज्याची करण्यात आली.

अ) १३३६ ब) १३३७ क) १३३८ ड) १३३९

१०) .... साली बहामनी राज्याची स्थापना झाली.

अ) १३४७ ब) १३४८ क) १३४९ ड) १३५०

११) विजयनगर येथे या .... वंशांनी साधारणपणे पावणे तीन वर्षे राज्य केले.

अ) ३ ब) ४ क) ५ ड) ६

१२) निकोलो कोंटी हा .... या देशाचा प्रवाशी होता.

अ) जपान ब) अमेरिका क) इटली ड) इंग्लंड

१३) .... या राज्यातील राजाला 'राय नरेश' या नावाने संबोधले जाई.

अ) बहामनी ब) विजयनगर क) सुलतानशाही ड) मुघल

१४) मंत्रीपरिषदेच्या अध्यक्षास .... या नावाने संबोधले जात होते.

अ) प्रदानी ब) सभा नायक क) राजा ड) युवराज

१५) मंत्री परिषदेमध्ये साधारणपणे .... होते.

अ) २०　　ब) २१　　क) २२　　ड) २३

१६) विजयनगर साम्राज्यात जिल्ह्याला .... संबोधले जाई.

अ) सरकार　　ब) कोट्टम　　क) उर　　ड) मेलग्राम

१७) विजयनगर साम्राज्यात ग्रामाच्या प्रमुखाला .... असे म्हणत.

अ) अय्यंगार　　ब) नायक　　क) तलरा　　ड) सेवातेव्वा

३.२.२ शेती आणि जमीन महसूल व्यवस्था

अ) सुलतानशाही कालखंड

सुलतानशाही काळातील आर्थिक जीवनाचा विचार करता, कृषी उत्पादने, उद्योग धंदे, व्यापार, चलन व्यवस्था, पेढी व्यवसाय यांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. १२०६ ते १५२६ याकाळात अनेक सुलतानांनी आर्थिक जीवन विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. मुहंमद हबीब यांच्या मते तुर्की राजवटीच्या स्थापनेमुळे उत्तर भारतामधील आर्थिक जीवनामध्ये अत्यंत दूरगामी बदल झाले. त्यांनी पूर्वीच्या आर्थिक व्यवस्थेपेक्षा कितीतरी प्रगत अशी अर्थव्यवस्था निर्माण केली. या नव्या राजवटीमुळे कृषी व भूमिसंबंधात अत्यंत महत्वपूर्ण असे बदल घडून आले.

सुलतानशाही कालखंडामध्ये शेतीविषयक विविध घटकाकडे लक्ष दिले जात होते. या काळातील कोणत्याही सत्तेच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणजे महसूल हेच होते. या काळातील सर्वसाधारणपणे ७५ टक्के लोक खेड्यात राहत असून ते प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून राहत होते. त्यामुळे शेतीविषयक आर्थिक धोरणाला या काळातही विशेष महत्त्व मिळाल्याचे दिसते. मध्ययुगीन कालखंडात शेती हा एकूण समाजाच्या आर्थिक जीवनाचा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने शासनकर्त्यांनी या घटकाच्या प्रगतीकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसते. शेतीतील उत्पन्न व त्यावरील महसूल हेच राज्याचे प्रमुख उत्पन्नाचे साधन होते. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळात यामध्ये महत्वपूर्ण बदल झाल्याचे दिसून येते. त्याने आपल्या कालखंडात उत्पन्नाच्या अर्धा हिस्सा महसूल म्हणून ठरविला. सुलतानशाही काळात सुलतान अल्लाउद्दिन खिलजी, मुहंम्मद तुघलक, फिरोजशहा तुघलक या राज्यकर्त्यांनी शेती व्यवसायाच्या दृष्टीकोनातून विशेष कार्य केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे तत्कालीन राज्याचा महसूल वाढण्यास मदत झाली.

१) शेती उत्पादने :

मध्ययुगीन काळात शेती व्यवसाय, पिके व जलसिंचन यांची माहिती समकालीन अनेक ग्रंथातून मिळते. उत्तर आफ्रिकेतील प्रवाशी इब्नबतुता यांने भारताला चौदाव्या शतकात भेट दिली होती आणि मुहंमद तुघलकाच्या दरबारात तो आठ वर्षे राहिला होता. त्याने भारतभर प्रवास केला आणि देशातील विविध उत्पादनांचे त्याने फार सुरेख वर्णन लिहून ठेवले आहे. त्यात फळे, फुले, वनस्पती इत्यांदीच्या समावेश आहे. त्याशिवाय रस्त्यांची स्थिती आणि लीकांचे जीवन यांबद्दलही त्यांने लिहिले आहे. सुलतानशाही काळात खरीप आणि रब्बी अशा दोन्ही हंगामात पिके घेतली जात होती. आजही तीच पद्धत अनुसरलेली दिसून येते.

सुलतानशाही काळात एकूण २५ प्रकारची पिके घेतली जात होती. उदाहरणार्थ ज्वारी, बाजरी, भात, कडधान्य इत्यादी. याशिवाय या काळात पैसे मिळवून देणारी पिके म्हणजेच नगदी पिकेसुद्धा घेतली जात होती. उदाहरणार्थ ऊस, नीळ इत्यादी त्याचबरोबर आंबा, टरबूज या सारख्या फळांचे उत्पादन घेतले जात होते. उदाहरणार्थ फिरोजशहा तुघलक याने दिल्लीच्या आसपास १२०० फळबागा तयार केल्या होत्या. त्याच बरोबर मका, तंबाखू या सारखी पिके जे बाहेरून आलेली होती. त्यांचे उत्पादन येथे घेतले जात होते. या व्यतिरिक्त बंगाल, काश्मीर इत्यादी प्रदेशात रेशमी उत्पादन घेतले जात होते. अशा वेगवेगळ्या उत्पादनाची शेती सुलतानशाही काळात केली जात होती. या शेतीच्या माध्यमातून आपला चरितार्थ चालवला जात असे. त्याच बरोबर राज्याचा महसूल वाढविण्यामध्ये या शेतीचा महत्वाचा वाटा मानला जात होता.

२) कृषी अवजारे :

सुलतानशाही काळात शेतीकरिता वापरल्या जाणाऱ्या अवजारे वा उपकरणांसंबंधी मात्र अत्यंत जुजबी उल्लेख आढळून येतात. जनावरांच्या मलमूत्रापासून तयार होणारी खते मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे जमिनीची उत्पादकताही बहुदा चांगली असावी. चराई हा महत्त्वाचा कृषिविषयक कर जनावरांच्या संख्येनुसार आकारला जाई, हे त्याचे गमक मानता येईल. शेतीसाठी व मालाची ने-आण करण्यासाठी बैलगाडीचा वापर केला जात असे. शेतीसाठी हजारो बैलांचा वापर केला जाई. तसेच काही ठिकाणी उंट, रेडा, घोडा यांचा सुद्धा शेतीच्या कामासाठी वापरत करत असत. शेती अवजारामध्ये बहुतांशी लोखंड व लाकडाचा वापर मोठ्याप्रमाणात केला जात असे.

३) जलसिंचन :

सुलतानशाही काळात अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहंम्मद तुघलक, फिरोजशहा तुघलक या सुलतानांनी शेतीच्या विकासासाठी व तिच्या प्रगतीसाठी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले होते. या सुलतानांनी आपल्या कारकीर्दीत अतिशय उल्लेखनीय अशी कामगिरी केली होती. या सुलतानांनी अनेक विहिरी, तलाव, बंधारे, कालवे खोदले होते. अल्लाउद्दीन खिलजी याने 'हज-ए-ईलाही' हा तलाव बांधला. या काळात जवळजवळ पाच कालवे खोदण्यात आले होते. सुलतानांनी अनेक नद्यांवर कालवे खोदले होते. या माध्यमातून शेतीला पाणीपुरवठा केला जात होता. पाण्याची मुबलकता निर्माण केल्यामुळे शेतकरी वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेऊ लागला होता. यातून राज्याच्या महसूलात वाढ झाली होती. मुहंम्मद तुघलकाने शेतीच्या विकासासाठी 'अमीर-ए-कोही' नावाचा विभाग सुरु केला. फिरोजशहा तुघलकाने आपल्या कारकीर्दीत 'हज-ए-शमी' नावाचा तलाव बांधला. फेरिस्ताने आपल्या प्रवास वृतांतात येथे पन्नास धरणे बांधल्याचा उल्लेख केला आहे. शासनाच्या माध्यमातून अनेक कालवे व धरणे बांधल्यामुळे त्याचा मोठ्या प्रमाणात फायदा शेतकऱ्यांना झाला. अशाप्रकारे या सुलतानांनी शेतीचे महत्व ओळखून जलसिंचनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.

४) सुलतान कालीन जमीनधारणा पद्धती :

सुलतानशाही सत्तेच्या स्थापनेबरोबरच जमीन महसूल याचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा बनला होता. कारण महसूल हे राज्याच्या कराचे महत्त्वाचे साधन मानले जात होते. यामुळे महसूल गोळा करण्यासाठी जमीनधारणा पद्धत अवलंबणे गरजेचे होते. या काळातील जमीनधारणा पद्धतीबद्दल मुस्लिम विचारधारा आणि प्रचलित देशी विचारधारा यांचे संमिश्र होते. त्यांनी आपापल्या पद्धतीने आपापल्या ताब्यातील जमिनीचे महसूल ठरवून दिले होते. त्यामुळे वेगवेगळ्या जमीनधारणा पद्धती अस्तित्वात आल्या होत्या. या जमीन महसूल विषयाच्या नोंदी तत्कालीन काळातील समकालीन इतिहासकार बरनी व इब्न बतूता यांनी आपल्या प्रवास वृत्तांतात दिल्या आहेत. या काळातील महसूल व्यवस्थेच्या दृष्टीने विचार करता जमीनधारणा पद्धती चार प्रकारांमध्ये विभागलेले होती.

१. इक्ता पद्धती : ही पद्धती प्रशासन आणि महसूल वसूली या उद्देशाने राबविली जात होती. इक्तेदार किंवा मुक्ती हा महसूल गोळा करत असे. ठरवून दिलेला महसूल तो शासनाकडे जमा करत असे.

२. खालसा जमीन : ही जमीन शासनाची होती. याच्यावर पूर्ण शासनाचे नियंत्रण असे. सुलतानाच्या व दरबाराच्या खर्चासाठी या जमीनीचा उपयोग केला जात होता. सरकार हे चौधरी, मुकादम आणि स्थानिक अधिकारी यांच्या माध्यमातून कर वसूल करत असे. या व्यतिरिक्त आमिल हा अधिकारी सर्व कर गोळा करून केंद्राकडे जमा करत असे.

३. इनाम जमीन : यामध्ये 'मद्द-ए-माश', 'सुयुरघल', 'वक्फ इनाम' जमीन यासारख्या इनाम जमीनीचा समावेश होता. ही जमीन धार्मिक संस्थांना इनाम म्हणून देण्यात आली होती. या जमीनीवर कोणत्याही प्रकारचा कर लावला जात नसे अशी जमीन की, जी हिंदू राजाच्या अधिपत्याखाली असे.

५) सुलतानशाही कालीन कराच्या पद्धती :

सुलतानशाही काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे कर आकारले जात होते. सर्वसाधारणपणे या कराची विभागणी दोन वर्गामध्ये करण्यात आली होती. १. धार्मिक कर, २. धर्मनिरपेक्ष कर.

१. धार्मिक कर :

जकात :

जकात हा एक धार्मिक कर होता. जे हनिफी सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे या कराकडे धार्मिक कर या रूपामध्ये बघतात. हा कर मुस्लिम जनतेचे कर्तव्य म्हणून स्वेच्छेने दिला जात असे. या करांच्या माध्यमातून समाजातील असहाय्य लोकांना मदत करण्याच्या उद्देशाने आपल्या संपत्तीतील काही हिस्सा जकात म्हणून दिला जात असे. जकात हा कर बळजबरीने वसूल केला जात नसे. ते धर्माविरुद्ध मानले जात होते. जकातच्या अंतर्गत संपत्ती ही दोन भागांमध्ये विभागले जात असे. १. प्रत्यक्ष कर २. अप्रत्यक्ष कर १. प्रत्यक्ष

करांमध्ये जनावरे अथवा शेती यातून मिळणारे उत्पन्न २. अप्रत्यक्ष करामध्ये सोने-चांदी आणि व्यापारी वस्तू इत्यादीचा समावेश असे.

जिझिया :

हा कर गैर मुस्लीम समाजावर लावला जात होता. हा कर या समाजाच्या संपत्तीची आणि त्यांची रक्षा करण्यासाठी घेतला जात असे. हा कर गैर मुसलमानांना आपल्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात द्यावा लागत होता. जिझिया कर देणायांचे तीन विभागात वर्गीकरण करण्यात आले होते. १. श्रीमंत वर्ग २. मध्यम वर्ग ३. सामान्य वर्ग यामध्ये श्रीमंत वर्गाला ४० टंका, मध्यम वर्गाला २० टंका तर सामान्य वर्गाला १० टंका प्रतिवर्षी जिझिया कर द्यावा लागे. यामध्ये स्त्रिया, लहान मुले, साधू, भिक्षूक हे या करापासून मुक्त होते. तसेच ब्राह्मण व पुरोहित यांच्याकडूनही हा कर घेतला जात नव्हता.

२. धर्मनिरपेक्ष कर :

खराज :

हा कर राज्यातील सर्वात महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन होते. हा मूळ कर मुसलमान नसलेल्या शेतकऱ्यांकडून घेतला जात असे म्हणजेच गैर मुस्लीम व्यक्तीकडून घेतला जाणारा भुमी कर होय. परंतु एखाद्या मुसलमान व्यक्तीने खराज जमीन कसली तर त्याच्याकडूनही हा कर घेतला जात असे. खराज हा कर उत्पन्नाच्या १/३ पेक्षा कमी व १/२ पेक्षा जास्त घेतला जात नसे.

खम्स :

युद्धातील लुटीतून मिळालेली संपत्ती ही खम्स म्हणून ओळखली जात असे. लुटीत मिळालेल्या संपत्तीची वाटणी करण्यात येत असे. ४/५ भाग सैनिकामध्ये वाटला जात असे. तर १/५ भाग हा राजकोशात जमा केला जात असे. सुलतानशाही काळात अल्लाउद्दीन खिलजी व मुहंम्मद तुघलक यांनी लुटीत मिळालेल्या संपत्तीचे या पद्धतीने वाटणी केल्याचे दिसून येते.

३. इतर कर :

वरील कराशिवाय काही इतरही धर्मनिरपेक्ष कर अस्तित्वात होते. उदा. सिंचन कर (शर्ब), गुरे चरण्यासाठी कर, उत्पादन शुल्क कर, आयात- निर्यात कर, घरपट्टी कर, रणपट्टी, व्यापार कर, इ. कर सुलतानशाही काळात घेतले जात होते.

६) सुलतानशाही कालीन जमीन महसूल व्यवस्था :

दिल्ली सुलतानांनी एकसारखी जमीन महसूल व्यवस्था सर्वत्र राबविलेली दिसत नाही. राज्याचा आर्थिक स्त्रोत देखील त्यामानाने कमी होता कारण दिल्लीच्या सुलतानांचे राज्य उत्तर व पूर्व भारतातील मर्यादित भागांवरच होते. प्रत्येक सुलतानाच्या काळात वेगवेगळ्या समस्या होत्या. शेतसारा म्हणजे शेतीवरील कर हा राज्याच्या महसुलाचा मुख्य स्त्रोत होता कारण राज्यातील बहुतांशी लोक शेतीवर काम करत असत. परंतु

शेतकऱ्याने आपल्या उत्पादनातील किती हिस्सा राज्याला द्यावा हे निश्चित नव्हते. प्रत्येक सुलतान आपल्या मर्जीप्रमाणे शेतसाऱ्याचे प्रमाण ठरवीत असे व हा हिस्सा साधारणत१:/१० ते १/२ प्रमाणे असे. अल्लाउद्दीन खिलजीला महसूल प्रशासन कार्यक्षम करून महसुलाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी त्यात आमुलाग्र बदल करायचे होते. त्यामुळेच त्यांनी सर्व जमीनी आपल्या ताब्यात घेतल्या आणि ५० टक्के महसूल आकारणी केली. सर्व शेतजमिनींचे मोजमाप करून शेतसारा ठरवला. अल्लाउद्दिन खिलजीने शेतकऱ्याने जे पिक घेतले आहे त्याचाच काही भाग शेतसारा म्हणून गोळा करण्यास पसंती दिली.

घियासुद्दिन तुघलकाला राज्याचा महसुलातील असलेला पन्नास टक्के हिस्सा जास्त वाटला त्यामुळे त्याने तो शेतीतील एकूण उत्पादनाच्या १/१० एवढा ठरवला. त्यानंतर मुहम्मद बिन तुघलक याने देखील महसूल प्रशासनात महत्वाच्या सुधारणा घडवून आणल्या. महसूल प्रशासनात एकसूत्रता आणण्यासाठी व राज्यातील कुठल्याही गावाकडून महसूल गोळा करण्याची खबरदारी घेण्यात आली. महसूल वसूल करण्यासाठी दिवाण–ए–मुस्तखराज खात्याची स्थापना करण्यात आली. या खात्यामार्फत अनेक बदल केले. मुहम्मद तुघलाकाच्या बदलत्या कृषिविषयक धोरणामुळे अर्थव्यवस्था गोंधळाच्या अवस्थेत होती. मुहम्मद बिन तुघलकाच्या काळातील महसूल व्यवस्थेतील गोंधळ दूर करण्यासाठी फिरोज तुघलकाने शेतकऱ्यांना सवलत दिली.

१) घल्ला बक्ष पद्धत :

जमीन महसूल ठरविण्याची सर्वात साधी व सोपी पद्धत म्हणजे 'घल्ला' अथवा 'गल्ला' बक्ष पध्दत ही होती. या पद्धतीत कोणतीही गुंतागुंत नव्हती. ती कमी खर्चाची होती. या घल्ला–बक्ष पद्धतीलाच 'बटाई पद्धत' म्हणूनही ओळखले जाते. या पद्धतीत तीन प्रकार होते.

राशी बटाई :

यामध्ये कापणी झाल्यानंतर खळ्यामध्ये जेव्हा धान्य व भुसा वेगळा केला जातो. तेव्हाच अन्नधान्याची वाटणी केली जात असे.

खेत बटाई : यामध्ये पीक उभे असतानाच पण कापणी पूर्वी सरकारचा हिस्सा निश्चित केला जात असे.

लंका बटाई :

या पद्धतीमध्ये सरकारचा हिस्सा खळ्यावरच ठरविण्यात येत असे. पण तो धान्य व भुसा वेगळा करण्यापूर्वी ठरविण्यात येत असे. लंक याचा अर्थ 'कापणीला तयार झालेले पिक' असा होतो. तर घल्ला म्हणजे धान्याचा किंवा पिकाचा सरकारी हिस्सा होय. इतिहासकार इरफान हबीब यांच्या मते गल्ला बक्षी पद्धत ही खरोखर जमीन महसूल ठरविण्याची पद्धत नसून महसूल ठरवावा लागण्याची गरज भासू नये, अशा प्रकारे तो गोळा करण्याची पद्धत आहे.

२) हस्त–ओ–बूद :

हस्त–ओ–बूद या संज्ञेचा शब्दश अर्थ 'उभे पीक' असा आहे. म्हणून उभ्या पिकाच्या आधारावर जमीन महसूल निश्चित केला जातो. या पद्धतीमध्ये लागवडी योग्य सर्व जमिनीवर महसूल आकारला जात होता. ही पद्धत सामान्य शेतकऱ्यांना पसंत पडते. कारण या पद्धतीमध्ये पिकांची समक्ष पाहणी करून प्रत्यक्ष

उत्पन्नावर जमीन महसूल ठरविला जात असे. जमीनीचे मोजमाप करावयाची गरज नसल्याने महसूल ठरवण्याचे काम सरकारी महसूल अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने सोपे व कमी खर्चाचे होत असे. त्यामुळे सरकारी खर्चात बचत होत असे. महसूल ठरविणाऱ्या अधिकाऱ्यांवरील कामाचा बोजा कमी होत असे. तसेच भ्रष्टाचारी अधिकाऱ्यांपासून शेतकऱ्यांची सुटका होत असे. उभे पीक पाहून उत्पन्नाचा अंदाज ठरविण्याकरिता प्रत्येक शेतावर आपला अधिकारी पाठविणे सरकारला शक्य नव्हते. त्यामुळे काही बाबतीत ही पद्धत फायद्याची होती तर काही बाबतीत ती तोट्याची होती असे दिसून येते.

३) कानकूट :

या पद्धतीत सरकारच्या अडचणी काही प्रमाणात कमी होत व आकारणी काही शास्त्रीय तत्त्वावर निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जात असे. प्रथम जमिनीच्या मोजणीचे काम हाती घेतले जात असे. जमीनीचे प्रत्यक्ष मोजमाप केल्याशिवाय कोणतीही महसूल पद्धत शास्त्रीय होत नसे. निवडक शेतामधील उत्पन्नाचा अंदाज घेतला जाई म्हणजे जमीनीच्या तुकड्याच्या 'पिकाचा दर' निश्चित केला जाई. तो दर त्या सर्व क्षेत्राला लागू केला जाई. सर्व उत्पन्न सरकार व शेतकरी अशा दोन्ही हिश्यात विभागले जाई. एकंदर उत्पन्नातून शेतकऱ्यांचा हिस्सा वजा केला म्हणजे उरलेल्या सरकारी विषयाचा रोख रकमेत रुपांतर केले जाई. फक्त पिकाखालील जमीनीचाच महसूल धरला जाई. लागवडीयोग्य सर्व जमीनीवर महसूल लादला जात नसे म्हणून फक्त पिकाखालील जमीन मोजली जात असे. आमीन हा अधिकारी जमीनीचा एक तुकडा निवडत असे तर शेतकरी हा जमीनीचा दुसरा तुकडा निवडत असे. या दोन तुकड्यातील पिकाची तोडणी करण्यात येई व नंतर मोजलेल्या जमीनीचे एकूण उत्पन्नाचा अंदाज घेतला जाई. सरकारी हिस्सा धान्याच्या स्वरूपात निश्चित केला जाई. व त्याचे रूपांतर प्रचलित भावाने पैशात करण्यात येई. या पद्धतीमुळे पिकाला जर नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांचा जो तोटा होत असे त्यात सरकार भागीदार होत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून ही पद्धती बरी होती असे दिसून येते.

४) नसक पद्धती :

'नसक' म्हणजे पिकाची अंदाजाने केलेली किंमत होय. मागील गेल्या दहा किंवा बारा वर्षात प्रत्यक्ष दिलेल्या जमीन महसुलाची सरासरी काढून त्याच्या पायावर सरकारचा जमीनीच्या उत्पन्नातील हिस्सा या पद्धतीत ठरविला जात असे. जमीन महसूल हा रोख रकमेत निश्चित केला जात असे. या पद्धतीविषयी अनेक इतिहासकारांनी आपली वेगवेगळी मते मांडली आहेत. इतिहासकार निजाफ अलीखान यांच्या मते 'नसक' या शब्दाने फक्त महसुली शेती एवढाच अर्थ व्यक्त होतो. महसूल ठरविण्याची पद्धत असा अर्थ होत नाही. ब्लौचमन यांच्या मते या जमीन महसूल अधिकारी व शेतकरी मिळून सरकारचा हिस्सा ठरवण्याची पद्धत असा अर्थ व्यक्त होतो.

इरफान हबीब यांच्या मते, नसक म्हणजे पूर्वी निश्चित केलेली कुठलीतरी आकारणी स्विकारून प्रत्यक्ष मोजमाप करण्याची टाळाटाळ होय. अशा प्रकारे राज्याचा महसुल वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून या सुलतानांनी शेतीमध्ये वेगवेगळे प्रयोग करून शेतीचा विकास करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. सर्वात महत्त्वाचे

म्हणजे अल्लाउद्दीन खिलजी हा पहिला सुलतान की ज्याने आपल्या काळात जमीनीची मोजणी करून त्यावर शेतसारा आकारणी सुरू केली. या सुलतानांचा विचार पुढील काळात मोगल बादशहाने राबविला. त्यामध्ये शेरशाह या अफगाण पठाणाने आपल्या कारकीर्दीत जमीन महसूल व्यवस्था शास्त्रीय पद्धतीने कशी राबवता येईल. याचा विचार केला व त्यातून राज्याचा महसूल वाढवून आर्थिक पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न केला.

ब) विजयनगर कालीन शेती व जमीन महसूल व्यवस्था :

विजयनगरचे साम्राज्य आर्थिकदृष्ट्या भरभराटीस आलेले होते. विजयनगर साम्राज्यात शेती हाच लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. त्यामुळे महसूल व्यवस्थेला बरेच महत्त्व प्राप्त होते. जमीन विषयक अनेक व्यवहाराचा अभ्यास केल्यास दक्षिणेत जमिनीच्या खाजगी मालकीची सर्वमान्य संस्था अस्तित्वात होती. खाजगी व्यक्ती कडून राजाने जमीन विकत घेणे, जमीनीच्या गहाणाबाबत व्यवहार, त्याबरोबर प्रत्यक्ष केलेले महसूलबाबतचे ठराव, या सर्व गोष्टी जमीनीवर लोकांचा हक्क मालकीच्या स्वरूपाचा होता. राजाला स्वतःच्या खाजगी जमीनी होत्या. पडीक किंवा लागवडीखालील न आणलेल्या जमीनीची मालकी राजाकडे असे. या काळातील कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदिरांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. या काळात कृषी योग्य जमिनीचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला. संपूर्ण विजयनगर साम्राज्यात बंजर आणि जंगलानी युक्त अशी जमीन कृषी योग्य बनविली. या काळात जमीन धारणा पद्धती, जलसिंचन व शेती तसेच जमीन महसूल व्यवस्था हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे मानली जात होते. यामध्ये विजयनगर साम्राज्यातील राजांचे मोठ्याप्रमाणात योगदान दिसून येते.

१) शेती :

शेती हा विजयनगर राज्याच्या काळातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. सामान्यतः जमिनीचे दोन भागात वर्गीकरण करण्यात आले होते. १) बागायत जमीन (जलसिंचन सुविधा युक्त जमीन) २) जिरायत जमीन (जलसिंचन सुविधा विरहित जमीन) असे दोन भागांमध्ये जमीनीचे वर्गीकरण करण्यात आलेले होते. पहिल्या श्रेणीतील जमीनीमध्ये दोन किंवा तीन उत्पादने घेतली जात होती. धान्य उत्पादनामध्ये भात, हरभरा डाळ, जव आणि तीळ उत्पादन घेतले जात होते. तसेच नीळ, कापूस यांची शेती केली जात होती. पश्चिम किनारपट्टीच्या भागांमध्ये मसाल्याची शेती केली जात होती. तसेच याच भागात काळी मिरची आणि आले यांचेही उत्पादन घेतले जात होते. जे जगामध्ये वेगवेगळ्या भागात निर्यात केले जात होते. कर्नाटकच्या भागांमध्ये इलायची याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. तसेच नारळाचे उत्पादन किनारपट्टीच्या भागात घेतले जात होते. ही सर्व उत्पादने पाण्याची मुबलकता असल्यामुळे घेतली जात होती. यावरून हे स्पष्ट होते की या काळात शेतीचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला होता.

२) जलसिंचन :

विजयनगर प्रशासनामध्ये व्यक्तिगत प्रयत्नांद्वारे या जलसिंचनाच्या साधनांचा विकास केला जात होता. याविषयीचे उल्लेख अनेक शिलालेखाच्या माध्यमातून आपणास मिळतात. जलसिंचन साधने विकसित आणि विस्तारित करण्यामध्ये मंदिर, मठ, व्यक्ती आणि संस्था यांचे समान योगदान दिसून येते. या काळात

जलसिंचनाच्या साधनांचा विस्तार करणे हे पुण्यकर्म मानले जात होते. जे कोणी या साधनांचा विस्तार करेल अशा राज्यांना करमुक्त जमीन दान दिली जात असे. विजयनगर साम्राज्यात बंधारे, तलाव, पाट याद्वारे शेतीसाठी पाणीपुरवठा केला जात होता. नदीवर अनेक बंधारे बांधून शेतीला पाटाच्या साह्याने पाणी दिले जात होते. या काळात वेगवेगळ्या भागात मोठमोठे तलाव निर्माण करण्यात आले होते.

जलसिंचनाच्या साधनाचे रक्षण करणे अथवा त्याची व्यवस्था लावणे ही सामुदायिक जबाबदारी मानण्यात आली होती. या साधनांचा उपयोग घेणारे राज्याला नियमित कर भरत होते. कधीकधी जलसिंचनाच्या साधनाचे पुनर्निर्माण करण्यासाठी राज्य स्थानिक कर माफ करत असे. तसेच गावामध्ये पाणी वापरण्यावरून एखादा वाद निर्माण झाला तर तो ग्रामसभेतील स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून सोडविला जात होता.

३) जमीन धारणा पद्धती :

विजयनगर राज्याच्या काळात दक्षिण भारतात १. देणग्या दिलेल्या जमिनी, २. सेवेचा मोबदला म्हणून दिलेल्या जमिनी ह्या दोन प्रकारच्या जमीन धारणा पद्धती होत्या. पहिल्या प्रकारात कर माफ किंवा नाममात्र कराने देवळे किंवा धार्मिक संस्थांना दिलेल्या जमिनीचा समावेश असे. उदाहरणार्थ मठ, जैन बस्ती किंवा मशिदी यांचा समावेश असे. देशातील धार्मिक विद्या तेवत ठेवण्याची ज्याच्याकडून अपेक्षा असे अशा ब्राह्मणांनाही जमीनी दिल्या जात असत. दुसऱ्यात प्रकारात सरकारी नोकरांना ते बजावत असलेल्या सेवेच्या मोबदल्यात दिलेल्या जमिनीचा समावेश होतो. कारण अशा सेवेचा मोबदला जमिनीच्या स्वरूपात देण्याची पद्धत होती. जर अशा प्रकारच्या जमीनी सैन्य उभारणी व राखण्यासाठी दिल्या जात असतील तर ज्यांना अशा जमीनी दिल्या जात त्यांना कर्नाटकात 'नायक' व महाराष्ट्रात 'वतनदार' ही संज्ञा होती. देणगी म्हणून दिलेल्या जमीनीचे 'ब्रह्मदाय', 'देवदाय' व 'मठपुरा' असे तीन प्रकार असत.

१) ब्राह्मणांना वैयक्तिकरित्या किंवा सामुदायिकरीत्या दिलेल्या जमिनींना ब्रह्मदाय असे म्हणत असत. पुष्कळ वेळा ब्राह्मणांच्या एखाद्या विशिष्ट गटाला संबंध खेडी इनाम दिलेली असत. या प्रकारात इनाम दिलेल्या खेड्याला 'अग्रहार' असे म्हणत. या गटातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हिश्याला 'वृत्ती' असे म्हणत असत.

२) देवदाय या प्रकारात देवळास दिलेल्या इनाम जमिनीचा समावेश होतो. या कामांचा समावेश असे देवाची दैनंदिन व प्रासंगिक सेवा करणे पंचामृत अभिषेक चार्तुमास पूजा नंदादीप किंवा दिवा सतत तेवत ठेवणे व इतर अनेक प्रकारच्या सेवेचा त्यात समावेश असे.

३) शेवटी मठपुरा या जमीन देणगी प्रकारात मठांना दिलेल्या देणग्यांचा व इनाम जमीन यांचा समावेश होतो. तेथे प्रचलित असलेल्या धार्मिक परंपरा चालू ठेवण्याकरिता या देणग्या दिलेल्या असत. अशा प्रकारच्या देणग्या फक्त सरकारकडूनच मिळत असत असे नसून सामान्य व्यक्तीकडूनही या देणग्या दिल्या जात असत. आपल्या स्वतःच्या जमीनी इनाम म्हणून देवळे किंवा मठ यांची स्थापना सामान्य व्यक्तीने केल्याची अनेक उदाहरणे आढळून येतात.

४) सेवेबद्दल दिलेल्या इनामामुळे नायकांचा एक अधिकारी वर्ग निर्माण झाला होता. त्याच्या सेवेचे स्वरूप लष्करी व मुलकी अशा दोन्ही प्रकारचे असे. विजयनगर साम्राज्यात या नायकांना विभाग वाटून दिलेली असत. आपापल्या भागात शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे काम त्यांच्यावर सोपविलेले असे. हे विभाग किंवा जमीनी सामान्यपणे वंशपरंपरेने जमीन म्हणून ओळखली जात असे. विजयनगर साम्राज्यात 'नायकार व्यवस्था' ही महत्त्वपूर्ण मानली जात होती.

विजयनगरच्या म्हैसूर विभागात जमीन धारणेच्या चार पद्धती अस्तित्वात होत्या. त्या कंदाय, वारूम, श्रय व जुडी या होत. नायकार व्यवस्थेच्या अंतर्गत त्यांच्या विशेष सेवेच्या बदल्यात त्यांना विशिष्ट भूप्रदेश दिला जात होता. अशा जमीनीला 'अमरम' या नावाने संबोधले जात असे. याच्या प्रमुखास 'अमर नायक' असे म्हणत असत. सुरूवातीला कर व्यवस्था काही अटी-शर्ती वरती सुरू करण्यात आली होती. कालांतराने ती वंशपरंपरागत झाली. गावांमध्ये काही विशिष्ट सेवा दिल्या बद्दल त्यांना करमुक्त जमीन दिली जात असे. अशा साधारण पद्धतीस 'उंबली' या नावाने संबोधले जात होते. या काळातील मोठे जमीनदार आणि सरकारी अधिकारी रयतेचे मोठ्या प्रमाणात शोषण करीत होते. याकाळात शेतमजूर याविषयी काही उल्लेख आपणास मिळतात. या शेतमजूरास 'कुदी' असे म्हणतात. जमीनीच्या देवाण-घेवाण बरोबरच हे शेतमजुरही हस्तांतरीत होत असत. त्यांना सेवामुक्त केले जात नसे. अशा प्रकारे विजयनगर साम्राज्यात जमीन धारणा पद्धती अवलंबिण्यात आली होती.

४) जमीन महसूल व्यवस्था :

विजयनगर कालीन जमीन महसूल व्यवस्था एक व्यापक विषय आहे. याविषयी तत्कालीन काळातील शिलालेख व अन्य साधने यातून मोठ्या प्रमाणात माहिती उपलब्ध होते. विजयनगरकालीन राज्याच्या उत्पन्नाचे वेगवेगळे स्रोत होते. उदाहरणार्थ जमीन महसूल, संपत्ती कर, व्यापारी कर, व्यावसायिक कर, उद्योग कर, सामाजिक आणि सामुदायिक कर इत्यादी परंतु राज्याचा महत्त्वाचा उत्पन्नाचा स्रोत म्हणजे जमीन महसूल हाच होता.

१) जमीनीचे प्रकार :

विजयनगर व त्याच्या मांडलिक राज्यांमध्ये जमीनीचे वेगवेगळ्या तत्त्वाप्रमाणे वर्गीकरण केलेले होते. त्यामुळे अनेक प्रकारची वर्गीकरणे झाली होती. पाणीपुरवठ्याच्या सोयीप्रमाणे जमीनीचे वर्गीकरण करण्यात आले होते. उदाहरणार्थ 'गद्दे' म्हणजे ओली जमीन व 'बेद्दलू' म्हणजे कोरडी जमीन, ओल्या जमीनी या सामान्यपणे खालच्या जमीनी असून त्यांना पाणी पुरवठा भरपूर होत असे. तर कोरड्या जमीनी या उंचावरच्या जमीनी असून त्यांना पाणीपुरवठा कमी मिळत असे. ओल्या जमीनीची पुनर्विभागणी काही वेळा तांदळाची जमीन व बागांची जमीन यात केली जात असे. तर दुसया प्रकारच्या जमीनीत सुपारी, मिरी या प्रकारची पिके घेत असत. दुसरे एक वर्गीकरण जमीनीच्या प्रकारावर केले होते. 'इक्केरी' मध्ये ओल्या जमीनीचे पाच प्रकार केले होते.

१) उत्तम- काळी जमीन व काळी वाळूमिश्रित जमीन २) मध्यम- उंच आणि मोकळी तांबडी किंवा संयुक्त जमीन ३) कनिष्ठ - गडद किंवा दसकी, वाळू व झरे असलेली जमीन ४) अधम - कठीण, उंच व कोरडी जमीन ५) अधमाधम - उष्ण कोरडी व पाण्याच्या पातळीच्या वर असलेली जमीन ओल्या जमीनीचे जसे प्रकार सांगितले आहेत तसेच कोरड्या जमिनीचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे १) येरी - काळी माती २) करी मसब - गडद चिकन माती वाळू सह ३) केम्मण - तांबडी जमीन ४) मळल - वालुकामय जमीन ५) इम्मण - मिश्र जमीन ६) गोणीकल - रेती मिश्रित जमीन अशाप्रकारे विजयनगर साम्राज्यात वेगवेगळ्या प्रदेशात जमीनीचे प्रकार सांगण्यात आले आहेत. यावरुन जमीन कोणकोणत्या प्रकारची होती हे स्पष्ट होते.

२) महसूल आकारण्याच्या पद्धती :

जमिनीचे स्वरूप, तिच्यावरील पिकांचे स्वरुप, पाणीपुरवठ्याची उपलब्धता या प्रकारचे अनेक घटक महसुलाची आकारणी करताना विचारात घेतले जात असत. पिकांचे प्रकार, शेतीची विशिष्ट वसाहतीतील जागा, जमिनीची सुपीकता व पाणीपुरवठ्याच्या सोयी यामुळे सहाजिकच निश्चित केलेल्या आकारणीत फरक असे. स्थूलमानाने आकारणी निश्चित करण्याच्या चार पद्धती होत्या. ठोक पद्धत, पेरणी क्षमता पद्धत, नांगर पद्धत व क्षेत्र पद्धत अशा पद्धती होत्या.

अ) ठोक पद्धत :

पहिल्या पद्धतीत शेताच्या एकूण उत्पन्नापैकी काही भाग जमीन महसुल म्हणून घेतला जात असे. ही पद्धत साधी पण खर्चाची होती. शिवाय शेताच्या उत्पन्नात होणारे चढ-उतार लक्षात घेतले जात नसत. त्यामुळे काही वेळा सरकारचा तर काही वेळा शेतकऱ्यांचा तोटा होत असे या पद्धतीचे मोगल काळात गल्ला बक्षी किंवा बटाई पद्धतीशी साम्य आढळते.

ब) पेरणी क्षमता पद्धत :

या पद्धतीत एखाद्या जमिनीचा तुकडा पेरण्यास आवश्यक असलेल्या बियाण्यांच्या परिणामावर जमीन महसूल ठरविला जात असे. किंवा दुसऱ्या शब्दात म्हणजे जमिनीच्या पेरणी क्षमतेवर महसूल ठरविला जाई. या पद्धतीत अडचण अशी होती की पेरलेले बियाणे व आलेले उत्पन्न यांचे प्रमाण ठरविणे कठीण असे, कारण बियाण्यांचे ठराविक परिमाण सारख्याच परिस्थितीत सर्वच क्षेत्रात सारखेच उत्पन्न देईल याची शाश्वती नसे. किंवा एकाच क्षेत्रात वेगवेगळ्या परिस्थितीत सारखे उत्पन्न येत नसे.

क) नांगर पद्धत :

विशिष्ट शेत नांगरणी करिता आवश्यक असणाऱ्या नांगराच्या संख्येवरून जमीन महसुलाची आकारणी केली जात असे. ही पद्धत महाराष्ट्रातील काही भागात ही प्रचलित होती. या पद्धतीत जमिनीची सुपीकता पाणीपुरवठ्याच्या सोई व काढलेली पिके हे घटक विचारात घेतले जात नाहीत. त्यामुळे ही पद्धत फारच व समाधानकारक होती.

ड) क्षेत्र पद्धत :

या पद्धतीत सरकारने मंजूर केलेल्या मोजणी गजाने शेतकऱ्यांच्या जमिनीची मोजणी केली जात असे. विजयनगर साम्राज्यात एकच प्रमाणभूत मोजणी गज असा नव्हता. वेगवेगळ्या वसाहतीत पूर्वी चालत आलेल्या विशिष्ट प्रथांवर आधारित वेगवेगळे मोजणी गज होते.

३) जमीन महसुलाचा दर :

शेतसारा हा विजयनगर साम्राज्यातील महसूलाचा मुख्य स्त्रोत होता. कर पैशाच्या तसेच वस्तूच्या स्वरुपात गोळा केला जाई. शेतजमिनीचे काळजीपूर्वक सर्वेक्षण करून शेतसारा ठरविला जाई व त्यांनंतर ठरल्याप्रमाणे शेतसारा शेतकऱ्याकडून गोळा केला जात असे. विजयनगर साम्राज्यातील परकीय प्रवासी फर्नाडो न्युनीज या पोर्तुगीज प्रवाशाने असे नमूद केले आहे कि, 'जमीन मालक आपल्या उत्पन्नातील जवळपास अर्धा भाग व हिस्सा राजाला देत असत.' साधारणपणे शेताच्या एकूण उत्पन्नापैकी सरकारचा १/६, १/४ मालकाचा असे. १/३० हिस्सा देवालयाचा असे, १/२० ब्राह्मणांचा आणि राहिलेला अर्धा हिस्सा शेतकऱ्यांचा असे. इतर हिस्सेदार यांचे वाटे शेतकरी सरकारलाच घालत असे. व सरकार संबंधित हिस्सेदाराना त्यांचे हीस्से देत असे. शेतकऱ्याने मात्र शेतीच्या उत्पन्नाच्या १/४ भाग सरकारला द्यावा अशी अपेक्षा असे. विजयनगर साम्राज्यात कृष्णदेवरायाने जमिनीची सर्व पाहणी करून प्रमाण जमीन महसूल ठरवून दिला. या काळात दोन विशिष्ट संज्ञा आढळून येतात. त्या म्हणजे 'प्राकूरेखे' (पूर्वीचा दर) व 'रायरेखे' (राजाचे दर) या होत. याचा अर्थ असा होतो की कोणतातरी दर पूर्वीच निश्चित केला गेलेला होता. विजयनगरच्या राजांनी बहुदा प्रचलित दर बदलून आपले स्वतःचे दर निश्चित केले. ओल्या जमिनीवरील महसुल कधी वस्तूच्या रूपात तर कधी रोख रकमेत जमा केला जात असे.

४) महसूल गोळा करण्याच्या पद्धती :

या काळात महसुल गोळा करण्याच्या चार पद्धती अस्तित्वात होत्या.

१. रयतवारी पद्धत :

पहिल्या पद्धतीत सरकारी अधिकारी अनेक ठिकाणी शेतकऱ्यांकडून प्रत्यक्षच महसुल जमा करीत असत. ज्या जमिनीचा महसुल हे अधिकारी जमा करीत असत त्या वैयक्तिक मालकीच्या असत हे उघड होते. या व्यक्तीबरोबर महसुलाबाबतचे करार सरकारने प्रत्यक्षपणे त्याच्याबरोबर केलेले असत ही पद्धत म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून रयतवारी पद्धती होती. यापैकी काही जमीनी राजाने स्वत:कडे ठेवलेल्या असाव्यात व त्याच्या जमिनीचा खंड महसूल अधिकारी जमा करीत व नंतर सरकारी दरबारी खजिन्यात भरत असावेत.

२. गुत्तीगे पद्धत :

या दुसऱ्या पद्धतीत विशिष्ट भागातील महसुल सर्वात जास्त बोली बोलणाऱ्याला मक्त्याने दिला जात असे. यामुळे आपल्या पगारी अधिकायांकडून महसूल गोळा करण्याचा सरकारचा त्रास वाचत असे. पण

त्यामुळे कोणत्याही पद्धतीने महसूल गोळा करण्यास मक्तेदारांना मिळत असे. मक्त्याच्या किंवा कंत्राटाच्या पद्धतीत हा दोष होता. कंत्राटाची पद्धती ही 'गुत्तीगे' (कंत्राट) पद्धत म्हणून ओळखली जात होती. 'गुत्तीगे' फक्त जमीन महसूलाचेच असे नाही तर ते इतर कोणत्याही कराचे असू शकते. उदाहरणार्थ मच्छीमारी, जलवाहतूक व जकात कर यांचे मक्ते कंत्राटी पद्धतीवर दिल्याचे आढळून येते. या पद्धतीच्या निश्चित स्वरूपाविषयी मतभेद आढळून येतात.

इतिहासकार मोरलांड म्हणतात की, दक्षिण भारतातील जमीन महसूल पद्धतीत ते सामान्य वैशिष्ट होते. ही अतिशय साधी पण फार जुलमी पद्धती होती. त्यात मक्तेदाराला रयतेकडून सरकारला द्यावयाच्या रकमेपेक्षा अधिक रक्कम जमा करता येत असे व जादाची रक्कम स्वतःला घेता येत असे. तर टी.व्ही. महालिंगम यांचा मते या दोन्ही पद्धतीत फरक असे. पहिल्या पद्धतीत फक्त कर किंवा महसूल यांचाच मक्ता दिलेला असे व मक्तेदारला त्या भागाच्या कारभाराशी काहीही कर्तव्य नसे, तर दुसऱ्या पद्धतीत मक्तेदाराकडे सर्वच विभाग त्याच्या कारभारासह सोपविलेला असे.

३. नाडू किंवा सभा :

तिसऱ्या पद्धतीत महसूल खेड्यातील समुदायाकडून म्हणजे 'नाडू' किंवा 'सभा' यांच्याकडून वसूल केला जाईल. हे संबंधित 'नाडू' किंवा 'सभा' आपापल्या गावातील शेतकऱ्याकडून महसुल गोळा करीत असत. अशाप्रकारे लोकांकडून प्रत्यक्ष महसूल गोळा करून तो सरकारात भरण्याचे कामाबद्दल सरकारी अधिकारी किंवा मक्तेदार हे जबाबदार नसून खेड्यातील 'नाडू' किंवा 'सभा' जबाबदार असत.

४. जाहीगिरदार पद्धत :

या चौथ्या आणि शेवटच्या पद्धतीत सरकारने काही सरदारांना त्याच्या सेवेबद्दल दिलेल्या जमिनीच्या महसुलाचा काही भाग सरदाराकडून सरकारला मिळत असे. अशा सरदारांना दोन प्रकारची जबाबदारी असे पहिली म्हणजे ठराविक रक्कम प्रतिवर्षी सरकारला देणे व दुसरी म्हणजे सरकाराकरिता काही लष्कर बाळगणे. अशा प्रकारे दोन वेगवेगळ्या पद्धती म्हणजे सरदारांच्या सेवेचा मोबदला त्यांना जमिनीच्या स्वरूपात देणे व महसुल गोळा करण्याचा अधिकार सर्वात जास्त बोली बोलणाऱ्यांना देणे, या पद्धती एकमेकात मिसळण्यात आल्या होत्या. म्हणून ही पद्धत म्हणजे 'गुत्तीगे' पद्धत व जहागीरदारी पद्धत यांचा संयोग होता. अशा प्रकारे विजयनगरकालीन जमीन महसुल व्यवस्था प्रचलित व्यवस्थेवर आधारलेली होती. त्यामध्ये काही सुधारणा करुन या काळातील राजांनी राज्याच्या महसुलवाढीच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केले.

५) महसूल विभाग व अधिकारी :

विजयनगर राज्याच्या काळातील विविध श्रेणीतील महसूल अधिकारी आणि त्यांच्या कामाची सविस्तर माहिती मिळत नाही. त्याकाळात शेतसाऱ्याचा हिशोब व देखरेख ठेवण्यासाठी एका विशिष्ठ विभागाची स्थापना करण्यात आली होती. या विभागाला 'आठवणे' असे म्हंटले जात असे. खेड्याच्या प्रमुखास गौडा म्हंटले जात असे. त्याच्याकडे हिशोब ठेवण्याकरिता हिशोबनीस सेनबोवा (शानभाग) असत. याच्या

होशोबाच्या दाफ्तरास 'कडत' असे म्हंटले जाई. या अधिकाऱ्यामार्फत महसूल गोळा करण्यात येत असे. गडकरी व तळवार हे स्थानिक महसूल अधिकारी सुद्धा या कामी मदत करत असत.

- **स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न–२**

अ) रिकाम्या जागा भरा

१) .... च्या कारकीर्दीत 'हज–इ–शमी' नावाचा तलाव बांधला.

अ) सय्यद लोदी ब) रझिया सुलतान

क) फिरोजशहा तुघलक ड) अल्तमश

२) .... या परकीय प्रवाशाने आपल्या प्रवासवर्णनात सुलतानशाही काळात ५० धरणे बांधल्याचा उल्लेख केला आहे.

अ) बर्नियर ब) ट्राव्हलयीन क) फेरीस्ता ड) बार्बोसा

३) .... या सुलतानाने शेतीच्या विकासासाठी 'अमीर–ए–कोही' नावाचा विभाग सुरू केला.

अ) फिरोजशहा तुघलक ब) अल्लाउद्दीन खिलजी

क) मुहंम्मद तुघलक ड) रझिया सुलतान

४) सुलतानशाही काळात एकूण .... प्रकारची पिके घेतली जात होती.

अ) २५ ब) ५० क) ५५ ड) ६०

५) फिरोजशहा तुघलकाने दिल्लीच्या आसपास .... फळबागा तयार केल्या होत्या.

अ) ९०० ब) ८०० क) १२०० ड) १०००

६) .... याने 'हज–इ–ईलाही' हा तलाव बांधला.

अ) फिरोजशहा तुघलक ब) अल्लाउद्दीन खिलजी

क) मुहंम्मद तुघलक ड) बल्बन

७) सुलतनशाही काळात सर्वसाधाररपणे कराची विभागणी .... भागात करण्यात आली होती.

अ) २ ब) ३ क) ४ ड) ५

८) सुलतानशाही काळात सामान्य वर्गाला .... टंका प्रतिवर्षी जिझिया कर द्यावा लागे.

अ) १० ब) २० क) ३० ड) ४०

९) युद्धातील लुटीतून मिळालेली संपत्ती ही .... म्हणून ओळखली जात असे.

अ) खम्स ब) खराज क) शर्ब ड) जकात

१०) घल्ला बक्ष पद्धतीला .... म्हणूनही ओळखले जाते.

अ) राशी बटाई ब) बटाई पद्धत क) खेत बटाई ड) लांक बटार्स

११) विजयनगर साम्राज्यात सामान्यत: जमिनीचे .... भागात वर्गीकरण करण्यात आल होते.

अ) ३ ब) ५ क) २ ड) ६

१२) ब्राह्मणांना वैयक्तिक रित्या किंवा सामुदायिकरित्या दिलेल्या जमिनींना .... असे म्हणत असत.

अ) ब्रह्मदाय ब) इनाम क) अग्रहार ड) देवदाय

१३) मठपुरा हा जमीन देणगी प्रकार .... दिला जात असे.

अ) गावांना ब) मठांना क) देवळांना ड) ब्राह्मणांना

१४) विजयनगर साम्राज्यात शेतमजूरास .... असे म्हणत.

अ) उम्बली ब) कुदी क) कदाय ड) वारूम

१५) विजयनगरकालीन शेतकऱ्याला आपल्या उत्पन्नाच्या .... इतका भाग सरकारला द्यावा लागे.

अ) १/६ ब) १/३ क) १/४ ड) १/२

१६) बेद्दलू या याचा अर्थ .... जमीन असा होतो.

अ) ओली जमीन ब) कोरडी जमीन क) बागायत जमीन ड) मळईची जमीन

१७) इनाम दिलेल्या खेड्याला .... असे म्हणतात.

अ) वृत्ती ब) अग्रहार क) देवदाय ड) मठपुरा

१८) विजयनगर साम्राज्यात जमीन महसूल आकारणी निश्चित करण्याच्या .... पद्धती होत्या.

अ) ४ ब) ५ क) ६ ड) ७

१९) विजयनगरकालीन .... जमीन महसूल पद्धत ही अशास्त्रीय व बेभरवशाची होती.

अ) ठोक ब) पेरणी क्षमता क) नांगर ड) क्षेत्र

२०) विजयनगर साम्राज्यात .... पद्धतीत जमिनीची मोजणी गजाने केली जात असे.

अ) ठोक पद्धतीत ब) क्षेत्र पद्धतीत क) नांगर पद्धतीत ड) पेरणी क्षमता पद्धतीत

३.२.३ उद्योग आणि व्यापार :

मध्ययुगीन भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वेकरून स्वयंपूर्ण होती. त्यामानाने सर्वसाधारण लोकांच्या गरजा कमी होत्या. देशाच्या आर्थिक जीवनात उद्योगधंद्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. भरभराट पावलेले उद्योगधंदे लोकांच्या राष्ट्रीय संपत्तीत भर घालतात. त्यामुळे राष्ट्राच्या व्यापार व्यवसायाला प्रेरणा मिळते. उद्योगधंदे उत्कर्ष पावणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचे मूळ आहे. त्यामुळे तत्कालीन उद्योगधंदे कशा स्वरूपात होते हे जाणून घेणे गरजेचे ठरते.

सुलतानशाही कालीन उद्योगधंदे :

सुलतानशाही काळात अर्थव्यवस्थेत उद्योगधंद्याना महत्वाचे स्थान आहे. सुलतानशाहीत विविध प्रकारच्या तयार मालाला कमी मागणी होती. निरनिराळे उद्योगधंदे, मध्यम दर्जाचे आणि साध्या प्रकारचे असल्यामुळे कच्च्या मालाला ही विशेष मागणी नव्हती. त्यामुळे आपल्याला असे दिसून येते की, या काळात मोठे कारखाने सुरू झाले नाहीत. तसेच मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्याची उभारणी झाली नाही. तत्कालीन कारागीर स्थानिक लोकांच्या गरजांना व परदेशी निर्यातीला पुरतील इतक्याच वस्तू तयार करत असावेत असे वाटते. परदेशी प्रवाशांनी लिहून ठेवलेल्या वृत्तांतामुळे या सर्व गोष्टींना दुजारा मिळतो. इब्न बतुता वर्णन करतो की, भारतातील नागरीकरणाचे प्रमाण जास्त होते तसेच व्यापार उदीमाच्या क्षेत्रातदेखील मोठ्याप्रमाणात वाढ झालेली होती. त्याचबरोबर आवश्यक ती कौशल्ये, इच्छाशक्ती व संसाधने असणाऱ्या व्यक्तींसाठी भारतीय नगरांमध्ये विविध क्षेत्रातील रोमांचक संधी उपलब्ध होत्या. बऱ्याचशा शहरांतील रस्त्यांवर तुडुंब गर्दी असे व आकर्षक बाजार विविध वस्तूंनी भरलेले असत. भारतीय उपखंडाचे आंतर-आशियाई व्यापारी जाळ्याशी दृढ संबंध प्रस्थापित झाले होते. भारतीय उत्पादकांना मोठी मागणी होती. याच भारतीय कलावंताना खूप फायदा होत असे. ज्या भारतीय वस्तूंना मागणी होती त्यात प्रामुख्याने कापड, धातुकाम, दगड आणि विट, लाकूड, हस्तीदंत, काचकाम, कागद, खेळणी, जडजवाहर, सुगंधी द्रव्येचा अंतर्भाव होत असे. त्याचबरोबर तत्कालीन काळातील वर्थेमा, महुआना आणि बार्बोसा या परकीय प्रवाशांनी व बरनी, अफीफ आणि अमीर खुस्रो यांनी या उद्योगाच्या भरभराटीच्या अवस्थेवर बराच प्रकाश टाकला आहे.

१) कापड उद्योग :

सुलतानशाही कालखंडातील कापड उद्योग हा सर्वात महत्त्वाचा आणि लोकप्रिय असा उद्योग होता. जरी भारतीय कापड उद्योग फार जुना असला तरी कापडाची विविधता मर्यादित होती. मुस्लिमांनी भारतात आकर्षक प्रकारचे वेगवेगळे कापड आणले. बंगाल हे कापड उद्योगाचे मुख्य केंद्र होते व कालांतराने याबाबतची गुजरात बंगालचा स्पर्धक म्हणून पुढे आले. याकाळात भारतात कपाशीचे पीक मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. कुटीर उद्योग आणि मोठे उद्योग यामध्ये कापसापासून कापड बनविले जात असे. दिल्ली, आग्रा, बनारस, पाटणा, सोनारगाव, लाहोर, मुलतान, खंबायत, सुरत, ठठ्ठा, बुऱ्हाणपूर, देवगिरी यासारख्या मोठ्या गावांमध्ये, शहरांमध्ये उद्योगधंदे केंद्रित झाले होते. हा कापड उद्योग भारतातील व परदेशातील

लोकांच्या मागणीवर अवलंबून होता. भारतात फक्त उच्चकुलीन व सत्ताधारी वर्गातील लोक कलाकुसर केलेले तलम कापड वापरत असत, तर सर्वसामान्य लोक साधारण कपड्यावर समाधान मानत असत. भारतीय तलम, सुती कापडाला परदेशात मोठ्याप्रमाणात मागणी होती. कापड उद्योगाचे प्रमुख तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे –

अ) मलमल कापड उद्योग :

सुलतानशाही काळात बंगालमध्ये उत्कृष्ट प्रतीचे आणि तलम मलमल तयार होत असे. येथील कापड उद्योग उच्च दर्जाला पोहोचला होता. ढाक्क्याची मलमल अतिशय प्रसिद्ध होती. त्यामुळे लोकांकडून त्याची प्रशंसा केली जात होती. अमिर खुसरो म्हणतो की, बंगालची मलमल इतकी तलम असे की, जर १०० हात लांबीचा मलमली चा तुकडा एखाद्या माणसाच्या डोक्यात भोवती गुंडाळला तर त्याचे केस त्याच्या घडीतून सुद्धा दिसू शकत असत. तसेच देवगिरीचे कापड तलम पाण्याप्रमाणे पारदर्शक होते. हे मलमलीचे कापड एखाद्या सुईच्या भोकातून ही जाऊ शकेल इतके ते तलम असे, तरीही त्या कापडाला सुईने काढता येत नसे. इतका त्या कापडाचा मजबूतपणा आपणास दिसून येतो. इब्न बतुता म्हणतो की, उत्कृष्ट मलमलीच्या एका संपूर्ण ताग्याची किंमत १०० टंका असे. बार्बोसाच्या वर्णनानुसार बंगाली, सिरबंद युरोपातील स्त्रियाच्या मस्तकावरील आवरण म्हणून फार लोकप्रिय होते. तो म्हणतो खंबायत हे सुद्धा सुती कापडासाठी प्रसिद्ध होते. तेथे छापील सुती कापड, मखमल, सॅटीन आणि टफेटा वगैरे निरनिराळ्या तलम व जाड्या भरड्या प्रकारचे कापड तयार होत असे. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळातील वर्णन करताना बरनीने किनखाफ, जरीचे कापड, शस्तुरी, भिरैन आणि देवगिरी या कापडांच्या काही प्रकारचा उल्लेख केला आहे.

ब) रेशीम कापड उद्योग :

मध्ययुगात या कापडाचा उपयोग विशेषतः उच्चकुलीन वर्गात केला जात असे. पाटणा, मुर्शिदाबाद, काश्मीर, बनारस, कासिमबाजार आणि धोराघाट ही रेशीम उत्पादनाची प्रसिद्ध केंद्र होती. गुजरात येथे रेशीम उत्पादन प्रत्यक्षात होत नसले तरी तेथील रेशीम विणण्याच्या उद्योगाबद्दल ते प्रसिद्ध होते. खंबायत येथील रेशीम व रेशीम कापड अतिशय उत्कृष्ट दर्जाचे असे व त्यापासून रेशीम उद्योजकांना मोठे उत्पन्न मिळत असे. त्यामुळे खंबायत मधील रेशीम उद्योग अल्लाउद्दीन खिलजीच्या ताब्यात होता. रेशमी गालीच्यासाठी सुरत प्रसिद्ध होते. रेशमी कापड आसाम मध्येसुद्धा तयार होत असे. तेथील खासी आणि मणिपुरी या जमाती या व्यवसायात कुशल मानल्या जात होत्या.

क) लोकर उद्योग :

हा उद्योग काही भागापुरता मर्यादित होता. त्यामध्ये राजस्थान, लाहोर, काबूल, काश्मीर, आग्रा, फत्तेपूर सिक्री, अमृतसर, पाटणा, जौनपुर आणि बुहाणपूर इत्यादीचा समावेश होत असे. परंतु सर्वात उत्तम दर्जाचे लोकर मात्र भारता बाहेरून येत असे. काश्मीरमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या शाली, ब्लांकेट्स आणि इतर लोकरी कपडे यांचे उत्पादन होत असे. तर फत्तेपूरसिक्री हे रेशमी गालीच्यासाठी प्रसिद्ध होते.

२) धातु उद्योग :

प्राचीन काळापासून भारतात धातू उद्योग प्रसिद्ध आहे. सुलतानशाही काळामध्ये ही परंपरा सर्वसाधारणपणे त्याच स्वरूपात पाळली गेली. लोखंड आणि पोलाद यांना विविध कारणासाठी मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. लोखंडाचा उपयोग तलवारी, बंदुका, तोफा आणि इतर शस्त्रे यांच्या उत्पादनासाठी केला जात असे. तसेच घरे, राजप्रसाद, किल्ले यांच्या बांधणीमध्ये सुद्धा याचा वापर केला जात होता तर भांडी व फर्निचर यासाठीही वापर करत असत. नांगर, कुऱ्हाडी, खुरपे, कोयते, विळे व बैलगाड्या आणि शेतीची अवजारे तयार करण्यासाठी याचा उपयोग केला जात होता. जहाजबांधणीच्या कामामध्ये मुशी व साचे तयार करण्यासाठी व तसराळी, पेले, सुरया, कात्री इत्यादी विविध वस्तू तयार करण्यासाठी लोखंडाचा उपयोग होत असे. गुजरात, गोवळकोंडा, सियालकोट, मुलतान, लाहोर आणि मेवाड हे लोखंडी व पोलादी वस्तूंच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. गुजरातमध्ये धनुष्य, बाण आणि विशिष्ट प्रकारचे खंजीर तयार केले जात असत. तर मेवाड हे बंदुकांच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते.

श्रीमंत लोक प्रामुख्याने सोने व चांदीपासून बनविलेले दागिने वापरत असत. या काळात सोने व चांदी यांची कारागिरी प्रशंसनीय स्वरूपाची होती. सोने चांदी आणि बिदरी मिश्र धातूंची भांडी, हार, जडावाचे सोन्या-चांदीचे दागिने, ताटल्या, पेले आणि इतर वस्तू या उच्चकुलीन लोकात व मोठ्या शहरात नित्याच्या वापरत असत. नाजूक कलाकुसर आणि कुशल सुवर्णकार यासाठी गुजरात प्रसिद्ध होते. तांबे व पितळ या धातूंचा उपयोग भांडी तयार करण्यासाठी केला जात असे. सर्वसाधारण ही भांडी खालच्या वर्गातील लोक वापरत असत. तसेच बंदुका व तोफा तयार करण्यासाठी नाणी पाडण्यासाठी, यांचा वापर केला जात असे. बिहारमध्ये सिंगभूम, अलवार मधील बैरत येथे राजस्थानमधील उदयपूर, सिंघाना व इतर ठिकाणी खाणीमध्ये तांबे सापडते. बनारस, लखनौ आणि इतर काही ठिकाणे तांब्याच्या व पितळेच्या धातू कामासाठी प्रसिद्ध होती.

३) कपड्याचे रंगकाम उद्योग :

कापड आणि कापडाचे रंगकाम या दोन्ही उद्योगाची प्रगती एकाच वेळी झाली. रंगकाम आणि सुती कापड रंगविणे या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले. कारण रंगीबेरंगी पट्टे आणि नक्षीकाम असलेल्या कपड्यांना लोकांकडून मागणी असे. भडक आणि चमकदार रंगांना सर्वत्र मागणी असे. भारताच्या काही भागात विशेषतः लाहोरपासून अवधपर्यंतच्या पट्ट्यात निळीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होत असे. त्यामुळे या उद्योगाची वाढ झाल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर गोवळकोंडा, अहमदाबाद, मछलीपट्टणम, ढाका, कासीमबजार आणि गुजरात येथेही रंग काम व्यवसायाची प्रमुख केंद्रे बनली होती.

४) कागद उद्योग :

सुलतानशाही कालखंडात कागद उद्योगाचे श्रेय अरब, समरकंदचे कारागीर आणि चिनी लोक यांना जाते. प्रामुख्याने तुतीच्या झाडाचे धागे आणि तागाच्या व अंबाडीच्या धाग्याच्या कापडाच्या चिंध्या व तत्सम इतर पदार्थ यापासून कागद तयार केला जात असे. चिनी लोकांकडून अरबांनी ही कला अवगत करून

घेतली. तूतीच्या झाडाचा धागा अजिबात न वापरता फक्त काथ्याचा वापर करून कागद तयार करत असत. या कागदाचा उपयोग फर्मान काढण्यासाठी, वार्तापत्र लिहिण्यासाठी, पुस्तके लिहिण्यासाठी, चित्रे काढण्यासाठी आणि सजावट करण्यासाठी केला जात होता. अमिर खुसरो शमी वा सिरियनकागद बनविला जात असल्याचा संदर्भ देतो. हा कागद साधा व रेशमी या दोन प्रकारामध्ये बनविला जात आसे. तत्कालीन काळात कागदाला मागणी मर्यादित स्वरूपाची असे आणि ही मागणी पूर्ण करण्याइतपत पुरवठा होत नसे. काश्मीर, सियालकोट, दिल्ली, अवध, गया, बिहार, बंगाल आणि गुजरात या भागात प्रामुख्याने कागदी उद्योगाचा विकास झालेला होता.

५) साखर उद्योग :

सुलतानशाही काळात साखर उद्योग अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. साखरेसाठी लागणारा ऊस भारताच्या अनेक भागात विशेषतः लाहोरपासून ते दिल्लीपर्यंत तसेच बंगाल, माळवा आणि बिहार या भागात मोठ्या प्रमाणात ऊसाचे उत्पादन घेतले जात होते. बंगालमध्ये साखरेचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने येथील साखर परदेशात निर्यात केली जात होती. या साखर निर्यात व्यापाराविषयी चिनी प्रवासी महुआना म्हणतो की, बंगालमधील साखरेच्या निर्यात व्यापारामुळे बरेच उत्पन्न मिळत असे.

६) चर्मोद्योग :

मध्ययुगात चर्मोद्योग वाढीस लागला होता. चामड्याच्या विविध वस्तू तयार करण्यासाठी असलेली मागणी या उद्योगाच्या माध्यमातून पूर्ण केली जात असे. घोड्याचे लगाम व खोगीर चामड्यापासून तयार केले जात असत. त्यामुळे या उद्योगाला महत्त्व प्राप्त झाले होते. बंगालमधील साखरेच्या निर्यातीला चामड्याच्या पिशव्या वापरल्या जात असत. तसेच तलवारीच्या म्यानासाठी योद्धे चामड्याचा वापर करत असत. सर्वसाधारणपणे वापरात असलेली पादत्राणे चामड्याची असत. शेतकऱ्यांना पाण्याच्या पखाली, गोफण, बैलांना बांधण्याचे पट्टे इत्यादी गोष्टी चामड्यापासून तयार केल्या जात असत. हा चर्मोद्योग दिल्ली, बंगाल, गुजरात, आसाम आणि सिंध या भागात केंद्रीभूत व भरभराटीस आलेला होता. खंबायत हे पादत्राणांसाठी प्रसिद्ध होते. चामड्याच्या वस्तूची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर आणि उत्कृष्ट दर्जाची केली जात असे. त्यामुळे या वस्तूंना परदेशात ही मोठ्या प्रमाणात मागणी होती.

७) काच उद्योग :

या काळात याशिवाय इतरही अनेक उद्योग होते. काचेचा वापर विविध उद्देशासाठी केला जात असे. उदाहरणार्थ बांगड्या, मणी, आरसे, थाळ्या, वाडगे, पिकदाण्या यासारख्या काचेच्या वस्तू विशेषतः उच्चवर्णीय लोकांच्या वापरात असत. हा काच उद्योग गुजरात, गोरखपुर, आग्रा आणि बिहार येथे चालत होता.

८) बांधकाम उद्योग :

दगड आणि वीट कामाचा उद्योग येथे चालत होता. या उद्योगाची विशेष प्रगती झालेली होती. याविषयी अमिर खुस्त्रो याने वर्णन केले आहे तो म्हणतो की, दिल्ली येथील गवंडीकाम करणाया लोकांनी इतर मुस्लीम जगतातील लोकांना खूपच मागे टाकलेले होते. अल्लाउद्दीन खिलजी आणि फिरोजशहा तुघलक या सुलतानांनी कलेला विशेष प्रोत्साहन दिले होते. विटा तयार करणे आणि फरशीला चकाकी देणे यासारख्या उद्योगांची पूरक उद्योग म्हणून त्या काळात वाढ झाली होती.

९) इतर उद्योग :

सुलतानशाही काळात आसाम, बुऱ्हाणपूर, जयपूर, बनारस, दिल्ली आणि काश्मीर व इतरही काही भागात कलात्मक नक्षीकाम केले जात होते. सुगंधी द्रव्य, वेताच्या आणि बांबूच्या वस्तू, जडजवाहीर, हस्तिदंतकाम, डिंक तयार करणे, लाकूड काम आणि खेळणी बनवणे यासारख्या उद्योगांची भरभराट काही भागात झाली होती. या उद्योगासाठी तत्कालीन काळात अनुकूल परिस्थिती होती. नकली जडजवाहीरचे काम मुख्यत्वेकरून गुजरातमध्ये केले जात होते. काश्मीर आणि सिंध मध्ये उत्कृष्ट प्रकारचे गालिचे तयार होत असत. तर हस्तिदंती कामासाठी उत्तरेतील मुलतान आणि दिल्ली हे प्रसिद्ध होते. उपरोक्त सर्व उद्योगांकरिता सुलतानांनी मोठ्या प्रमाणात राजाश्रय दिल्याने सुलतानशाही काळात उद्योगांची सुरुवात झाली आणि उद्योगधंद्यांमुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सुधारणा होऊन काही केंद्रे विकसित झाल्याचे दिसते.

ब) विजयनगर कालीन उद्योगधंदे :

दक्षिण भारततही विविध उद्योगधंदे भरभराटीस आले. या उद्योगाविषयीची माहिती अब्दुल रजाक, निकोलो कोंटी, वर्थेमा, बार्बोसा, थेवेनॉट यांच्या प्रवास वृत्तांतातून मिळते. अशा या उद्योगधंद्यांची माहिती जाणून घेणे आपणास गरजेचे ठरते.

१) कापड उद्योग :

दक्षिण भारतात कापडाला मोठ्या प्रमाणात मागणी असल्यामुळे कापड उद्योगाच्या केंद्राची वाढ झाली. गोवा, चौल, मैसूर, मलबार, आंध्र मधील मतफीली, कालिकत जवळील कानपमई, पुलिकत आणि चित्रदुर्ग भागातील बुद्धेहाळ ही कापड उद्योगाची केंद्रे होती. मलमल, मलमलीचे मोठे अंगरखे, पागोटे, खळ लावलेले कापड इत्यादी सुती कापडाचे विविध प्रकार आपणास पहावयास मिळतात. चिनी प्रवासी महुआना याने केलेल्या वर्णनानुसार कोईमतूर येथे ‘चिहिली’ या प्रकारच्या कापडाचे उत्पादन केले जात होते. त्याची किंमत आठ ते दहा वराह (सोन्याची नाणी) इतकी असे. दक्षिण भारतात छापील सुती कापडासाठी पुलिकत प्रसिद्ध होते. याचबरोबर व्यतिरिक्त अंबाडी, मखमल, सॅटीन आणि नारळापासून बनवलेला धागा यापासून कापड विणण्यात येत असे. कोईमतूर या भागात रंगीत, रेशीम कपड्यांचे उत्पादन केले जात होते तर बुदिहाळ या भागामध्ये अंबाडीच्या धाग्यापासून कापडाचे उत्पादन केले जात होते. दखखनमध्ये चौल व

पेरून्तेरू ही ठिकाणे रंगकामाच्या उद्योगाबद्दल प्रसिद्ध होती, तर कोरोमंडल किनाऱ्यावर मछलीपट्टणम येथे चिटाचे कापड तयार केले जात असे.

२) धातू उद्योग :

१. सोने, चांदी, तांबे आणि लोखंड या धातूंचा उपयोग प्रामुख्याने नित्योपयोगी आणि चैनीच्या वस्तू बनविण्यासाठी केला जात असे. ग्रीबलच्या वर्णनानुसार असे समजते की, सोन्याचे साचे म्हैसूरपासून औरंगाबादपर्यंत पसरले होते. मैसूरमध्ये काही खाणी खूप खोलवर खणाव्या लागत असत आणि यांत्रिक उपकरणांमध्ये विशेष सफाई नसल्यामुळे विशिष्ट कालानंतर हे काम थांबवावे लागत असे. खनिजापासून सोने काढण्याची कला ही विशेष प्रगत झाली नव्हती. मनुष्यबळाच्या सहाय्यानेच हे काम करावे लागत असे. बिदनूर व कोलार येथे सोन्याच्या खाणी होत्या. सोन्याचा उपयोग मूर्ती तयार करण्यासाठी, देवाला देणगीदाखल दिलेल्या वस्तू तयार करण्यासाठी, राजे लोक आणि मुख्य सरदार यांचे दरबार सजविण्यासाठी, नाणी पाडण्यासाठी आणि दागिने तयार करण्यासाठी सोन्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात असे.

२. लोहयुक्त खनिजे म्हैसूर राज्यात विशेष करून चिक्कनायकनहल्ली आणि कोलार या जिल्ह्यात सापडतात. जोर्डानस हा परकीय प्रवासी म्हणतो की, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्या लगतच्या भागात लोखंड सापडत असे. चित्रदुर्ग भागातील टेकड्यांत व सोंडूर संस्थांच्या कुमारस्वामी बेटाच्या भागात लोह खनिजे बहुदा आढळून येतात. या लोहखनिजापासून यापासून चांगले लोखंड, कच्चे लोखंड आणि पोलाद तयार करत असत. लोखंडाचा उपयोग लष्करी कामासाठी मोठ्या प्रमाणावर होई. उदाहरणार्थ तलवारी, धनुष्य, बाण, ढाली, कट्यारी व परशु लोखंडापासून तयार केले जात असे. तसेच दिवे, पलंग व इतर गृहउपयोगी भांडी करण्यासाठीही लोखंडाचा वापर केला जाई. बिदनूर येथे निबय्या या नावाचा कारखाना होता. येथे सैन्याच्या उपयोगासाठी लागणाऱ्या वस्तू म्हणजे चिलखते, तोफा, तोफांचे गोळे तयार होत असत.

३. तांबे उद्योग मुख्यतः कुईलोन येथे सापडते. यापासून राजपरिवारातील सजावटीच्या कामासाठी तसेच गृहोपयोगी भांडी, देवळात लागणारी पूजा पात्रे तयार केली जात असत. तांबे, जस्त, कथील आणि शिसे यांच्या मिश्र धातूपासून तयार केलेल्या बिदरी धातूच्या वस्तूसाठी बिदर प्रसिद्ध होते.

३) दाग दागिने :

विजयनगर साम्राज्यात उत्तम प्रतीचे हिऱ्याच्या खाणी होत्या. मुख्यतः कर्नुल व अनंतपूर जिल्ह्यात हिरे मिळत होते. हिरे व इतर मौल्यवान रत्ना बद्दल परकीय प्रवासी बार्बोसा याने असे म्हटले आहे की, मौल्यवान रत्नांची या राज्यात मोठी ने-आण चालत असे. कारण येथील राज्यकर्त्यांची तेथे विशेष आवड होती. या रत्नांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर देवांच्या मूर्तींचे दागिने करण्यासाठी, राजे व त्यांचे सरदार यांच्या चैनीच्या वस्तू तयार करण्यासाठी तर काही वेळेला सर्वसामान्य लोकांच्या दागिन्यासाठी केला जात असे. हिरे यांच्या व्यतिरिक्त माणके, पितस्फटिक अथवा पुष्कराज, शुभ्र नीलमणी, मोती व पाचू ही रत्ने उपलब्ध होत असत. याविषयी अब्दुल रजाक असे म्हणतो की,' या देशातील सर्व रहिवासी मग ते श्रीमंत असोत अगर गरीब

असोत किंवा हलक्या वर्गाचे कारागीर असो तो आपल्या कानात, गळ्यात, बाहू वर, हातात व बोटात खड्यांचे दागिने वापरताना दिसतात.

मिठाचा व्यवसाय :

दक्षिण भारतात मिठाचा उद्योग काही भागातच केंद्रित झाल्याचा दिसून येतो. बार्बोसा याने मलबार मध्ये मीठ तयार करण्याचा धंदा हा एका विशिष्ट जातीचा म्हणजे 'वेटटूवन' जातीचा होता असा उल्लेख केला आहे. बल्लारी येथे मिठाचा धंदा करणारे लोक 'उप्पार' म्हणून ओळखले जात असत. या काळातील शिलालेखांवर मिठागरांवर घेतल्या जाणाऱ्या कराविषयी उल्लेख आढळतात. असे कर विशेषतः मलबार गुंटूर दक्षिण अर्काट, चींगलेपुट, तंजावर, त्रावणकोर, म्हैसूर व शिवमोगे याभागात आकारले जात होते.

५) साखर उद्योग :

विजयनगर साम्राज्यात मोठ्या प्रमाणात साखर मिळत असल्याबद्दलचे अनेक उल्लेख आपणास मिळतात. परंतु साखर निर्मितीच्या पद्धती बद्दलची माहिती फारशी मिळत नाही. साखर साधारणपणे बारीक शुभ्र किंवा ताडाची साखर या दोन प्रकारची मिळत असे. लालसर साखरेला दक्षिण भारतात जगरी (क्षरसीळ) म्हणतात. ही साखर नारळाच्या रसापासून बनवली जात असे. तसेच इतर जातीच्या ताडाच्या आणि तत्सम वृक्षाच्या रसापासून तयार करीत असत. बार्बोसा म्हणतो की, भटकळ या प्रसिद्ध व्यापारी केंद्रातून बारीक साखर निर्यात होत असे. त्या भागात अशी साखर मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असे. ही साखर पिठाच्या रूपाने मिळत असल्याने ती लहान पुड्यांमधून मिळत असे. याचबरोबर साखरेच्या वड्या ही तयार केल्या जात असत.

६) जहाज बांधणी उद्योग :

जहाज बांधणीचा उद्योग मुख्यत्वेकरून कालिकत, कोचिन, चिंगुईकार आणि मालदीव येथे भरभराटीला आलेला होता. या केंद्रांमध्ये 'अल्मेडीया' म्हणजे वल्हवून नेण्याची व एकसंध इमारती लाकडाची जहाजे बांधली जात होती. 'अटल्या' म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर गस्त घालण्यासाठी बांधलेली होडी होय. समुद्रकिनाऱ्यावर वापरण्यायोग्य हलक्या वल्हयाची 'बरगटीम' (लरीसरींळा) होडी असे. 'फुस्टा' ही लांब अंतरावरील सफरीसाठी योग्य असे गलबत होती. 'पराव' म्हणजे वेताची वल्हि वेताचीच डोलकाठी असलेले जहाज होय. वर्थेमा याने केलेल्या वर्णनाप्रमाणे कालिकत येथे बांधली जाणारी जहाजे ही २०० टन वजनाची असत.

दक्षिण भारतामध्ये काही उर्वरित उद्योग आपणास दिसून येतात. यामध्ये लाकूड कामाचा उद्योग चर्मोद्योग मच्छिमाराच्या उद्योग, वीट उद्योग, कुंभार उद्योग यासारखे उद्योग या काळात अस्तित्वात होते. या उद्योगधंद्यांना विजयनगर साम्राज्यातील राज्यकर्त्यांनी मोठ्याप्रमाणात राजाश्रय दिला होता.

ब) सुलतानशाहीकालीन व्यापार :

सुलतानशाही काळातील व्यापार-वाणिज्य याचा विचार करताना अनेक घटकांचा विचार करावा लागतो. या काळात निर्माण होणाऱ्या उत्पादनापैकी ढाक्याची मलमल, बंगालचे रेशीम कापड, कातडी आणि

साखर यासारखे उत्पादने भारतातून निर्यात केले जात होते. त्याचबरोबर भारतातून निर्यात होणाऱ्या मालामध्ये अन्नधान्य, मसाले आणि मौल्यवान रत्ने, अफू, सुगंधी तेल, मलम आणि तत्सम पदार्थ याचा समावेश असे. तर आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तू मध्ये प्रतिष्ठित वर्गाकडून मागणी असलेल्या चैनीच्या वस्तू म्हणजेच मखमली आणि भरतकाम केलेला माल, सोने, चांदी, तांबे, घोडे आणि खेचरे यांचा समावेश असे. असा हा व्यापार कसा केला जात होता याविषयीची माहिती जाणून घेणे गरजेचे ठरते.

१) परदेशी व्यापार–आयात–निर्यात :

सुलतानशाही काळात भारताचा परदेशी व्यापार हा समुद्र व भुमार्गे असा दोन्ही मार्गाने चालत होता. समुद्रमार्गे चालणाऱ्या व्यापारामुळे भारतीय वस्तू तांबडा समुद्र, पूर्व आफ्रिकेचा किनारा, मलाक्का बेटे, चीन आणि प्रशांत महासागर या पाच महत्त्वाच्या ठिकाणी नेल्या जात असत. इतर काही देश तर खुष्कीच्या मार्गाने भारतीय वस्तू अफगाणीस्तान, मध्य आशिया, इराण आणि इराक या चार देशांना निर्यात करण्यात येत असत. तांबड्या समुद्रामधून अलेक्झांड्रिया, दमास्कस, बगदाद आणि भूमध्य समुद्र व युरोपातील इतर काही ठिकाणी या महत्त्वाच्या व्यापारी केंद्रांनाही माल पाठविण्यात येत असे. परदेशी बाजारपेठांमधून चैनीच्या व इतर वस्तू आयात केले जात असत. सुलतान मुहंम्मद तुघलकाच्या कारकिर्दीत चीन, अलेक्झांड्रिया, इराकहून जरीचे सामान आणि रेशमी माल यांची आयात करण्यात येत असे. इराक, तुर्कस्तान, बल्ख, येमेन, इराण, कोस, होरमुझ आणि एडन येथून उत्तम प्रकारचे जातिवंत घोडे आयात केले जात असत. कापड व अन्नधान्य यासारख्या वस्तू भारतामधून इराणच्या आखातातील कलहट येथे आणि तांदूळ वगैरे येमेन येथे निर्यात होत असे.

बर्बोसाने पटेनेक्सी नावाच्या बंदराचा उल्लेख केला आहे. दीवचे राज्य सोडून भारताकडे येताना पटेनेक्सी नावाचे एक मोठे शहर आहे. ते एक चांगले बंदर असून तेथे मोठा व्यापार चालत असे बार्बोसा म्हणतो. गोवा येथील सागरी बंदरात मक्का, एडन, मलबार, आणि भारताचे इतर भाग येथून व्यापारी जहाजे येत असत. भावनगर या बंदरामध्ये जहाजावर जकातीची मोठी रक्कम जमा केली जात असे. भडोचजवळील गंधार बंदरावर सर्व प्रकारच्या वस्तूचा व्यापार चालत असे. मध्ययुगीन काळात खंबायत हे बंदर भरभराटीस आले होते. खंबायत हे हस्तिदंती कंकणे, खाटा, निरनिराळे रंगीत मणी, खडे आणि मोती, नक्षीकाम केलेले पोवळे, इतर किमती रत्ने यासाठी प्रसिद्ध होते.

मक्का आणि एडन येथून गुजरातमध्ये पोवळे, तांबे, पारा, हिंगुळ, शिसे, तुरटी, गुलाबपाणी, केशर, सोने, चांदी, या वस्तू मोठ्या प्रमाणावर आयत केल्या जात असत. चीन आणि मलाक्का येथून दीव येथे रेशीम येत असे. सुती कापड, सुती मलमल, आणि जाडेभरडे पांढरे सुती कापड हे अरबस्तान, इराण, मलाक्का, सुमात्रा, मेम्बासा, मालींदी आणि आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर वसलेले मागडोक्सो येथे निर्यात केल्या जात असत. बंगालमधून मोठ्याप्रमाणावर साखर, कापूस, धान्य, आले, सुंठ आणि मांससुद्धा निर्यात केले जात असे. वर्थेमा या प्रवाशाच्या वर्णनानुसार रेशमी आणि सुती कपडे इराण, सिरीया, तुर्कस्तान, आफ्रिका, इथोपिया, आणि इतर देश येथे खंबायत आणि बंगाल येथून निर्यात केले जात असत. जमिनीमार्गे

तुर्की लोक आणि मंगोल लोक मुलतान आणि क्वेटा, खैबरखिंड आणि काश्मीर या तीन मार्गांनी परदेशी व्यापार करत असत.

२) अंतर्गत व्यापार :

मध्ययुगीन काळात अंतर्गत व्यापार किनाऱ्यावरील व्यापार आणि देशांतर्गत व्यापार असा चालत होता.

अ) किनाऱ्यावरील व्यापार :

पटेनेक्सी (Patenexi) येथील रंगीत रेशीम कापड, सुती कापड, सुती माल, घोडे आणि गहू या वस्तू बंगालमध्ये पाठवण्यात येत असत. येथून भारतीय जहाजे हे माल भारतात इतर ठिकाणी पोहचवत असत. मलबारी जहाजे मुख्यत्वेकरून समुद्र किनाऱ्यावरील व्यापार करत असत. सोरठ व गुजरातमधील मंगरूळ येथून घोडे, गहू, तांदूळ, कापूस, कापड, आणि इतर वस्तू भारतातील निरनिराळ्या बाजारपेठेत नेल्या जात असत. तेथे नारळ, मेण, वेलदोडे, आणि मसाले हे पदार्थ आणले जात असत. किनारपट्टीवरील या व्यापारामुळे मोठ्या प्रमाणावर फायदा होत असे. दिवचा येथून होणारा व्यापार मलबार, भटकळ, गोवा, चौल आणि दाभोळ यांच्याबरोबर चालत असे. मलबारी नावामधून येणाऱ्या व्यापारी मालामध्ये सुपारी, लोखंड, भटकळची साखर, मिरे, आले, सुंठ, लवंग, दालचिनी, जायफळ, जायपत्री, चंदन, रेशीम कापड इ. चीन व मलाक्काहून आलेल्या वस्तूचा समावेश असे. त्याच जहाजातून रेशमी कापड, देशी कापूस, घोडे, गहू, सुगंधी तेल, आणि अफू नेत असत. बंगाल मधून व्यापारी जहाजे केप कोमोरिन मार्गे साखर, सिनबाफा, आणि बीटील्हा या प्रकारची कपडे घेवून खंबायत आणि मलबार येथे जात असत.

ब) देशांतर्गत व्यापार :

देशांतर्गत स्थानिक व्यापार हा मोठ्या प्रमाणावर केला जाणारा व्यापार होता. पश्चिम किनारपट्टीवरील पोरबंदर, सोरठ, मंगरूळ, दिव, गोवा, भावनगर या बंदरातून भारतात मोठ्या प्रमाणात देशांतर्गत व्यापार चालत असे. स्थानिक व्यापार मुख्यतः मंडई आणि आठवड्याचा बाजार येथे चालत असे. यामध्ये नित्योपयोगी वस्तू, भाजीपाला व अन्नधान्य यांचा समावेश असे. हा व्यापार घाऊक व्यापारी व जवळपासच्या खेड्यातील दुकानदार यांच्यामध्ये चालत असे. त्याचबरोबर जनावरांचा बाजारसुद्धा भरवला जात असे. तेथे गायी, बैल, म्हशी, बकऱ्या, मेंढ्या, घोडे, उंट विकत घेवून विकले जात असत. या व्यापारामध्ये मालाच्या विक्रीसाठी मोठ्या बाजारपेठांचे अस्तित्व ही प्रमुख गरज होती. उदा. मुलतान, लाहोर, जौनपुर, बनारस, अलाहाबाद, अजमेर, पुरी, आग्रा, पाटणा, ठठ्ठा, अहमदाबाद, बुऱ्हाणपूर, इ. व्यापारी केंद्रे प्रसिद्ध होती. येथे देशांतर्गत व्यापार मोठ्याप्रमाणात चालत असे. याकाळात समुद्र किनाऱ्यावरील व्यापाराबरोबरच देशांतर्गत व्यापार सुद्धा भरभराटीस आलेला दिसून येतो.

३) व्यापारी जमाती :

सुलतानशाही काळात काही विशिष्ट जमाती व्यापार करत असत. यामध्ये बंजारी, बनीये, मुलतानी व खुरासानी इ. या जमातींना समावेश होतो. या जमातींना भाट, दलाल, साहू व महाजन यांची मदत लागत

असे. राजपुतान्याचे बंजारी लोक संपूर्ण भारतात व्यापारी मालाची दूरवर ने आण करीत असत. त्यांची दळणवळणाची प्रमुख साधने बैल, बैलगाडी, आणि घोडे ही होती. खुरासान अथवा शेजारी देशामधून व्यापारासाठी भारतात आलेले खुरासानी मुसलमान व्यापारी हे भारतातील सर्व भागामध्ये व्यापार करत असत. गुजरातमधील व्यापारी बनीया लोक मुख्यत जैन समाजाचे होते. गुजरात, दख्खन, मलबार व कोचीन वगैरे पश्चिम किनारी हे बनीया लोक प्रामुख्याने व्यापार करत होते. यासारख्या अनेक व्यापारी जमाती सुलतानशाही काळात आपला व्यापार करीत असत.

४) दळणवळण साधने :

त्याकाळात व्यापारी आपला माल एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्यासाठी जनावरे किंवा मनुष्य यांचा वापर करत असत. याविषयीचे वर्णन इब्न बतूता याने केले आहे, त्याप्रमाणे येथील व्यापारी बैलगाडी व्यतिरिक्त उंट, गाढव, खेचर, होडी यांचाही वापर करत होते. होडीचा उपयोग नदीतून मालाची ने आण करण्यासाठी करत असत.

५) वजन मापे :

वस्तूच्या विनिमयामध्ये धान्याचे मोजमाप करण्यासाठी 'मण' हे अधिकृत माप होते. एक मण म्हणजे ४० शेर होते. एक शेर २४ तोळ्यांचा होता. एक तोळा म्हणजे १८० ग्रेनचा होता. फेरीस्ताच्या मते एक मणामध्ये ९६० तोळे होते.

६) पेढी व्यवसाय :

सुलतान काळातील पेढीव्यवसाय संदर्भात अमिर खुश्रो, बरणी यांनी माहिती दिली आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांना त्यांच्या इक्तावर पेढीवाले कर्जे देत असे. हुंड्या म्हणजे पैशाच्या विनिमयाचे रोख रक्कम होती. पेढीवाले कर्जाच्या मोबदल्यात व्याज घेत असत. सुलतानकाळात समस्सुक हा रोख्याचा प्रकार होता. तर कर्जाऊ रकमा देणारे साहू होते. पेढीवाल्यांना महाजन म्हणून ओळखले जात होते.

७) प्रमुख व्यापारी मार्ग :

१) सुलतानशाही काळातील नगर, शहर, ग्राम, हे जवळजवळ भूमार्ग व जलमार्गाना जोडले गेले होते. या व्यापाऱ्यांच्या सुविधेसाठी व्यापारी मार्गावरती अनेक धर्मशाळा, तलाव आणि वृक्ष इ.ची सोय करण्यात आली. इब्न बतूताने आपल्या प्रवासवृतांतात अलिगढ, कनौज, ग्वाल्हेर, खुजुराहो, चंदेरी, धार, उजैनवरून दौलताबाद आदि दिल्लीला जोडणाऱ्या मार्गाचे वर्णन केले आहे. तो स्वतः गेला होता. या प्रवासवृतांतावरून आपणास अनेक मार्गाची माहिती मिळते.

२) सुलतानशाही काळात नदीमार्गे व्यापार केला जात होता. नदी किनारी वसलेल्या शहराशी हा व्यापार केला जात असे. सिंधू नदी अरबी समुद्राला जोडली गेल्याने नदीमार्गे केल्या जाणाऱ्या व्यापारामध्ये सिंधू नदीचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर केला जात होता. व्यापारी जहाजे ही खाडी नजीक असलेल्या देशा व्यतिरिक्त गुजरात बंदरातून हिंदी महासागरातून श्रीलंका, मलाया, हिंदी चीन, बर्मा, जपान व चीन या देशांना

भारतीय व्यापारी माल घेवून जात होते. दिल्ली राजधानी ही वेगवेगळ्या मार्गांनी जोडली गेली होती. या मार्गाने अंतर्गत व्यापार हा भूमार्गे व छोट्या मोठ्या नद्यांच्या सहाय्याने केला जात होता. गंगा नदीतून पटना व बंगाल व्यापार चालत असे. या व्यापारी सुविधाकरिता ठिकठिकाणी अनेक पूल आणि घाट बांधण्यात आलेले होते. अशा प्रकारे व्यापारी मार्ग अस्तित्वात होते.

ड) विजयनगरकालीन व्यापार :

दक्षिण भारतात चोल साम्राज्यानंतर जवळ-जवळ शंभर वर्षे येथे अर्थव्यवस्थेची घडी व्यवस्थित बसली नाही. व्यापार आणि उद्योग यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न विजयनगर साम्राज्याच्या राज्यकर्त्यांनी केला. विजयनगरकालीन परकीय प्रवाशांच्या प्रवास वृत्तांतातून सुलतानशाहीत ज्याप्रकारे व्यापार चालत होता तशाच प्रकारचा व्यापार दक्षिणेतही चालत असल्याचे दिसते. या काळात मोठ्या प्रमाणात मालाची आयात निर्यात केली जात होती. विजयनगर साम्राज्यात परदेशी व्यापार व अंतर्गत व्यापार असा दोन प्रकारचा व्यापार चालत होता. त्यामध्ये दळणवळणाची साधने, व्यापारी केंद्रे, व्यापारी जमाती कशा होत्या हे पाहणे गरजेचे ठरते.

१) परदेशी व्यापार :

विजयनगर साम्राज्यात परदेशाशी असलेला व्यापार भरभराटीस आलेला होता. विजयनगरच्या सरहद्दीवर खुश्कीचे मार्ग नसल्यामुळे परदेशी व्यापार फक्त सागरी मार्गाने चालत असे. दक्षिण भारतीच्या पश्चिम किनारपट्टीवर अनेक बंदरे होती. या बंदरांचे १) कोकण गट २) तुळुनाड गट ३) मलबार गट ४) माबार गट, ५) तेलंगणा गट असे पाच गटात वर्गीकरण करण्यात आले होते. तुळूनाडू गटातील बंदरे उत्तरेकडील गोवा ते दक्षिणेकडे माउंट, दिल्ली येथपर्यंत पसरलेली होती. आणि त्यामध्ये मीरजान, होंनावर, भटकळ, बारकुर, बसरुर, मंगळूर, आणि कुंबळा यासारख्या महत्त्वाच्या बंदरांचा समावेश असे. कोकण गटामध्ये तो व्यापार कोकण किनारपट्टीवरील बंदरातून केला जात होता. उदा. चौल, दाभोळ, राजापूर, वेगुर्ला, गोवा इ.

बर्बोसाने गोवा बंदराविषयीचे वर्णन आपल्या प्रवास वृत्तांतात केले आहे. राज्यकर्त्यांना गोव्याच्या व्यापारापासून बराच महसूल मिळत असे. त्याकाळात उत्तम दर्जाचे घोडे आयात केले जात होते. प्रत्येक वर्षी ओरमुझ येथून घोडे जहाजाद्वारे गोव्याला आणले जात असत. विजयनगर व दख्खनचे व्यापारी ते घोडे खरेदी करत असत. गोवा येथून ओरमुझला गहू, तांदूळ, साखर, लोखंड, मिरे, आले, निरनिराळ्या प्रकारचे मसाले आणि औषधे इत्यादी माल पाठवले जाई. मक्का आणि एडन येथून अनेक व्यापारी माल वाहून नेणारी जहाजे सुद्धा गोव्याला येत असत. त्याचबरोबर विजयनगर साम्राज्यात अंतर्गत व्यापार मलबार, चौल, दाभोळ आणि खंबायत येथून येणाऱ्या जहाजांनी होत असे.

अ) तुळूनाडू गट :

१. या गटातील मिरजान हे आघनासीन नदीच्या काठावर वसलेले पहिले सागरी बंदर होते. मलबार येथील झाम्बुको जहाजे येथे नारळ, खोबरेल तेल आणि गूळ हा माल घेऊन येत असत, आणि परत जाताना

काळा जाडाभरडा तांदूळ नेत असत. येथून होन्नावर आणि मलबार यामध्ये काळा तांदूळ, नारळ, खोबरेल तेल, ताडगूळ आणि माडाची दारू यांचा व्यापार चालत असे.

२. भटकळ हे एक महत्त्वाचे बंदर होते, या बंदराविषयी वर्थेमा हा प्रवासी वर्णन करतो की, भटकळ हे भारतातील एक चांगले शहर असून तटबंदी असलेले अतिशय सुंदर आणि समुद्रापासून साधारणतः एक मैल दूरवर असे ते शहर होते. येथे मूर व ख्रिश्चन लोक राहत असत. भटकळहून ओरमुझला होणाऱ्या निर्यातीमध्ये पांढरा तांदूळ, पिठीसाखर आणि लोखंड यांचा समावेश होत असे. येथून अरबस्थान व इराण येथील मूर लोकांकडून चांगल्या प्रतीच्या बेहड्यांच्या साठ्याला मोठी मागणी असे. मक्का येथे जाणाऱ्या जहाजातून मूर लोक मसाले नेत असत. मलबारी लोक तेथून लोखंड व साखर यांची खरेदी करत असत. ओरमुझ येथील जहाजे भटकळला प्रत्येक वर्षी अनेक घोडे आणि मोती आणत असत.

३. मलबारी लोक ताडगूळ, नारळ, खोबरेल तेल, माडाची दारू, मोठ्या प्रमाणावर मिरे व औषधे आणून राज्यात विकत असत. आयात केलेल्या वस्तूंमध्ये नाणी पाडण्यासाठी, स्वयंपाकाची भांडी आणि इतर भांडी यासाठी लागणारे तांबे, पारा, हिंगुळाचा तांबडा रंग,पोवळे, तुरटी आणि हस्तीदंत यांचा समावेश होत असे. त्या प्रदेशात मिऱ्याचे खूप उत्पादन होत असे.

४. शरावती नदीवर वसलेले होंनावर हे बंदर दक्षिणेतील महत्त्वाचे बंदर मानले जात होते. 'होन्नावर' याचा शब्दश: अर्थ म्हणजे सोन्याचे खेडे होय. या बंदराचे वर्णन करताना पीयट्रो डेल्ला व्हेल्ले म्हणतो की, ओनोर हे एक समुद्राजवळील लहान ठिकाण आहे पण त्याचे बंदर म्हणून महत्त्व निर्विवाद आहे. ते नदीच्या दोन फाट्या पैकी एक फाटा दक्षिणेकडे आणि दुसरा उत्तरेकडे गढीपाशी मिळतो आणि त्या नद्या एका प्रवाहाने नदीला मिळतात. होन्नावर नगराच्या जवळील शरावती नदीचा प्रवाह २०० ते ३०० टनाची जहाजे जाऊ शकते इतका व मोठा होता.

५. किनाऱ्यावरील कुंदापूर नदीच्या मुखाशी वसलेले बसरूर दुसरे महत्त्वाचे व्यापारी शहर होते. अरबस्तान इजिप्त यासारख्या देशांमधून लोक येथे व्यापार करण्यासाठी लोक येत असत. येथील तांदूळ मलबार किनाऱ्यावर असलेल्या सैनिकांसाठी पाठविला जात असे. तसेच पोर्तुगीज हे गोव्यासाठीसुद्धा तांदूळ येथूनच घेत असत. येथून ६ ते ८ जहाजे तांदूळ मस्कत येथे निर्यात होत असत. तेथून परत येताना घोडे, खजूर, मोती आणि इतर व्यापारी माल अरबस्थानहून आणत असत. बसरुर येथून सडलेला आणि स्वच्छ तांदूळ मोठ्या प्रमाणावर मलबार, ओरमुझ, एडन, कन्नूर व कालिकत येथे निर्यात केला जात असे.

६. अलेक्झांडर हॅमिल्टन यांच्या मताप्रमाणे कर्नाटक वसाहतीमध्ये मंगळूर हे सर्वात मोठे व्यापाराचे केंद्र होते. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस त्याचे महत्त्व कमी झाले असले तरी ते मलनाड प्रदेशाची बाजारपेठ म्हणून प्रसिद्ध होते. मंगळुर येथून एडन आणि मलबार येथे काळा तांदूळ निर्यात होत असे. तसेच तेथून मिरे ही निर्यात होत असे.

ब) मलबार गट :

१. मलबार येथून पंचवीस परकीय बंदरांबरोबर व्यापार चालत होता. आफ्रिका, युरोप, अरेबिया, इराण, सिलोन आणि नैऋत्य अशिया या सहा परदेशी बाजारपेठा बरोबर त्यांचा व्यापार चालत असे. पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील प्रमुख व्यापारी केंद्र म्हणजे सोफाला, मोझांबिक, मोंबासा व मानाडॉक्सी होती. सोफाला आणि मोझांबिक यांच्यामध्ये सोन्याचा व्यापार चालत असे. नैऋत्य आशियातील मलाक्का, जावा, सुमात्रा, मोलुक्का बेटे, बंदा, बोर्निया व सेलेबिज ही बाजारपेठेची केंद्रे होती. मलाक्का येथून चिनी मातीच्या वस्तू, झिलाईदार वस्तू, कापूर व सुगंधी द्रव्य आयात केली जात असत. जावा व सुमात्रा येथून सोने आणि मीरे येत असे. मोलुक्का येथून लवंगा येत असत तर जायफळ आणि जायपत्री हे बंदा येथून येत असे.

२. मलबार गटातील प्रमुख सागरी बंदरे म्हणजे कन्नानोर, धर्मपट्टनम, कालिकत, कोचीन, कायनकोलम व कोईलोन हे होती. येथून दाभोळ, चौल, गोवा, खंबायत, कोरोमंडल किनारा, सिलोन, मालदीव बेटे, बंदा व ओरमुझ या बंदराबरोबर व्यापार चालत असे. कोचीन बंदरातून सुपारी, कोको, मिरे, गुळ व ताडगूळ यांचा व्यापार कोरोमंडळ किनारा, दाभोळ, चौल व खंबायत याबरोबर चालत असे. मलबार गटातील सर्वात दक्षीणेकडील सागरी बंदर कुईलोन हे होते. या महत्वाच्या बंदराचा पूर्वेकडील देशाशी विशेषतः चीनशी चांगला व्यापार चालत असे. चीनी वस्तूचे ते एक महत्वाचे केंद्र बनले होते. येथून विविध वस्तू सिलोन, कोरोमंडळ किनारा, बंगाल, मलाक्का, सुमात्रा व पेगू, येथे निर्यात केल्या जात असत. कुईलोनमध्ये मोठ्याप्रमाणावर उपलब्ध असलेले मिरे ही व्यापाराची प्रमुख वस्तू होती.

क) कोरोमंडळ/माबार गट :

विजयनगरच्या पूर्व किनाऱ्यावरील बंदराचा महत्वाचा गट होय. माबार गटातील किंवा कोरोमंडळ गटातील प्रमुख बंदरे म्हणजे कायल, नेगापट्टम, मैलापूर व पुलकित ही होती. कोरोमंडळ किनाऱ्यावरील व्यापाऱ्यांना शेट्टी असे म्हणत. परकीय प्रवासी बार्बोसा याने दिलेल्या माहितीवरून असे समजते की, फक्त मैलापूर व पुलिकत ही महत्त्वाची बंदरे विजयनगरचा एक भाग होती. मलबारहून येणारी व्यापारी जहाजे प्रत्येक वर्षी तांदूळ नेण्यासाठी कोरोमंडल किनाऱ्यास येत असत. खंबायतहून तांबे, पारा, हिंगूळ, मिरे व इतर वस्तू येत असत. मलाक्का, चीन व बंगालहून विविध प्रकारचे मसाले आणि औषधे येत असत. पेगु येथून पुलिकत येथे मोठ्या प्रमाणावर माणिक व कस्तुरी यांची निर्यात केली जात असे. तसेच पुलिकत मध्ये मोठ्या प्रमाणावर छापील कापडाचे उत्पादन केले जात होते. ते मलाक्का, पेगू, सुमात्रा, मलबार व गुजरात येथे निर्यात केले जात असे तर खंबायत, मलबार व मक्का येथून तांबे पारा, हिंगूळ, खांबयती वस्तू, रंग, धान्य, तसेच मक्का येथील मखमल व गुलाब पाणी यांची आयात केली जात असे.

ड) तेलंगणा गट :

या गटात मोटुपल्ली आणि मसुलीपट्टम ही दोनच महत्त्वाची बंदरे होती. मोटुपल्ली येथील व्यापारी मोती, गुलाबपाणी, चंदन, चीनी कापूर, हस्तिदंत, कापराचे तेल, तांबे, जस्त, रेझीन, रेशीम धागा, पोवळे, अत्तरे,

सुगंधी द्रव्य, मिरे व सुपारी यांचा व्यापार करत असत. मोटूपल्ली आणि मसुलीपट्टम ही दोन्ही शहरे हिरे, उत्तम नाजूक कापड, मोठी रत्ने आणि मोती यासाठी प्रसिद्ध होती.

२) अंतर्गत व्यापार :

विजयनगर साम्राज्यात अंतर्गत व्यापार तीन प्रकारचा होता. अ) किनाऱ्यावरील व्यापाराचा उल्लेख सागरी व्यापार जाणून घेताना केला आहे. ब) नद्यांमधून केला जाणारा व्यापार त्या कालखंडात खंबायत, भटकळ, मंगळूर, मलबार, कोचीन, पुलिकत, कायल, मसुलीपट्टम या बंदरांमध्ये लहान गलबततून वाहतूक केली जात असे. यामध्ये तांदूळ, नारळ, खोबरेल तेल, गूळ आणि इतर वस्तू मलबार होऊन खंबायत व सुरत येथे पाठविल्या जात. तेथून सुती कापड व रेशमी वस्त्रे इत्यादी मलबार किनाऱ्यावर आणल्या जात असत. क) खुष्कीच्या मार्गाने केला जाणारा व्यापार मलबार भागातील पदार्थ कायल, नागापट्टम, पुलिकत, मोटुपल्ली व कन्याकुमारी याला वळसा घालून मसुलीपट्टम येथे पाठविल्या जात. तर कायल येथून कच्चे मोती, पुलिकत येथून कापड, मोटुपल्ली व मसुलीपट्टम येथून हिरे व रत्नांचे खडे, तर मलबार, गोवा, सुरत व खंबायत येथे व त्याचप्रमाणे बंगालच्या किनाऱ्यावर पाठवले जात असत.

तत्कालीन काळातील परदेशी प्रवासी पियट्रो डेल्ला व्हेल्ले, बार्बोसा, पेईस, अब्दुल रझाक व निकोलो कोंटी यांच्या प्रवास वृत्तांतातून विजयनगर साम्राज्यातील रस्त्या विषयी तुरळक माहिति मिळते. जमिनीवरून वाहतूक करण्यासाठी हत्ती, घोडे, खेचरे, पालख्या, बैलगाड्या, डोली, ओझी वाहून नेणारे बैल, तट्टे, इतकेच नव्हे तर म्हशी व गाढवे यांचाही वापर केला जात असे. जमिनीवरून केल्या जाणाऱ्या व्यापारी मालामध्ये मिरे, सुपारी, फळे, चंदनी लाकूड, वेलदोडे, जिरे, हिंग, लोखंड, डाळी, मोहरी, मेथी, सुके खोबरे, खजूर, चिंच, कात, सुती व रेशमी कापड, रेशीम गोंडे, तंबाखू, हळद, आले, सुंठ, बांबूच्या टोपल्या, गुळ, तूप, तेल, मीठ, तांदूळ, रागी आणि इतर धान्य यांचा समावेश होत असे.

३) नद्यांमधून केला जाणारा व्यापार :

याकाळात नदीमार्गे केला जाणारा व्यापार चालत असे. पण मालाच्या आयात निर्यातीवर वर बऱ्याच मर्यादा पडत असत. येथे पश्चिम घाट व पूर्व घाट यांनी बराच प्रदेश व्यापलेला होता या पर्वतांच्या रांगा समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत गेल्या होत्या. पश्चिम घाट हा दक्षिणोत्तर एक हजार मैल लांब होता. त्याच्या काही रांगा पूर्वेकडे लांबवर पसरलेल्या होत्या याला सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा असे म्हणतात. पूर्वघाट सुद्धा उत्तर-दक्षिण असा तेलंगण व कोरोमंडल या भागातून पसरलेला होता. त्याचे दक्षिणेकडील टोक पश्चिमेकडे वळून निलगिरी पर्वताजवळ पश्चिम घाटाला मिळाले होते.

विजयनगर साम्राज्यात मुख्यतः दोन नद्यांची खोरी होती. १) कृष्णा नदीचे खोरे यात तुंगभद्रा व भीमा या मुख्य उपनद्या होत्या आणि ३) कावेरी नदीचे खोरे. दक्षिण भारतातील नद्या वर्षातील काही दिवसच जलमार्ग म्हणून उपयोगी होत्या. यातून वाहणारे पाणी मोसमी पावसाचे होते. शिवाय या नद्या रुंद व खोल नव्हत्या तरीसुद्धा या नद्यांतून काही वाहतूक केली जात असे. दक्षिण भारताच्या पश्चिम भागातील गंगावळी,

शरावती व नेत्रावती या सारख्या नद्या होत्या. या नद्यामार्गे केला जाणारा व्यापार हा लहान होड्या, तरफा व गलबते यांच्या साह्याने केला जात होता.

४) व्यापारी जमाती :

विजयनगर काळात स्थानिक व्यापारी आपल्या कुवतीनुसार त्यांचा व्यापार चालवीत असत. छोटे दुकानदार आणि शेतकरी हेही स्थानिक व्यापारात भाग घेत असत. खेड्यामध्ये तयार होणाऱ्या वस्तू एक तर खेड्यातल्या बाजारात विकल्या जात असत किंवा जवळच्या एखाद्या मोठ्या गावातील आठवडी बाजारात किंवा जत्रेत पाठवल्या जात असत.

१. विजयनगर काळातील व्यापारी जमातीमध्ये बनजिग, शेट्टी, मलबारी बनिया व रेड्डी यांचा समावेश होत असे. वीर बनजिग हे कर्नाटकातून येत असत. शेट्टी या जमातीचे लोक कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू आणि तेलंगण येथे आढळून येतात.

२. तेलंगणातील शेट्टी लोक सिलोनहून हत्ती, ओरमुझहून घोडे, गोव्याहून कस्तुरी व चीनहून सुंदर रेशीम आयात करत असत. तसेच पंजाबहून कापराची झाडे आणत असे. या सर्व वस्तू विजयनगर, कोंडाविडू, गुलबर्गा आणि ओरिसा येथील सत्ताधाऱ्यांना विकत असत. मलबार येथील शेट्टी लोक रत्ने, मोती, पोवळे, सोने आणि चांदी यांचे व्यवहार करत असत. हे न्युनिझ याच्या वर्णनावरून दिसून येते की, या काळात ब्राह्मण लोकांचा ही एक व्यापारी वर्ग होता. ब्राह्मण लोक व्यापारात प्रामाणिक, अचूक आणि हुशार असून हिशोबात ते चलाख असत. पण कष्टाच्या कामांमध्ये ते कमी पडत असत.

३. गुजराथी बनीया लोक कोचीन, कन्नूर आणि कालिकत येथे स्थायिक झालेले होते आणि निरनिराळ्या ठिकाणच्या निरनिराळ्या वस्तूंचा व्यापार ते करत असत. ते राजाला त्याच्या व्यापारावर मोठ्या प्रमाणात कर देत असत. विविध वस्तूंचा व्यापार करण्यासाठी ते निरनिराळ्या देशांना भेटी देत असत.

४. दक्षिण भारतातील व्यापारी संघाचे अस्तित्व हे त्या भागातील व्यापारी व्यवस्थापनाचे एक वैशिष्ट्य होते. हे व्यापारी संघ दोन प्रकारचे असत. प्रादेशिक संघ आणि व्यावसायिक संघ प्रादेशिक संघामध्ये एका प्रदेशात राहणारे परंतु निरनिराळ्या वस्तूंचा व्यापार करणारे व्यापारी असत. तर व्यावसायिक संघांमध्ये फक्त एका प्रकारच्या वस्तूचा व्यापार करणारे व्यापारी एकत्र येत असत. उदाहरणार्थ महानाड-शेट्टी हे पहिल्या गटात येत असत तर तांबुल शेट्टी हे दुसऱ्या प्रकारात मोडत असत.

५) व्यापारी केंद्रे :

विजयनगर काळात चालत असलेला समुद्रावरील आणि जमिनीवरील व्यापार निरनिराळ्या ठिकाणी भरभराटीला आलेले उद्योगधंदे, जलमार्ग व खुष्कीच्या मार्गामुळे शहरांची आणि गावांची वाढ झाली. यामुळे देशांतर्गत महत्त्वाची शहरे नावारूपास आली. यामध्ये विजयनगर शहर, आरग, इक्केरी, बिदनूर, मदुराई, श्रीरंगपट्टणम, पेनुकोंडा, उदयगिरि, चंद्रगिरी, तंजावर, कोंडविडु या प्रादेशिक राजधानीच्या शहरांचा समावेश

होत असे. कोहिनूर, बनवासी, श्रीशैलम्, कालहस्ती, तिरुपती, चिदंबरम, श्रीरंगम् आणि रामेश्वरम् या तीर्थक्षेत्रांचा यामध्ये समावेश होतो.

१. विजयनगर शहराचे वर्णन करताना डोमिंगो पेस म्हणतो की, या रस्त्यावर अनेक व्यापारी अतिशय सुंदर घरांमध्ये राहत असत. त्यांच्याकडे अनेक प्रकारचे माणीक, हिरे, पाचू, मोती आणि कच्चे मोती इत्यादी विक्रीसाठी असत. रोज संध्याकाळी येथे एक जत्रा भरत असे. तेथे घोडे, लिंबे, संत्री, द्राक्षे, लाकूड इत्यादी वस्तू विक्रीसाठी ठेवण्यात येत असत. या शहरांमध्ये देशोदेशीचे आणि निरनिराळ्या जमातीचे लोक आढळतात. पेईसला हे शहर रोम सारखे भव्य आणि अतिशय सुंदर वाटते.

२. मलनाड प्रदेशातील इक्केरी हे शहर भरभराटीला आलेले होते. हे शहर अतिशय मोठे होते. येथे बाजारपेठा व धान्याची कोठारे बांधण्यात आली आहेत. तसेच रस्तेही मोठे होते.

३. बिदनूर हे पश्चिम कर्नाटकमधील वैभवशाली शहर होते. विल्क्सच्या मतानुसार ते पूर्वेकडील देशामधील सर्वात समृद्ध व्यापारी शहर होते. संपूर्ण दक्षिण भारताचे धान्याचे कोठार म्हणून बिदनूर प्रसिद्ध होते. निरनिराळे कारागीर व हस्तोद्योग करणारे लोक येथे मोठ्या प्रमाणात राहत होते. बिदनूर हे दक्षिण भारतातील सर्वात मोठ्या आणि दाट लोकवस्तीच्या शहरांपैकी एक शहर होते.

४. सागर हे दक्षिण भारतातील महत्त्वाचे देशांतर्गत शहर होते हे शहर नियोजनबद्ध असे होते बाजारपेठचे शहर म्हणून याची प्रसिद्धी दूरवर पसरलेली होती. त्यामुळे देशातील विविध भागातील व्यापारी या प्रसिद्ध व्यापारी केंद्रामध्ये येत असत. येथून देशातील उत्पादन केलेल्या वस्तू बाहेर पाठविल्या जात असत. येथे मिरे, कापड, लोखंडव धान्य या वस्तू हेग येथे निर्यात केल्या जात असत, आणि त्याच्या मोबदल्यात मीठ, नारळ, टेरा, जपानीका या वस्तू आयात केल्या जात असत. येथे उत्तम दर्जाचे चंदनी लाकूड याचा व्यापार चालत असे. बुकानन याने केलेल्या नोंदीनुसार असे दिसून येते की प्रत्येक वर्षी सागर येथून निर्यात केल्या जाणाऱ्या सुपारीचे वजन सुमारे आठ हजार लोड आणि मिऱ्याचे वजन सुमारे ५०० लोड इतके असे. प्रत्येक लोड सुमारे आठ मण अथवा १९६ १/२ पौंड वजनाचा असे.

५. गैरसोप्पा हे दुसरे महत्त्वाचे शहर दक्षिण भारतात होते. शरावती नदी वरच्या धबधब्याला त्याचे नाव दिल्यामुळे हे शहर अमर झाले. तेथे मिऱ्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते म्हणून मिऱ्याच्या व्यापारासाठी हे शहर प्रसिद्ध होते. अशाप्रकारे विजयनगर साम्राज्यात व्यापार चालत असे या व्यापाराला या साम्राज्यातील राज्यकर्त्यांनी राजाश्रय देऊन तो वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता. तसेच साम्राज्याचा आर्थिक पाया मजबूत करण्याचाही प्रयत्न या राज्यकर्त्यांनी केला होता. या व्यापारामुळे अनेक शहरांचा व्यापारी केंद्र म्हणून विकास झाला व ही शहरे देशामध्ये प्रसिद्ध झाली.

- **स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न–३**

अ) रिकाम्या जागा भरा

१) महुआना हा प्रवाशी .... या देशाचा रहिवाशी होता.

अ) ग्रीक ब) चीन क) रोम ड) इटली

२) .... या इतिहासकाराच्या मते, उत्कृष्ट मलमलीच्या एका संपूर्ण ताग्याची किंमत १०० टंका असे.

अ) इब्न बतुता ब) महूआना क) आफीफ ड) वर्थेमा

३) .... या राज्यात तुस्सार हे उत्कृष्ट प्रतीचे कापड होते.

अ) आसाम ब) मणिपूर क) गुजरात ड) ओरिसा

४) सुलतानशाही काळात कापड उद्योगाचे .... प्रकार होते.

अ) ४ ब) ५ क) ३ ड) २

५) .... येथे उत्कृष्ट प्रतीचे आणि तलम मलमल तयार होत असे.

अ) गुजरात ब) बंगाल क) आग्रा ड) दिल्ली

६) .... या प्रदेशाने या मलमली कापडाचे सहा प्रकार सांगितले.

अ) महुआना ब) बार्बोसा क) बरणी ड) अफीफ

७) .... हे शहर रेशीमगालीच्या साठी प्रसिद्ध होते.

अ) आग्रा ब) फत्तेपूरसिक्री क) बंगाल ड) गुजरात

८) .... हे बंदूकांच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते.

अ) मेवाड ब) मुलतान क) लाहार ड) सियालकोट

९) .... या राज्यात धनुष्य बाण आणि विशिष्ट प्रकारची खंजीर तयार केले जात असत.

अ) गोवळकोंडा ब) मेवाड क) गुजरात ड) लाहार

१०) .... या लोकांनी प्रथम कागदाचा शोध लावला.

अ) ग्रीक ब) चीनी ड) गुजराती ड) राजस्थानी

११) दक्षिण भारतातील बंदराचे .... गटात वर्गीकरण करण्यात आले होते.

अ) ५ ब) ६ क) ७ ड) ८

१२) ओरमुझ येथून .... जहाजाद्वारे गोव्याला आणले जात असत.

अ) हत्ती ब) घोडे क) सोने ड) चांदी

१३) तुळूनाडू गटातील पहिले सागरी बंदर .... हे होते.

अ) मिरजान ब) खंबायत क) मलबार ड) एडन

१४) होन्नावर हे बंदर .... नदीवर वसलेले होते.

अ) कृष्णा ब) कावेरी क) शरावती ड) तुंगजभद्रा

१५) .... हा परकीय प्रवासी म्हरतो की, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्या लगतच्या भागात लोखंड सापडत असे.

अ) निकोलो कोंटी ब) अफीफ क) बार्बोसा ड) जोर्डासन

१६) .... येथे तांबे सापडते.

अ) कोलार ब) म्हैसूर क) कुईलोन ड) बुदिहाळ

१७) लालसर साखरेला दक्षिण भारतात .... म्हणतात.

अ) जगरी साखर ब) ताडाची साखर क) बारीक साखर ड) स्पटिक साखर

१८) 'होन्नावर' याचा शब्दाश: अर्थ म्हणजे .... होय.

अ) सोन्याचे खेडे ब) चांदीचे खेडे क) मासळीचे खेडे ड) मिरे

१९) बसरूर हे व्यापारी शहर .... या नदीच्या मुखाशी वसलेले होते.

अ) शरावती ब) कुंदापूर क) कावेरी ड) ताम्रपर्णी

२०) .... येथे 'चिहिली' या प्रकारच्या कापडाचे उत्पादन केले जात होते.

अ) कोईमतूर ब) पुलीकत क) मलबार ड) चौल

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

बरिद: सूचना अधिकारी

उलेमा: धार्मिक शिक्षण देण्यासाठी नियुक्त केलेली विद्वान मुस्लिम व्यक्ती

इक्ता: जमीन महसूल गोळा करण्यासाठी सामंताना वाटण्यात आलेला प्रदेश

दिवाण-ए-अमीरकोही : मुहंमद तुघलकाच्या काळात हे कृषी मंत्रालय म्हणून विभाग सुरू करण्यात आला.

वकील-ए-दर : हा विभाग शाही महाल व सुलतान यांच्या व्यक्तिगत सेवेसाठी होता. यालाच राजशिष्टाचार विभाग या नावाने ओळखले जाते.

कोट्टम/वलनाडू : विजयनगर साम्राज्यात गावाचा कारभार पाहण्यासाठी 'ग्राममंडळ' असे त्याच्या प्रमुखास 'अय्यंगार' असे म्हणत.

स्थळ : विजयनगर साम्राज्यात गावाच्या समूहाला 'स्थळ' किंवा 'सीमा' असे म्हटले जाईल.

खालसा जमीन : सुलतानाच्या व दरबाराच्या खर्चासाठी या जमिनीचा उपयोग केला जात असे.

खराज : हा कर उत्पन्नाच्या १/३ पेक्षा कमी व १/२ पेक्षा जास्त घेतला जात नसे.

खम्स : युद्धातील लुटीतून मिळालेली संपत्ती ही खम्स या नावाने ओळखली जाईल.

नसक : ‘नसक’ म्हणजे पिकाची अंदाजाने केलेली किंमत होय.

कुदी : विजयनगर साम्राज्यात शेतमजुरास ‘कुदी’ या नावाने संबोधले जाई.

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयं अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१) - अ) अरिझ-ए-मुमालिक

२) - अ) हत्तीविभाग

३) - ब) शिकदार

४) - ब) मुकदम

५) - ब) दिवाण-ए-बरिद

६) - अ) सुलतान

७) - क) आमीर-ए-आखुर

८) - क) अल्लाउद्दीन खिलजी

९) - अ) १३३६

१०) - अ) १३४७

११) - ब) ४

१२) - अ) २०

१३) - ब) कोट्टम

१४) - अ) अय्यंगार

१५) - क) इटली

१६) - ब) विजयनगर

१७) - ब) सभा नायक

स्वयं अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१) - क) फिरोजशहा तुघलक

२) - क) फेरीस्ता

३) - क) मुहंमद तुघलक

४) - अ) २५

५) - क) १२००

६) - ब) अल्लाउद्दीन खिलजी

७) - अ) २

८) - अ) १०

९) - अ) खम

१०) - ब) बटाई पद्धत

११) - क) २

१२) - अ) ब्रह्मदाय

१३) - ब) मठांना

१४) - ब) कुदी

१५) - क) १/२

१६) - ब) कोरडी जमीन

१७) - ब) अग्रहार

१८) - अ) ४

१९) - ब) पेरणी क्षमता

२०) - ब) क्षेत्र पद्धती

स्वयं अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१) - ब) चीन	२) - अ) इन्ब बतुता
३) - ड) ओरिसा	४) - क) ३
५) - ब) बंगाल	६) - अ) महुआना
७) - ब) फत्तेपूरसिक्री	८) - अ) मेवाड
९) - क) गुजरात	१०) - ब) चीनी
११) - अ) ५	१२) - ब) घोडे
१३) - अ) मिरजान	१४) - क) शरावती
१५) - ड) जोर्डासन	१६) - क) कुईलोन
१७) - अ) जगरी साखर	१८) - अ) सोन्याचे खेडे
१९) - ब) कुंदापूर	२०) - अ) कोईमत्तूर

३.६ सारांश :

मध्ययुगीन कालखंडात राज्य विस्ताराच्या बरोबरच प्रशासन हा महत्त्वाचा घटक मानला जात होता. या दृष्टिकोनातून सुलतानशाही व विजयनगर कालखंडात त्या-त्या राज्यकर्त्यांनी प्रशासनाची उत्तम व्यवस्था केली होती. प्रशासन चालवण्यासाठी राज्याची वेगवेगळ्या विभागात विभागणी करण्यात आली होती. या विभागावर अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका करून तेथील प्रशासन सुयोग्य करण्याचा प्रयत्न केले. प्रशासनाचे सर्व अधिकार राज्यकर्त्यांकडे असल्याने त्याचे प्रशासनावर नियंत्रण होते. स्वतः राज्यकर्ते त्यामध्ये रस घेत असल्याने प्रशासनाला गती मिळाली होती. उदाहरणार्थ अल्लाउद्दीन खिलजी, बल्बन, मुहंम्मद तुघलक, फिरोजशह तुघलक, कृष्णदेवराया या राज्यकर्त्यांनी प्रशासनामध्ये वेगवेगळ्या योजना राबविले.

राज्यकारभाराच्या दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्था अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. या अर्थव्यवस्थेवर राज्याचा सर्व डोलारा उभा होता. प्रशासन आणि वेगवेगळ्या योजना राबवायच्या असतील तर पैसा हा घटक सर्वात महत्त्वाचा होता. त्या दृष्टिकोनातून या राज्यकर्त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत शेती उद्योग व व्यापार याला राजाश्रय दिला. या उद्योग-व्यापारामुळे अनेक बंदरे व शहरे नावारूपास येऊन ती जगप्रसिद्ध बनली. बाह्य देशाशी व्यापार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागल्यामुळे राज्याचा आर्थिक पाया मजबूत होण्यास मदत झाली. शेतीच्या दृष्टिकोनातून या राज्यकर्त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलल्याचे दिसते. अल्लाउद्दीन खिलजी, फिरोजशहा तुगलक, यांनी तलाव बांधले, मुहंम्मद तुघलक याने अमीर-ए-कोही यासारखा विभाग सुरू केला. त्याचबरोबर या राज्यकर्त्यांनी जमिनीची मोजणी करून तीची प्रतवारी ठरवून त्यावर महसुल आकारण्यात आला. या महसुल वाढीसाठी शेतकऱ्यांना अवजारे, बी-बियाणे, पाणी, कर्ज याची उपलब्धता करून दिली. त्यामुळे राज्याचा महसुल वाढण्यामध्ये मदत झाली. सुलतानशाही काळात या उद्योग

व्यवसायामुळे राज्याच्या गरजा भागविण्यास मदत झाली. त्याचबरोबर राज्याची आर्थिक उन्नती होण्यासही मोठा हातभार लागला.

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे द्या

१. सुलतानशाही कालीन केंद्रीय व प्रांतीय प्रशासनाची चर्चा करा.

२. विजयनगरकालीन केंद्रीय व प्रांतीय प्रशासनाची माहिती द्या.

३. सुलतानशाही कालीन जमीन महसुल विषयी माहिती द्या.

४. सुलतानशाही कालीन उद्योगधंद्या विषयी चर्चा करा.

५. विजयनगर साम्राज्यातील उद्योगधंद्याचे वर्णन करा.

६. सुलतानशाही कालीन व विजयनगरकालीन परदेशी व्यापाराची माहिती द्या.

ब) टिपा लिहा.

१. सुलतानशाही कालीन केंद्रीय प्रशासन

२. सुलतानशाही कालीन जमीन महसूल व्यवस्था

३. विजयनगरकालीन केंद्रीय प्रशासन

४. सुलतानशाही कालीन अंतर्गत व्यापार

५. विजयनगरकालीन अंतर्गत व्यापार

६. सुलतानशाही कालीन कापड उद्योग

७. विजयनगरकालीन व्यापारी केंद्रे

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके :

१. मुखिया हरबंस, मध्यकालीन भारत: नए आयाम, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली २०११

२. डॉ. परुथी आर.के., मध्यकालीन भारत में शासन व्यवस्था, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २००५

३. लेले माधव, विजयनगरच्या साम्राज्याचा इतिहास, पार्श्व पब्लिकेशन, कोल्हापूर, २०१९

४. श्रीवास्तव नीरज, मध्यकालीन भारत-प्रशासन समाज एवंसंस्कृती, ओरीयंट ब्लैकसोन, हैद्राबाद, २२९

५. हबीब इरफान, अनु. विजया कुलकर्णी, मध्ययुगीन भारत, नेशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, २०१३

६. डॉ. कोलारकर, श. गो., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास (१२०६ते १७०७), मंगेश प्रकाशन, नागपूर २०१४.

७. प्रो. सतीश चंद्र, मध्यकालीन भारत, ओरीएंट ब्लैकस्वान, हैदराबाद, २०१३.

८. प्रो. वर्मा, हरीश्चंद्र, मध्यकालीन भारत, भाग -१, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली २०१५.

९. चिटणीस, के. एन., मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, पुणे १९९१.

❑❑❑

घटक ४
धर्म आणि वास्तूकला

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ सुफी संप्रदाय

४.२.२ भक्ती चळवळ : कबीर आणि सूरदास

४.२.३ वास्तूकला : दिल्ली सल्तनत, विजयनगर

४.३ पारिभाषिक शब्द आणि शब्दार्थ

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

४.५ सारांश

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ संदर्भ ग्रंथ

४.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर खालील गोष्टींचे आकलन होईल.

- सुफी संप्रदायाच्या उदयाची पार्श्वभूमी समजेल.
- सुफी संप्रदायाचा प्रसार आणि लोकप्रियता समजून घेता येईल.
- सुफी संप्रदायाचे तत्वज्ञान समजून घेता येईल.
- भक्ती चळवळीचा उदय आणि प्रसार याची माहिती मिळेल.
- भक्ती चळवळीमधील संत कबीर व सूरदास यांच्याविषयी माहिती मिळेल.
- दिल्ली सल्तनतमधील वास्तूकलेविषयी माहिती मिळेल.
- विजयनगरकालीन वास्तूकलेविषयी माहिती मिळेल.

४.१ प्रास्ताविक

मध्ययुगीन कालखंडात इस्लाम धर्मामध्ये सुफी संप्रदायाची महत्वाची भूमिका होती. नवव्या शतकात सुफी संप्रदयाचा उदय झाला. सुफी संप्रदाय म्हणजे इस्लाममधील गूढ धार्मिक कल्पनांचा अथवा गूढवादाचा उदय होय. राबिया अल–अदाविया, अल–जुनेद आणि बायझिद बस्तामी हे सुरुवातीचे सुफी संत होय. इ.स. १०व्या शतकात सुफी संप्रदाय इस्लामिक साम्राज्याच्या महत्त्वाच्या प्रदेशांमध्ये पसरला. इराण, खुरासान, ट्रान्सोक्सियाना, इजिप्त, सीरिया आणि बगदाद ही महत्त्वाची सुफी केंद्रे होती. ११ व्या शतकापर्यंत त्याचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला.

भक्ती चळवळीने मध्ययुगीन कालखंडात सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व परिवर्तनामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारतीय इतिहासात भक्ती चळवळ ही लोकप्रिय चळवळ बनली होती. शंकराचार्य, रामानुज, माधवाचार्य, निंबाकाचार्य, वल्लभाचारी, अक्कमहादेवी, जनाबाई, मीराबाई, आंदल, बहिणाबाई, करैक्कल अम्मैयार, कबीर, सूरदास इत्यादी अनेक सतांनी भक्ती चळवळीमध्ये मोलाचे योगदान दिले.

दिल्ली सल्तनत व विजयनगर मधील वास्तूकलामध्ये हिंदू आणि इस्लामिक शैलींचे अद्भुत मिश्रण दिसून येते. दिल्ली सल्तनतच्या उत्कृष्ठ वास्तुकला बरोबरच या काळात विविध कला प्रकारांची भरभराट झाली. विजयनगर कालखंडातही उत्कृष्ट वास्तूंची निर्मिती झाली. यासर्वाचा आढावा सदर प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ सुफी संप्रदाय

१. सूफी संप्रदायाचा उदय :

सुफी संप्रदायाचा उदयाचा कालखंड व त्याचे उगमस्थान याबाबत निश्चित माहिती उपलब्ध होत नाही. इ.स. ९ व्या शतकात सुफी संप्रदयाची सुरुवात झाली. कुराणापासून सुफी पंथाचा उदय झाला असे मानले जाते. सुफी पंथात ख्रिश्चन व हिंदू धर्माची काही तत्वे सापडतात. हिंदू धर्मातील भक्ती संकल्पनेचा समावेश सुफी संप्रदायामध्ये आढळून येतो. बौध्द धर्मातील आष्टांगमार्गाचा स्विकार सुफी संप्रदायात करण्यात आला आहे. सुफीवाद हा जीवनाचा एक मार्ग म्हणून ओळखला जातो व त्यामध्ये गूढवादाचा समावेश आहे. सुफी असणे म्हणजे सर्व बंधनांपासून मुक्त असणे आणि शुद्ध विवेक असणे होय. सुफी संप्रदायामध्ये एकूण पाच तात्विक विचार प्रवाह निर्माण झाले होते. सुफीवाद हा संपूर्ण माणूस कसा असावा हे समजून घेण्यावर आधारित आहे. सूफीवाद हा आचाराचा विषय आहे. वैयक्तिक आचरणाशी संबंधित आहे.

सुफी चळवळ पर्शियामध्ये सुरू झाली आणि ११ व्या शतकापर्यंत विकसित चळवळ बनली. अकराव्या आणि बाराव्या शतकात जेव्हा अनेक सूफी संतांनी भारतीय उपखंडात, प्रामुख्याने मुलतान आणि लाहोरमध्ये प्रवास केला तेव्हा सुफीवाद भारतात आला.

२. सुफी शब्दाची उत्पत्ती :

'सूफी' या शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत इतिहासकारांमध्ये विविध मतप्रवाह आहेत. सूफी हा शब्द अरबी भाषेतून आलेला आहे. 'सुफी' हा शब्द 'सफा' पासून निर्माण झाला आहे. सफा म्हणजे शुध्दता होय. सूफीचा अर्थ 'चटई' आसाही आहे. त्यावरून जे चटईवर एका ओळीत बसून ईश्वराची उपासना करतात ते सूफी संत होय. सुफा या मदिनेतील मशिदीच्या समोरच्या चबुतऱ्यावर बसणाऱ्या फकीरांना सूफी असे म्हटले जात होते त्यावरून हा शब्द रूढ झाला आसावा असे मानले जाते. काही इतिहासकारांच्या मते सूफी या शब्दाचा अर्थ 'लोकर' असा आहे. लोकरीचे वस्त्र परिधान करून साधकांनी तपस्या केली, धर्मप्रसार केला त्या संताना सूफी असे म्हटले जात होते. काही इतिहासकारांच्या मते 'सुफी' हा शब्द 'सफ' मधून व्युत्पन्न झाला आहे ज्याचा अर्थ स्वच्छता किंवा शुद्धता आहे कारण सुफींनी मन, शरीर आणि वर्तन यांच्या निरोगीपणावर खूप जोर दिला होता.

३. सुफी संप्रदायाचे तत्वज्ञान :

सुफीवादाचे मूळ तत्वज्ञान म्हणजे अस्तित्त्वाचा शोध घेणे आणि ते प्राप्त करणे होय. सुफी संप्रदायामध्ये गुढ़वादी ज्ञानाला महत्त्व आहे. अध्यात्म्याचे ज्ञान मिळविणे म्हणजे परमात्माशी एकरूप होणे होय. अज्ञान हे सर्व दुखाचे मूळ आहे. मोक्ष म्हणजे अज्ञानाचा नाश, अहंकार, आसक्ती याचा निरास आहे. सृष्टी व परमेश्वर हे भिन्न असून सृष्टीची निर्मिती परमेष्वराने केलेली आहे. परमेश्वर निरंतर असून तो सर्वव्यापी व सर्वश्रेष्ठ आहे. सुफी तत्वज्ञानात तीन मतप्रवाह आहेत.

१. **इजादिया :** परमेश्वराने शून्यातून सृष्टी निर्माण केली. सृष्टी व परमेश्वर भिन्न आहेत.

२. **शहुदिया :** परमेश्वर सर्वव्यापी व सर्वश्रेष्ठ आहे.

३. **वजूदिया :** परमेश्वर हे एक सत्य असून सर्वत्र तोच आहे.

सुफी संप्रदायामध्ये साधनमार्गातील सात टप्पे सांगितले आहेत. १. पश्चाताप २. संशय ३. संन्यास ४. दारिद्र्य ५. शांतपणा ६. विश्वास ७. समाधान इ. होय. अध्यात्म जीवनातील प्रगतीला सुफी पंथात 'मार्ग' म्हणतात. ईश्वर प्राप्तीसाठी पुढील काही अवस्था मानलेल्या आहेत.

१) उबुदियात – म्हणजे सेवा होय.

२) इश्क – म्हणजे प्रेम आणि ईश्वराची ओढ होय.

३) जाहेद – म्हणजे निवृत्ती. परमेश्वराला सोडून बाकी सर्व गोष्टींचा त्याग होय.

४) मारिफत – म्हणजे ज्ञानप्राप्ती. परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ज्ञान होते.

५) वजूद – म्हणजे उन्मादावस्था होय. यासाठी भक्त परमेश्वराची ध्यानधारणा करतो.

६) हकिकत– परमेश्वराला शरण जाण्याची भावना

७) वसल (मत्लन): – परमात्माच्या साक्षात्काराने भक्ताचे हृदय समाधानी होते.

सुफी संप्रदायाचे तत्वज्ञान म्हणजे ईश्वर एक असून तो सर्वव्यापी आहे. तो मंदिर, मस्जिदमध्ये नसून व्यक्तिच्या हृदयात आहे. धार्मिक क्रिया किंवा रोजे पाळणे हा पंथ मानत नाही. परमेश्वराचे निवास स्थान मनामध्ये असते. अहंकाराची भावना मनातून काढून टाकणे गरजेचे आहे. पुर्ण तन्मयतेने व्यक्तिने ईश्वराच्या प्रेमात तल्लीन झाले पाहिजे. सर्व मनुष्य हे एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत त्यामुळे सर्वाबरोबर प्रेमाने वागावे. दुसऱ्याचा तिरस्कार करू नये. जिवनातील गुरूचे स्थान महत्वाचे आहे गुरूशिवाय ज्ञान व गती प्राप्त होत नाही.

४. सुफीचे आचारशास्त्र :

सुफी संप्रदायातील आचारशास्त्रानुसार कुराणाचे पठण केले पाहिजे. रोज पाचवेळा नमाज पडले पाहिजे. परमेश्वराचे स्मरण व चिंतण केले पाहिजे. सुफी संप्रदायामध्ये आत्म्याच्या उद्धारास महत्त्व दिले आहे. आत्म्याच्या उद्धारासाठी चार आचार मार्ग सांगितले आहेत.

अ) शरियत – धर्माचरणाचे पालन करणारे नियम यात सांगितले आहेत. त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. कुराणाचे पठन करणे, नमाज पडणे, चिंतन करणे, इद्रिंयाचा निषेध करणे इ. होय.

ब) मलकूत – दैवी आशिर्वाद होय.

क) जबरूत – सिद्धीची अर्थप्राप्ती होय.

ड) लाहूत – परमेश्वरात विलीन होणे.

सूफीवाद म्हणजे आत्मिक सुरुवात आणि इतरांशी संक्रमण करून स्वत:चा विकास होय. सूफींच्या मते, मनुष्य ही ईश्वराची अंतिम आणि सर्वात अद्वितीय निर्मिती आहे, ज्याचे स्वत:चे व्यक्तिमत्व, परिचय आणि जीवनाचा परमानंद आहे मात्र परिपूर्ण नाही. असे मानले जाते की देवाने मनुष्याला स्वत:ची प्रतिमा म्हणून निर्माण केले आणि त्याच्यामध्ये त्याचे सर्व गुणधर्म दिले. जसे आपण देवाला परिपूर्ण मानतो, तेव्हा मानवाने परिपूर्ण बनन्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

५. गुरूभक्ती :

पीर (शिक्षक) आणि त्याचे मुरीद (शिष्य) यांच्यातील नातेसंबंधावर सूफी प्रणाली खूप अवलंबून होती. प्रत्येक पीरने आपले काम चालू ठेवण्यासाठी वली किंवा उत्तराधिकारी निवडले. सूफी पंथात गुरू भक्तीला अतिशय महत्व आहे. गुरू मार्गदर्शक असल्याने सूफी पंथात गुरूस महत्वाचे स्थान आहे. सूफीगुरूला शेख, पीर कवा मुर्शिद या नावाने ओळखतात तर शिष्याला 'मुरीद' असे म्हणतात. गुरूच्या समाधीची जागा म्हणजे दर्गा होय. दर्ग्याची यात्रा म्हणजे 'जिरायत' होय. गुरूच्या पुण्यतिथी निमित्त जी यात्रा भरते त्यास 'उरूस' असे म्हणतात. प्रथम शिष्याला पीराचा नंतर मुहंम्मद पैगंबराचा व शेवटी परमात्मा स्वरूपाचा साक्षात्कार घडवितो. गुरूभक्तीमध्ये गुरू सांगेल ते करण्याची तयारी शिष्याने ठेवावी लागते.

६. भारतातील सूफी पंथातील उपसंप्रदाय (सिलसिला) :

मध्ययुगीन भारतात सूफी संप्रदायाचा प्रसार होऊन त्याच्या अनेक शाखा व उपसंप्रदाय निर्माण झाले. भारतामध्ये प्रमुख असे सहा उपसंप्रदाय म्हणजेच सिलसिला होते हे पुढीलप्रमाणे –

१. चिश्ती संप्रदाय :

चिस्ती सूफी संप्रदाय भारतात सर्वाधिक लोकप्रिय होता. ख्वाजा अब्दुल चिश्ती याने १२ व्या शतकात याची स्थापना केली. ख्वाजा मुइनुद्दीन चिश्ती यांनी हा संप्रदाय सर्वप्रथम भारतात आणला. पर्शिया हे ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्तीचे जन्मस्थान होते. बाराव्या शतकात त्याने मध्य आशियात प्रवास केला. भारतात येण्यापूर्वी अनेक इस्लामिक शिक्षण केंद्रांना भेट दिली. अजमेर येथे स्थायिक झाले नंतर संपूर्ण उत्तर भारतात त्यांनी चिश्ती संप्रदायाचा प्रसार केला. शेख अब्दुल, शेख मसूद, हजरत गेसूदराज शेख अली हे चिश्ती संप्रदायाचे प्रसार करणारे प्रमुख संत होते.

चिश्ती संताची जीवनशैलीचा व त्यांच्या आचारविचारांचा भारतीयांवर मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. अनेक सूफी संतांनी सर्व भारतभर धर्मप्रसाराची केंद्रे स्थापन केली व धर्मप्रसारासाठी अनेक ग्रंथ लिहिले. चिश्ती संताची जीवनशैली राहणीमान अत्यंत साधे, कपडे जाडेभरडे व कोणत्याही प्रकारचा डामडौल नव्हता. शारिरीक इच्छांवर नियंत्रण प्रस्थापित करणे व उपोषणाद्वारे शरीरावर नियंत्रण ठेवणे. कोणत्याही प्रकारचा संचय न करता ते दरिद्री जीवन जगत होते. विवाहित संतानी राजांकडून कोणतीही मदत न स्विकारता शिष्यांनी दिलेल्या मदतीवर व भेटीवर आपल्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालविला. त्यांचा सर्व वेळ ध्यानधारणा करण्यात व्यतीत होत असे.

२. कादिरिया संप्रदाय :

कादिरिया सिलसिला पंजाबमध्ये प्रचंड लोकप्रिय होता. अकबराच्या कारकिर्दीत, शेख अब्दुल कादिर आणि त्याचे पुत्र मुघलांचे निष्ठावंत होते. त्यांनी बगदाद येथे या संप्रदायाची स्थापना केली. वहादत अल वजुदच्या संकल्पनेचे समर्थन केले त्यानुसार देव आणि त्याची निर्मिती एक आहे असे मानले जाते. या संप्रदायातील सर्वात प्रमुख सूफी संत मियाँ मीर हा होता. मुघल राजकुमारी जहाँआरा आणि तिचा भाऊ दाराशिकोह यांनाही या संप्रदायाचे शिष्यत्व पत्करले होते. पंजाब बरोबरच बंगाल व बिहार या प्रदेशामध्येही या संप्रदायाचा प्रसार झाला होता.

३. सु–हावर्दी संप्रदाय :

इ स. १२ व्या शतकात इराक मध्ये सु–हावर्दी संप्रदायाची स्थापना नजीबउीन यांनी केली. मुलतानमधील शेख बहाद्दीन झकेरिया हे या संप्रदायाचे भारतातील पहिले संत होते. भारताच्या वायव्य भागात या संप्रदायाचा मोठया प्रमाणात विस्तार झाला. मध्ययुगीन भारतातील श्रीमंत संत म्हणून झकेरिया यांचा उल्लेख होतो. प्रादेशिक सत्ताधीशांशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करून बंगाल व गुजरात मध्ये त्यांनी प्रसार

केला. शेख शरफुीन याह्या मनैरी यांनी बिहारमध्ये सुफी तत्त्वांचा प्रसार केला. उपवास, आत्मक्लेश किंवा इतर मार्गानी आत्मा शुद्धीवर त्यांचा विश्वास नव्हता. मानवतावादी सेवांच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

४. नक्शबंदीया संप्रदाय :

अहमद-अदा-यश्वी याने १२ व्या शतकात मध्य आशियात याची स्थापना केली. याचे मुख्य केंद्र इराण होते. मुहमद-बाकी-बिला व शेख अहमद सरहदी यानी अकबराच्या कालखंडात या संप्रदायाचा प्रसार भारतात केला. धार्मिक सहिष्णुतेचा पुरस्कार केला. इस्लामी कट्टरता षिथिल केली. बुद्धीवादी दृ ष्टीकोणाचा स्विकार केला. मनावर संयम ठेवून ईश्वराचे सतत स्मरण करण्यावर भर दिला. धार्मिक कर्मकांडाला तीव्र विरोध केला. शरियत तत्त्वांचे पालन करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. हा संप्रदाय तुर्की-मंगोल विरूध्द इराणी धर्म, कल्पना व संस्कृती यातील संघर्ष मानला जातो.

५. सत्तारिया संप्रदाय :

इ.स. १५ व्या शतकात शेख अब्दुल्ला यानी या संप्रदायाचा भारतात प्रसार केला. सत्तारिया संप्रदायाची स्थापना अबु-यझीद-अल-बिस्तामी यानी केली. या पंथाची भक्ती साधना व तत्वज्ञान यावर हदू धर्माचा मोठा प्रभाव दिसतो. बाबर, हुमायून व अकबर या मुघल बादशहांशी या पंथाचे घनिष्ठ संबंध होते.

६. फिर्दोसीया संप्रदाय :

सैफुद्दीन बाखर्जी याने मध्यअषियामध्ये या संप्रदायाची स्थापना केली. बिहारमध्ये या संप्रदायाचा प्रामुख्याने प्रसार झाला. बद्रीन समरकंदी याने भारतात या संप्रदायाचा पाया घातला. तुघलक काळात हा पंथ प्रसिद्धीस आला. अहमद इब्न याहया मानेरी हा या संप्रदायातील भारतातील एक प्रमुख संत होता. कर्मकांड व ढोंगीपणा मान्य नव्हता. नितिमत्तेने प्रत्येकाने आचरण केले पाहिजे असा त्याचा आग्रह होता.

सुफी संप्रदायाचे वरील सहा संप्रदाय होते. या सहापैकी चिश्ती संप्रदाय व कादिरीया संप्रदायाचा सुलतानशाही कालखंडात प्रसार झाला. नक्शंबदी व सु-हावर्दी संप्रदायाचा मुघल कालखंडात प्रसार झाला. सत्तारिया व फिर्दोसीया संप्रदाय विशेष प्रभावी नव्हते.

७. सूफी संप्रदायाचे महत्व :

सूफी संप्रदायाचा उगम पश्चिम आशियात झाला असला तरी इस्लामी आक्रमणाबरोबरच भारतात सूफी संप्रदायाचे आगमन झाले. सूफीच्या धर्मप्रसारास सत्ताधीशांनी पाठबा दिला त्यामुळे सूफी संप्रदायाचा प्रसार झाला. एकेश्वरवाद, मानवतावाद, वैराग्य वृत्ती, तपश्चर्या, नामस्मरण, चिंतन यांची जोपासना करीत भक्तीचा प्रसार करण्याचे काम सूफी संप्रदायाने केले. इस्लामी सूफी संप्रदाय व भारतातील भक्तिसंप्रदाय यांच्यातील विचार व तत्वांचा परस्परांवर प्रभाव पडला होता. सूफी संतांनी सर्व भारतभर धर्मप्रसाराची केंद्रे स्थापन केली. संप्रदायाच्या प्रसारासाठी ग्रंथ व इतर साहित्याची रचना केली.

सूफी पंथीयांनी भारतातील हिंदु परंपरा, चालीरीती यांचा स्वीकार करून, स्वत: ग्रंथ लेखन करून उत्तम असे शिष्य निर्माण केले. त्यामुळे इस्लामी राजवटीला मदत झाल्याचे दिसते. इस्लामी राजकारणात मुसलमानी सत्तेच्या विस्तारासाठी सूफी संतानी मोठे कार्य केले. भारतात मानवतावादी दृष्टीकोनातून हिंदू मुस्लिम यांच्यात समन्वय साधण्याचे कार्य, धर्मप्रसाराचे कार्य सूफी संतानी केले. त्यामुळे हिंदूस्थानातील इस्लामी वर्चस्वाला स्थैर्य प्राप्त झाले.

स्वयं अध्ययन प्रश्न – १

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. सुफी संप्रदायामध्ये साधनमार्गातील .... टप्पे सांगितले आहेत.

अ. सहा ब. चार क. सात ड. पाच

२. सुफी संप्रदायात शिष्याला .... असे म्हणतात.

अ. पीर ब. शिख क. मुरीद ड. मुर्शिद

३. चिस्ती संप्रदायाची स्थापना .... याने केली.

अ. ख्वाजा अब्दुल चिश्ती ब. शेख अब्दुल

क. शेख मसूद ड. शेख अली

४. गुरूच्या पुण्यतिथी निमित्त जी यात्रा भरते त्यास सुफी संप्रदायामध्ये ....असे म्हणतात.

अ. उरूस ब. जत्रा क. यात्रा ड. यापैकी नाही

५. इ स. १२ व्या शतकात इराक मध्ये सु–हावर्दी संप्रदायाची स्थापना .... यांनी केली.

अ. नजीबउीन ब. शेख बहाउीन झकेरिया

क. शेख शरफुीन याह्या मनैरी ड. अहमद–अदा–यश्वी

४.२.२ भक्ती चळवळ : कबीर आणि सूरदास

१. भक्ती चळवळ :

मध्ययुगातील भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात भक्ती चळवळ एक महत्त्वाचा भाग होती. भक्ती चळवळ ही सामाजिक–धार्मिक सुधारणांच्या दृष्टिने महत्वपूर्ण होती. या चळवळीमुळे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक क्रांती घडून आली. भक्ती चळवळीने भारतीय समाजाच्या विविध स्तरातील लोकांच्यावर प्रभाव निर्माण केला. भारतीय समाजातील विविध चुकीच्या रूढी, परंपरा विरूध्द जागृती निर्माण करणे हे महत्वाचे काम भक्ती चळवळीने केले. मध्ययुगीन संतांनी भक्तीमार्गांचा पुरस्कार केला व त्यातून भक्ती मार्गाची चळवळ निर्माण झाली. संत कबीर, संत सूरदास यासारख्या अनेक संतानी यामध्ये मोठे योगदान दिले आहे.

२. भक्ती चळवळीचा उगम

भक्तीमार्ग चळवळीच्या उदयाबाबत इतिहासकारामध्ये विविध मतभेद आढळतात. सर्वसाधारणपणे सातव्या आणि बाराव्या शतकाच्या दरम्यान भक्ती चळवळ प्रथम भारतात सुरू झाली. भक्ती मार्गाचा उगम उपनिषद आणि भगवदगीता या ग्रंथातून झालेला आहे असे मत मांडले आहे. दक्षिणेकडील प्रदेशांमध्ये, विशेषत: तामिळनाडूमध्ये प्रथम भक्ती चळवळीचा प्रसार झाला. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस उत्तरेकडील प्रदेशात त्याचा विस्तार झाला. सुलतानशाहीच्या काळात निर्माण झालेल्या भक्ती चळवळीवर हिंदू व मुसलमान या दोन धर्मातील तत्वज्ञानाचा प्रभाव होता.

३. भक्ती चळवळ : उदयाची कारणे :

१. हिंदू धर्मातील वाईट चालीरिती :

हिंदू धर्मामध्ये अनेक निरर्थक कर्मकांड आणि धार्मिक प्रथा रूढ झाल्या होत्या. अंधश्रद्धा मोठया प्रमाणात होती. सामान्य माणसांना उदारमतवादी धर्माची आवश्यकता होती. यातूनच सर्वसमावेषक अशा भक्ती चळवळीचा उदय झाला.

२. हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान :

हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान वेद व उपनिषेद यावर अवलंबून होते. हे तत्वज्ञान सामान्य लोकास समजण्यास अवघड होते. समान्य लोकांना उपासनेची साधी सरळ व सोपी पद्धत, सोपी धार्मिक विधी, सामाजिक चालीरीती आणि प्रथा याची आवष्यकता होती. त्यांना भक्तिमार्ग हा एक पर्याय होता.

३. मुस्लीम सत्तेचे अत्याचार :

मुस्लीम सत्तेने हिंदू प्रजेवर अनेक अत्याचार केले. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक दृष्टया हिंदूना कोणतेही स्थान देण्यात आले नाही. मोठया प्रमाणात महसूल, जिझिया कर हिंदूवर लादण्यात आला होता. मुस्लीम अत्याचारातूनन मुक्त व्हावे या हेतूने लोक परमेश्वरास शरण गेले. त्यातूनच भक्ती चळवळीचा उदय झाला.

४. हिंदू धर्मातील जाती व्यवस्था :

हिंदू धर्मामध्ये जातीभेद कठोर होता. समाज अनेक जाती व उपजातीमध्ये विभागला होता. मनुस्मृती सारख्या अनेक ग्रंथाचा प्रभाव समाजावर होता. जातीभेद नष्ट करण्याचे काम भक्ती चळवळीने केले.

५. ईस्लाम धर्माचा प्रभाव :

मुस्लीम राज्यकर्त्यानी भारतावर आक्रमण केले व आपली सत्ता स्थापन केली. त्यांनी भारतात मुस्लीम धर्माचा प्रसार केला. धर्मांतरास प्रोत्साहन दिले. धर्मांतर करतील त्यांना मोठी बक्षिसे, जहागिरी दिल्या. त्यांना करातून सूट दिली. यातूनच इस्लामी धर्माच्या आक्रमणापासून हिंदू धर्माचे रक्षण करावे या हेतूने भक्ती चळवळ सुरू झाली.

६. **हिंदू–मुसलमान याच्यात ऐक्य :**

मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी भारतावर आक्रमण करून राजकीय सत्ता स्थापना केली. त्यानंतर हिंदू व मुस्लीम यांच्या रूढी, परपंरा संस्कृती यांचा एकमेकावर प्रभाव पडला. यातून भक्ती चळवळीचा उदय झाला.

७. **सुफी पंथाचा प्रभाव:**

इस्लाम धर्म कट्टर होता. मात्र सुफी संप्रदायाचा उदय झाल्या नंतर त्याच्यामध्ये शिथीलता आली. सूफी संप्रदायाच्या सहिष्णुवृत्तीमुळे परस्परामध्ये प्रेम, माणुसकी, दुसऱ्याबद्दल आदर व दुसऱ्यांना मदत करणे इ. संदेश लोकांपर्यंत पोहचला. त्यामुळे भक्ती चळवळीचा उदय झाला.

८. **वंचितासाठी कार्य :**

भक्ती चळवळीने प्रामुख्याने उपेक्षित, वंचित समाजासाठी कार्य केले. समाजात समानता आणण्याचे कार्य केले. त्यांच्यात ईश्वर भक्ती, परस्पराविषयी प्रेम निर्माण केले. त्यामुळे सर्व जातीधर्मातील संत निर्माण झाले. या संतांच्या प्रयत्नातून भक्ती चळवळ उदयास आली.

४. **भक्ती चळवळीचे स्वरूप/वैशिष्ट्ये :**

भक्ती चळवळीमध्ये अनेक संतानी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. भक्तीचा अधिकार सर्वांना आहे व मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय मोक्षप्राप्ती आहे. यासाठी ईश्वराची उपासना करणे, नामस्मरण करणे महत्वाचे आहे. परमेश्वराविषयी प्रेम, आपुलकी, श्रध्दा म्हणजेच भक्ती होय. भक्ती चळवळीचे स्वरूप अथवा वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती.

१. **सामाजिक समतेचा स्विकार :**

भक्ती चळवळीने सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामी समाजातील जाती विषमता कमी झाली. समाजात एकोपा निर्माण झाला.

२. **एकेश्वरवादाचा पुरस्कार :**

प्राचीन कालखंडापासून हिंदू समाजामध्ये अनेक देवदेवतांची निर्मिती झाली होती. परंतु परमेश्वर हा एकच आहे व त्याची अनेक रूपे आहेत ही भावना निर्माण झाली. भक्ती चळवळीमध्ये एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करण्यात आला.

३. **धार्मिक कर्मकांडाला विरोध :**

हिंदु धर्मामध्ये अनेक धार्मिक कर्मकांड व अंधश्रध्दा होत्या. भक्ती चळवळीमध्ये धार्मिक कर्मकांडास विरोध करण्यात आला.

४. स्थानिक भाषेचा वापर :

भक्ती चळवळीचा विस्तार अभंग, भारूड, किर्तन याच्या माध्यमातून झाला. याकरीता स्थानिक भाषेचा वापर केला गेला. त्यामुळे भक्ती चळवळ सामान्य लोकापर्यंत पोहचली.

५. ग्रहस्थ आश्रमास मान्यता :

भक्ती चळवळीने संन्यास आश्रम व वानप्रस्थ आश्रम यास विरोध केला. ग्रहस्थाश्रमास परवानी दिली. परमार्थ करून परमेश्वर प्राप्त करता येतो असा सल्ला समाजाला दिला.

६. हिंदू–मुस्लीम ऐक्य:

तत्कालीन मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या कट्टर मुस्लीम पुरस्कारमुळे हिंदू–मुस्लीम समाजात संघर्ष निर्माण झाला होता. भक्ती चळवळीने एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केल्याने हिंदू–मुसलमान समाजात ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

७. दलित समाजाचा उध्दार :

भक्ती चळवळीने सर्वच जाती–जमातीतील लोकांना भक्ती करण्याचा अधिकार आहे असे सागितले. त्यामुळे दलित जातीतून अनेक संत निर्माण झाले.

८. धर्मांतरास बंदी:

मुस्लीम राजवटीत सक्तीने किंवा आमिष दाखवून धर्मांत्तर सक्तीने केले जात असे. या धर्मांतरास भक्ती चळवळीने विरोध केला.

९. गुरूचे महत्त्व:

भक्ती चळवळीमध्ये गुरूला महत्वाचे स्थान होते. गुरूशिवाय ज्ञान नाही आणि ज्ञानाशिवाय भक्ती नाही. भक्तीमुळेच मनुष्य जीवाला मोक्षप्राप्ती मिळते.

१०. धार्मिक सहिष्णुता निर्माण :

भक्ती चळवळीमुळे समाजामध्ये धार्मिक सहिष्णुता निर्माण झाली. आपआपसामधील संघर्ष कमी होण्यास मदत झाली.

हिंदुस्थानातील मुस्लिम सत्तेची स्थापना व सत्तधिशांनी इस्लाम धर्म वाढीसाठी केलेले प्रयत्न यामुळे भक्ती चळवळीला चालना मिळाली. हिंदू धर्माचे जतन करणे, धर्मांतर थांबवणे आणि समाज व्यवस्था यामध्ये सुधारणा हे भक्ती चळवळीतील सुधारकांचे एक मुख्य उद्दिष्ट होते.

५. भक्ती चळवळीतील प्रमुख संत :

भक्ती चळवळीत अनेक नामवंत भक्ती संतांचा प्रभाव होता. शंकराचार्यांपासून योगीपर्यंत या भक्ति संतांनी भक्ती चळवळीस योगदान दिले आहे. शंकराचार्य, रामानुज, माधवाचार्य, निंबाका, वल्लभाचारी, अक्कमहादेवी, जनाबाई, मीराबाई, आंदल, बहिणाबाई, करैक्कल अम्मैयार, कबीर, सूरदास इत्यादी अनेक संत होवून गेले. यामधील निवडक संत कबीर व सूरदास यांच्या कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे–

५.१ संत कबीर :

५.१.१ प्रारंभिक जीवन :

कबीराच्या जन्माबाबात व मातापित्याबाबत निश्चित माहिती प्राप्त होत नाही. मात्र काही इतिहासकारांच्या मते ८ जून १३९८ मध्ये वाराणसी येथे कबीरचा जन्म झाला असावा. कबीराचा जन्म ब्राम्हण स्त्रीच्या पोटी व संगोपन मुसलमान कुटूंबात झाले. एका विधवा ब्राम्हण स्त्रीच्या पोटी त्यांचा जन्म वाराणसी येथे झाला. विधवा ब्राह्मण स्त्रीने लोकभयास्तव नवजात बालकाला उत्तर प्रदेशातील वाराणसी पासून तीन किलोमीटर दूर लहरताल तलावाजवळ सोडून दिले. नीमा आणि नीरू हे मुस्लीम दांपत्य वाराणसीला जात असताना दोघेही विश्रांतीसाठी लहरतारा तालावाजवळ थांबले होते. त्याच वेळी नीमाला कबीरदास सापडले. नीरू व नीमा नावाच्या मुसलमान विणकर (जुलाहा) दांपत्याने त्यांचे पालनपोषण केले. भक्ती अंदोलनातील एक प्रमुख संत म्हणून कबीरास ओळखले जाते. ते व्यवसायाने विणकर होते. त्यांचे दोहे आजही देशभर गायले जातात.

५.१.२ संत कबीर यांचे शिक्षण :

संत कबीर यांच्या शिक्षणाबाबत विविध मते आहेत. कबीरांना आभ्यासात आवड नव्हती. आई वडील गरीब असल्यामुळे त्यांना शिक्षण घेणे शक्य नव्हते. यामुळेच ते पुस्तकी शिक्षण प्राप्त करू शकले नाहीत. काही इतिहासकारांच्या मते संत कबीर यांचे शिक्षक रामानंद स्वामी होते. सुरुवातीला रामानंद स्वामी त्यांना आपला शिष्य म्हणून स्वीकारायला तयार नव्हते. परंतु नंतर त्यांनी कबीरांना आपले शिष्य म्हणून स्वीकारले.

५.१.३ साहित्य निर्मिती :

कबीरदास उत्तर भारतातील एक सुप्रसिद्ध संत म्हणून ओळखले जातात. त्यांची प्रमुख भाषा 'सधुक्कडी' होती. परंतु त्याच्या कवितांमध्ये हिंदी भाषेचा प्रभाव दिसतो. कबीराच्या साहित्यावर व विचारांवर हिंदू, मुसलमान, सूफी, योगमार्गी, नाथपंथी या सर्वाचा प्रभाव आढळतो. कबीर हे निरक्षर होते मात्र त्यांनी अनेक रचना केल्या. तो ज्ञानी व बहुश्रुत होता. कबीरांने केलेल्या सर्व रचना मौखिक स्वरूपात होत्या. त्यास त्याच्या अनुयायांनी लेखनबद्ध केले. 'कबीर ग्रंथावली' व 'बीजक' हे त्याच्या रचनेचे अधिकृत संग्रह मानले जातात. धर्मदास या शिष्याने 'बीजक' हा कबीरांच्या काव्यांचा ग्रंथ निर्माण केला तर दुसरा संग्रह, काशीमधील नागरी प्रचारिणी सभेत तयार केला आहे. शिखांच्या ग्रंथसाहिबातही कबीराची काही पदे समाविष्ट आहेत. मध्ययुगीन भारतात एक सर्वश्रेष्ठ संत म्हणून कबीरांस ओळखले जाते. कबीराच्या रचना उत्कृष्ट आहेत. त्यांचे अनेक दोहे प्रसिध्द आहेत. त्यातील काही रचना खालील प्रमाणे –

> कल करे सो आज कर, आज करे सो अब।
> पल में प्रलय होएगी, बहुरि करेगा कब ।।

कबीर दास जी म्हणतात की कोणतेही कार्य उद्यावर टाळू नये, जे करायचे आहे ते आजच करावे आणि ते आत्ताच या क्षणी करावे. कुणालाच ठाऊक नाही, पुढच्या क्षणी प्रलय आलं तर आयुष्य संपेल, मग जे करायचं ते कधी करणार.

ऐसी वाणी बोलिए, मन का आपा खोये।
औरन को शीतल करे, आपहुं शीतल होए।।

कबीर दास जी म्हणतात की दुसऱ्यांच्या प्रती कठोर वाणीचा प्रयोग करु नये. दुसऱ्यांना सुख देणारी वाणी बोलावी ज्याने आपल्या मनालाही शांती मिळते.

निंदक नियरे राखिए, अंगन कुटी छवाय ।
बिन पानी, साबुन बिना, निर्मल करे सुभाय ।।

कबीर दास जी म्हणतात की जे तुमच्यावर टीका करतात त्यांना नेहमी सोबत ठेवावे. कारण ते लोक तुमचे दोष तुमच्यासमोर ठेवतात, ज्या सुधारून तुम्ही नेहमी प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल कराल.

पोथी पढ़ि पढ़ि जग मुआ, पंडित भया न कोय ।
ढाई अक्षर प्रेम का, पढ़े सो पंडित होय ।।

कबीर दास जी म्हणतात की या जगात कोणालाच खरे ज्ञान किंवा अंतिम सत्य केवळ पुस्तके वाचून मिळू शकत नाही, यासाठी फक्त प्रेमाची अडीच अक्षरे पुरेशी आहेत.

बड़ा हुआ तो क्या हुआ, जैसे पेड़ खजूर ।
पंथी को छाया नहीं, फल लागे अति दूर ।।

कबीर दास जी म्हणतात की मानवी जीवनाचे उद्दिष्ट परोपरकार असले पाहिजे. जसे खजुराचे झाड उंच वाढले तरी ते प्रवाशाला सावली देत नाही आणि त्याची फळेही दूरवर असतात.

हिंदू मुस्लिम ऐक्याविषयी विचार प्रकट करताना म्हणतात.

भाई रे दुई जगदीश कहा, से आया, वह कौन बौराया ।
अल्ला, राम, रहीम, केशव, हरी हजरत नाम धराया ।।

मन पवित्र नसेल तर तीर्थयात्रा निरूपयोगी ठरते हे सांगताना म्हणतात,

मन मथुरा, दिल द्वारिका, काया कासी जान ।
इस द्वारे का देहरा, तापे प्रेति पिछाना ।।

कबीरांनी धार्मिक मतभेद कमी केले. अद्वैती, सूफी, योगमार्गी, भक्तिमार्गी या सर्वांनाच आपलासा वाटावा, असा भक्तिमार्ग रूढ करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

५.१.४ संत कबीर यांचे योगदान :

कबीर यांनी उत्तर भारतात मोठ्या प्रमाणात भक्ती आंदोलन चालवले. कबीरांनी लोकांचे डोळे उघडून त्यांना मानवता, नैतिकता व अध्यात्मिकताचा धडा शिकवला. ते अहिंसेचे अनुयायी व प्रचारक होते. समाजसुधारणा यासाठी खूप सारे लिखाण कार्य केले. कबीर यांनी लिहिलेले दोहे, कविता व गीत अनेक भाषांमध्ये उपलब्ध आहेत. नाथ परंपरा, सुफी परंपरा इत्यादी मिश्रित अध्यात्मिक स्वभावाचे संत होते. .

कबीरांनी लोकांमधील भेदभाव नष्ट करून बंधुभाव वाढवला. त्यानी राम व रहीम हे एकच आहेत असे सांगितले. हिंदू व मुस्लीम एकता याबाबत त्यांचे कार्य मोठे आहे. कबीरांनी हिंदू आणि इस्लाममधील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला. दोन्ही धर्माचे लोक त्यांचे अनुयायी होते. कबीरांचे शिष्य धर्मदास, चत्रभुज, बंकेजी व सेहतजी यांनी कबीरांच्या विचारांच्या प्रसारासाठी कार्य केले.

कर्मकांड, तीर्थे, मुर्तिपूजा, जातीयता या गोष्टीला त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्यांनी एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला. काम, क्रोध, मोह, मत्सर यापासून जो दूर राहतो तो परमेश्वराच्या जवळ जाण्यास पात्र ठरतो. ईश्वरप्राप्ती ही कोणाची मक्तेदारी नाही तो सर्वांचा अधिकार आहे असे त्यांचे मत होते. संत कबीरांनी सर्व आयुष्यभर मानवमात्रासाठी कार्य केले. त्यांनी मानवता हाच खरा धर्म मानला.

५.२ संत सुरदास:

सूरदास हे मध्ययुगीन कालखंडातील प्रसिध्द हिंदी कवी होते. जन्मत: ते अंध होते. त्यांनी ब्रजभाषेत तीन काव्यात्मक उत्कृष्ट कृती रचल्या. श्री वल्लभ संप्रदायाने अष्टचाप म्हणून नियुक्त केलेल्या कवींमध्ये ते अग्रगण्य मानले जातात.

५.२.१ प्रारंभिक जीवन :

इ.स. १५ व्या शतकात सूरदासाचा जन्म दिल्लीजवळील सिरी या खेडयामध्ये गरीब सारस्वत ब्राह्मण कुटुंबात झाला. एके दिवशी त्यांच्या घराजवळून गायक चालले होते त्यांचे गायन सुरदास यांच्या कानावर पडले. त्यास संगिताची आवड निर्माण झाली व तो त्या गायकांच्या बरोबर राहीला. मात्र काही दिवस जाताच अंध सुरदास याचे गायकांना आझे वाटू लागले परिणामी त्यांनी त्यास सोडून दिले. सुरदास एकाकी जिवन जगत होते. एका रात्री त्यांना स्वप्न पडले की भगवान श्रीकृष्ण आणि लोक भजनातून त्यांची स्तुती करत आहेत. सूरदास जागा झाला आणि त्याला खात्री झाली की परमेश्वर आपल्याला बोलावत आहे. म्हणून ते मथुरेतील यमुना किनारी गौघाटावर गेले. तेथे त्यांनी कविता लिहिण्यास सुरुवात केली आणि त्यांना संगीतबद्ध केले.

५.२.२ सूरदासांचे गुरु – श्री वल्लभाचार्य :

बालपणापासून सूरदास गानविद्येत कुशल बनला होता. ज्योतिष व शकुनविद्या अवगत होती. यमुनाकाठी गौघाट येथे राहून त्याने अध्यात्म साधना केली. पुष्टिमार्गाचे संस्थापक वल्लभाचार्य हे त्याचे गुरू होते. श्री वल्लभाचार्यांनी सूरदासांना हिंदू तत्त्वज्ञान आणि ध्यानाचे धडे दिले आणि त्यांना अध्यात्माच्या

मार्गावर आणले. वल्लभाचार्यांनी त्याला पुष्टिमार्गाची दीक्षा दिली व श्रीकृष्णभक्तीचा उपदेश केला. वल्लभाचार्यांनी त्यास कृष्णभक्तिपर पदे रचण्याची आज्ञा दिली. साधारण ते या काळात त्याचे वास्तव्य गौघाट येथे व त्यानंतर गोवर्धन येथे होते. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य श्रीकृष्णाची पूजाआर्चा व भजन-कीर्तनात व्यतीत केले. त्याने श्रीकृष्णभक्तिपर अनेक पदे रचली.

५.२.३ सुरदास व सम्राट अकबर :

गायक आणि भक्त म्हणून सूरदास यांची ख्याती सर्वदूर पसरली होती. एके दिवशी मोगल सम्राट अकबराच्या दरबारातील गायक तानसेनने सूरदासांचे एक गाणे गायले. अकबर बादशह व सूरदासाची भेट तानसेनाच्या मध्यस्थीने मथुरेत झाली. अकबर हा व्यापक विचारांचा मुस्लिम असल्याने सूरदासला आपल्या दरबारात बोलावले. अकबर सुरदासाचे गायन ऐकून मंत्रमुग्ध झाला. सूरदासाच्या पदांवर लुब्ध झालेल्या अकबराने आपली स्तुतिकवने रचण्याची आज्ञा सूरदासाला केली. पण 'मी केवळ कृष्णकीर्तन करतो, अन्य कुणाचे कीर्तिगान करणे मला रुचत नाही' असे परखड उत्तर सूरदासाने दिले. तसेच अकबराने दिलेले इनामही त्याने नाकारले.

५.२.४ सूरदासाचे साहित्य :

सूरदासाच्या स्फुट पदांचा संग्रह 'सूरसागर' या नावाने प्रसिद्ध आहे. भागवत पुराणाच्या आधारे रचलेल्या या ग्रंथात कृष्णाच्या लीलांचे गुणगान, कृष्णजन्मापासून ते ब्रजभूमीतील क्रीडा, मथुरागमन, द्वारकेला प्रयाण व पुन्हा कुरुक्षेत्रात ब्रजवासी लोकांची भेट, येथ पर्यतच्या सर्व घटनांचे साद्यन्त, क्रमवार वर्णन आहे. सूरसागर मध्ये काव्य व संगीत यांचा उत्तम मिलाफ साधला आहे. त्याने ब्रजभाषेत पदे रचली. त्यांतील विविध रागांतील अनेक पदे गेयतेमुळे फार लोकप्रिय झाली. तसेच त्यांतील 'विनयपदे' (प्रार्थनागीते) प्रसिद्ध आहेत. काही विद्वानांच्या मते ही पदे वल्लभाचार्यांकडून पुष्टिमार्गाची दीक्षा घेण्यापूर्वी सूरदासाने रचली असावीत.

कृष्णभक्तीचा प्रवाह जनताभिमुख करण्यात सूरदासाच्या पदांचा वाटा मोठा आहे. प्रगल्भता, गांभीर्य, वैराग्याची ओढ इ. वैशिष्टांमुळे त्याची काव्ये प्रसिध्द झाली. सूरसागर मधील काव्यदृष्ट्या सर्वांत हृदयस्पर्शी भाग म्हणजे 'भ्रमरगीत' होय. काव्यात्मता, सहजसुलभ शैली इ. वैशिष्टे त्यात उत्तमरित्या प्रकटली आहेत. ज्ञानमार्गी उद्धव व प्रेमभक्तिमार्ग अनुसरणाऱ्या गोपी यांच्यातील पद्यसंवाद 'भ्रमरगीता'त आहे. निर्गुण, निष्प्रेम अव्यक्त मार्गापेक्षा सगुण प्रेममय व्यक्त मार्गाची भक्ती सहजसाध्य व श्रेष्ठतम आहे, हा यातील प्रतिपाद्य संदेश आहे. मधुर व कोमल ब्रजभाषेत रचलेल्या या पदांत सूरदासाचा भक्तिभाव व तत्त्वचिंतन प्रभावीपणे प्रकटले आहे. सूरदासाच्या पदांत वात्सल्य व शृंगार या दोन रसांचा उत्कृष्ट परिपोष साधलेला आढळतो. श्रीकृष्ण हा सर्वश्रेष्ठ परमेश्वर असून त्याची भक्ती व अनुग्रह (पुष्टी) हाच मानवाच्या अंतिम कल्याणाचा श्रेष्ठतम मार्ग, हे या संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान सूरदासाने सोप्या गेय पदांतून मांडले. पदांची भाषा सहजसोपी व नादमधुर असून प्रसंगचित्रे प्रत्ययकारी आहेत. लौकिक व अलौकिक अशा उभयविध पातळ्यांवरील जीवनानुभूतींची प्रचिती

त्याच्या काव्यातून एकाच वेळी येते. सूरदासाने ब्रजभाषेत रचलेल्या भक्ती व शृंगार रसांचा परिपोष साधणाऱ्या पदांनी ब्रजभाषेचे वाङ्मयीन सामर्थ्य व हिंदी साहित्याचे सौंदर्य वृधिंगत केले.

सूरदासाला हिंदी साहित्यातील 'सूर' (सूर्य) म्हणून संबोधिले जाते. गोस्वामी विठ्ठलनाथांनी सूरदासाचा 'पुष्टिमार्गाचे जहाज' या शब्दांत गौरव केला.

६. भक्ती चळवळीचे परिणाम/प्रभाव :

भक्ती चळवळ ही एक सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळ होती. भारतीय समाजातील जातीय भेद, अंधश्रद्धा दूर करणे हा याचा प्रमुख उद्देश होता. सामान्य लोकांच्या सहभागामुळे भक्ती चळवळ तळागाळापर्यंत पोहचली. सामान्य लोकामध्ये मोठी आवड निर्माण झाली याकरीता संतांनी मोलाचे कार्य केले. समाजातील विविध घटकांवर भक्ती चळवळीचे परिणाम खालील प्रमाणे दिसून येतात.

१. धार्मिक परिणाम :

भक्ती चळवळीच्या उदयामुळे हिंदू आणि मुस्लिमांना खोट्या अंधश्रद्धेपासून जागृत केले. दोन्ही धर्मानी त्यांच्या विचार आणि पद्धतींमधील फरक दूर करण्याचा प्रयत्न केला. धार्मिक असहिष्णुता निर्माण झाली.

२. सामाजिक परिणाम :

भक्ती चळवळीचा सर्वात लक्षणीय परिणाम समाजातील जातीव्यवस्था नष्ट होण्यासाठी झाला. भक्ती चळवळीतील संतांनी एकत्र येऊन समाजात सामाजिक समता आणली. स्त्रीयांना समाजामध्ये मानाचे स्थान प्राप्त झाले. चळवळीमुळे वंचित घटकांना दर्जा प्राप्त झाला. हिंदू आणि मुस्लिमांमधील संबंध सुधारले. जनतेच्या विचारधारेत सकारात्मक बदल घडवून आणले.

३. राजकीय परिणाम:

भक्ती चळवळीमुळे राजकीय क्षेत्रातही मोठा प्रभाव पडला. अनेक राज्यकर्त्यांनी सामाजिक-धार्मिक दृष्ट्या भक्ती चळवळी अंतर्गत उदारमतवादी धार्मिक धोरण स्वीकारले.

४. नैतिक परिणाम :

भक्ती चळवळीमुळे जनतेच्या मनामध्ये प्रामाणिकपणा व कठोर परिश्रम यास प्रोत्साहन मिळाले. स्त्री-पुरुष दोन्हीही वर्गाला समाजसेवेसाठी द्वारे खुली झाली. एकमेकाबद्दल सहानुभूती निर्माण झाली. तसेच भक्ती चळवळीमुळे राग आणि मत्सर करण्याऐवजी संयम बाळगण्यास आणि आत्मसंयम ठेवण्यास शिकवले.

५. भाषा व वाङ्मयाचा विकास :

प्रादेशिक भाषांची प्रगती हा भक्ती चळवळीचा महत्त्वपूर्ण परिणाम आहे. अभंग, भारूड, ओव्या यामुळे वाङ् मयाचा विकास झाला. समृद्ध साहित्याची निर्मिती झाली.

६. सांस्कृतिक परिणाम :

भक्ती चळवळीमुळे समाजामध्ये अनेक मोठया मंदिराची बांधकामे सुरू झाली. वेगवेगळ्या देवदेवतांची पूजा सुरू झाली. त्यामुळे समाजात सांस्कृतिक जागृती निर्माण झाली.

एकूणच भक्ती चळवळीने जातिव्यवस्थेचा तीव्रपणे प्रतिकार केला. कोणत्याही भाषेचा दाबाव न घेता दैनंदिन भाषेत गीते तयार करण्यावर भर दिला. सर्वांना समान अधिकार व समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

स्वयं अध्ययन प्रश्न – २

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. संत कबीर यांचे गरू .... हे होते.

अ. स्वामी रामानंद ब. स्वामी विवेकानंद क. स्वामी दयानंद ड. वल्लभाचार्य

२. 'बीजक' हा .... यांच्या काव्याचा संग्रह आहे.

अ. सूरदास ब. कबीर क. ज्ञानेश्वर ड. जनाबाई

३. ब्रजभाषेत .... यांनी काव्यरचना केल्या.

अ. सूरदास ब. कबीर क. ज्ञानेश्वर ड. जनाबाई

४. सूरदासांचे .... हे गुरू होते.

अ. स्वामी रामानंद ब. स्वामी विवेकानंद क. स्वामी दयानंद ड. वल्लभाचार्य

५. .... यांचा स्फुट पदांचा संग्रह 'सूरसागर' या नावाने प्रसिद्ध आहे

अ. सूरदास ब. कबीर क. ज्ञानेश्वर ड. जनाबाई

४.२.३ वास्तूकला : दिल्ली सल्तनत, विजयनगर

४.२.३.१ दिल्ली सल्तनत कला व वास्तुकला :

दिल्ली सल्तनत इ.स. १२१० ते १५२६ पर्यंत भारतावर राज्य करणाऱ्या पाच राजघराण्यातील सुलतानांच्या राजवटीस म्हटले जाते. गुलाम घराणे, खिलजी घराणे, तुघलक घराणे, सय्यद घराणे, आणि लोधी घराणे यांचा यामध्ये समावेश होतो. दिल्ली सल्तनतवर राज्य करणाऱ्या पाच राजवंशांपैकी चार मूळचे तुर्क होते तर शेवटच्या राजघराण्याचे शासक अफगाण होते. दिल्ली सल्तनत काळातील कला व वास्तुकला याचा आढावा पुढीलप्रमाणे –

१. सल्तनत काळातील कला :

दिल्ली सल्तनत अंतर्गत, शिक्षण, कला आणि व्यवसायाच्या शैलीमध्ये हिंदू आणि इस्लामिक शैलींचे अद्भुत मिश्रण दिसून येते. दिल्ली सल्तनतच्या उत्कृष्ठ वास्तुकला बरोबरच या काळात विविध कला प्रकारांची

भरभराट झाली. यामध्ये कॅलिग्राफी, हस्तलिखिते, लघु चित्रकला, मातीची भांडी, धातूकाम आणि अर्थातच वास्तुकला यांचा समावेश होता.

१.१ साहित्य :

साहित्यिक प्रभाव सल्तनत कालखंडात दिसून येतो. दिल्ली सल्तनतीच्या काळात फारसीचा उदय दरबारातील प्राथमिक साहित्यिक भाषा म्हणून झाला, त्याबरोबरच अमीर खुसरोसारख्या नामवंत कवींचा उदय झाला. जियाउद्दीन बरनी, मीनाज-उस-सिराज, जिया नक्शाबी, फेरिस्ता यासारख्या साहित्यिकांनी उत्कृष्ट साहित्य निर्माण केले होते.

१.२. संगीत :

संगीतामध्ये अमीर खुसरो यांचे मोलाचे योगदान होते. तबला, सतार, सारंगी यांसारखी नवनवीन वाद्ये निर्माण झाली. नवीन राग आणि कव्वाली तयार करण्यात संगितकारांनी मोलाची भूमिका बजावली. संगीतावर सूफी संप्रदायाचा प्रभाव होता.

१.३. चित्रकला :

मुस्लिम आक्रमणापूर्वी भारतात हिंदू, बौद्ध आणि जैन चित्रकलेच्या अंतर्गत चित्रकलेचा बराच विकास झाला होता. इतिहासकारांच्या मते सल्तनत कालखंडामध्ये चित्रकलेस उत्तेजन मिळाले नाही. मात्र या कालखंडातील चित्रकलेचे काही पुरावे सापडले आहेत. सुलतानी काळातील खुर्च्या, टेबल, शस्त्रे, भांडी, झेंडे, भरतकाम केलेले कपडे इत्यादींवर चित्रे दिसून येतात.

दिल्ली सल्तनतच्या कला आणि स्थापत्य शास्त्रात कॅलिग्राफीला महत्त्वपूर्ण स्थान होते. सल्तनत काळातील कलेमध्ये फुले, जाळी व इतर क्लिष्ट डिझाईन्स आणि नमुन्यांचा वापर करण्यात आला होता. इमारती आणि वास्तूंना सुशोभित करण्यासाठी याचा वापर केला गेला.

२. दिल्ली सल्तनत काळातील वास्तुकला :

भारतीय कला व वास्तुकलेची सुरुवात प्राचीन कालखंडात 'सिंधू संस्कृती' पासून झाली. रेखीव 'नगर नियोजन' हे त्याकाळच्या वास्तुकलेचे वैशिष्ट होते. तेराव्या शतकातील इस्लाम आक्रमणानंतर भारतीय वास्तुशैलीत आमुलाग्र बदल झाले. इस्लामिक वास्तुकलेत मशीद व समाधी स्थळे यांचा समावेष होता. इस्लामिक वास्तुशैलीमध्ये कमानी व घुमट याचा प्रामुख्याने समावेश होता. हे वास्तूप्रकार भारताला नवीन होते. दिल्ली सल्तनतच्या कुतुबद्दीन ऐबक याने 'कुवत-उल-इस्लाम' ही भारतातील पहिली मशीद बांधली.

भारतीय वास्तुकला व इस्लामिक वास्तुकला यांच्या मिश्रणातून 'इंडो-इस्लामिक' शैली निर्माण झाली. दिल्ली सल्तनत नंतर आलेल्या मुघलांच्या काळात बांधलेली समाधीस्थळे, मशिदी, किल्ले व उद्याने ही या प्रकारच्या वास्तुशैलीची परिपूर्ण उदाहरणे आहेत. दिल्ली सल्तनतच्या कला आणि स्थापत्यशास्त्रात इस्लामिक आणि भारतीय परंपरांचा प्रभाव असलेली एक वेगळी शैली आहे. सल्तनतची राजधानी म्हणून, दिल्लीत

अनेक वास्तू इंडो-इस्लामिक शैलीमध्ये निर्माण झाल्या. दिल्ली सल्तनतच्या कला आणि स्थापत्यकलेचा भारतातील त्यानंतरच्या वास्तुशैलींवर प्रभाव पडला.

२.१ सल्तनत कालखंडातील वास्तुकलेची वैशिष्टे :

दिल्ली सल्तनतचा राजधानीवर प्रभाव होता. परिणामी शहराच्या वास्तुकलेवरही त्यांचा प्रभाव दिसून येतो. दिल्ली सल्तनत कालखंडातील स्थापत्यकलेतील वैशिष्ठे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

२.१.१. इस्लामिक प्रभाव :

दिल्ली सल्तनतच्या शासकांनी त्यांच्या स्थापत्य शैलीमध्ये घुमट, कमानी आणि मिनार यांसारख्या विशिष्ट इस्लामिक घटकांसह अंतर्भूत केले, जे सहसा जटिल सुलेखन आणि भौमितिक रचनांनी सुशोभित केले जात होते.

२.१.२. मोठे अंगण :

दिल्ली सल्तनत कालखंडात निर्माण झालेल्या वास्तू या मोठ्या व विस्तृत जागेत बांधण्यात आल्या. वास्तूपुढे विस्तृत अंगण ठेवण्यात आले होते. त्याचा वापर सार्वजनिक कामकाजासाठी व समारंभासाठी केला जात असे.

२.१.३. बागा :

दिल्ली सल्तनतच्या कालखंडात विविध राज्यकर्ते यांनी भव्य उद्यानांची निर्मिती केली. स्वतंत्र उद्याने व वास्तूंच्या पुढे उद्यानांची निर्मिती केली.

२.१.४. इस्लामिक आणि भारतीय शैलींचे मिश्रण:

दिल्ली सल्तनतच्या कालखंडातील कला आणि स्थापत्यशास्त्रात इस्लामिक आणि भारतीय शैलींचे मिश्रण दिसून येते. अनेक वास्तूमध्ये हिंदूवास्तूंचा प्रभाव दिसून येतो. घंटा-आकाराचे घुमट तसेच कमळ यासारख्या हिंदू कलेचा प्रभाव दिसून येतो.

२.१.५. लाल दगडाचा वापर :

दिल्ली सल्तनतच्या राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या वास्तुच्या बांधकामाकरीता स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेल्या लाल दगडाचा वापर केला. त्यामुळे आनेक वास्तू या लाल रंगामध्ये पहावयास मिळतात.

३. दिल्ली सल्तनत मधील उल्लेखनिय वास्तूकला :

राजधानी दिल्ली हे सल्तनत साम्राज्याची राजधानी होती. देशातील सर्वात भव्य वास्तूंची निर्मिती येथे झालेली आहे. दिल्ली सल्तनतने यात मोलाचे योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतच्या कालखंडातील निवडक कला आणि वास्तुकलांचा आढावा खालीलप्रमाणे -

३.१. कुतुबमिनार :

दिल्लीच्या सल्तनत वास्तुकलेचा भाग असलेली, सर्वात उल्लेखनीय वास्तू म्हणजे कुतुबमिनार होय. दिल्ली सल्तनतचा पहिला शासक कुतुबुद्दीन ऐबक याने ही वास्तू बांधली आहे. कुतुबमिनार ही दिल्लीतील ७३ मीटरपेक्षा जास्त, सर्वात उंच वास्तू आहे. गुंतागुंतीचे परंतु आकर्षक कोरीवकाम आणि शिलालेख याचा समावेश आहे.

३.२. कुव्वत–उल–इस्लाम मशीद :

कुव्वत–उल–इस्लाम ही भारतातील सर्वात पहिली मशीद आहे. ही वास्तू कुतुब कम्प्लेक्समध्ये आहे. संपूर्ण भारतातील ही पहिली मशीद असल्याने या ठिकाणाचे महत्त्व अधिक आहे. कुतूबुद्दीन ऐबक याने याचे बांधकाम केले. भारतातील मुस्लीमांचा विजय साजरा करण्यासाठी याचे बांधकाम केले गेले. लाल दगड व पांढरे संगमरवर यामध्ये याचे बांधकाम करण्यात आले आहे.

३.३ तुघलकाबाद किल्ला :

तुघलक राजवंश आणि दिल्ली सल्तनत या दोन सत्तेचे प्रतिनिधित्व व लष्करी वास्तुकलेचे उत्कृष्ट उदाहरण तुघलकाबाद किल्ला आहे. इ.स. १३२१ मध्ये तुघलक घराण्याचा संस्थापक गियास–उद्दीन तुघलक याने याचे बांधकाम केले. किल्ल्यास उंच भिंती आणि बुरूज बांधण्यात आले आहेत.

३.४. लोधी गार्डन :

इ.स. १५ व्या शतकात लोधी गार्डन बांधले गेले. लोधी राजवंशाच्या थडग्यांचा प्रदेश म्हणून हे गार्डन ओळखले जाते. दिल्लीच्या मध्यभागी हे गार्डन आहे. दिल्ली सल्तनतच्या कला आणि स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. या थडग्यांमध्ये इस्लामिक आणि भारतीय शैलींचे मिश्रण दिसून येते. कोरीव कामांनी सुशोभित केलेले आहे.

३.५. हौज खास कम्प्लेक्स :

दिल्ली सल्तनत काळातील अनेक स्मारकांचा समावेश असलेले, दिल्लीतील हौज खास कम्प्लेक्स हे त्या काळातील स्थापत्यशास्त्रातील उल्लेखनिय ठिकाण आहे. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या राजवंशाने याचे बांधकाम केले. कम्प्लेक्समध्ये मशिद, फिरोजशहाची कबर, मदरसा, पाण्याची टाकी, बाग, अष्टकोनी व चौकोणी थडगे यांचा समावेश आहे.

याशिवाय सल्तनत कालखंडात अलाई दरवाजा, डाई-दिनका-झोपडा, इल्तुतमशचे थडगे यासारख्या अनेक कलाकृती निर्माण करण्यात आल्या होत्या.

४.२.३.२ विजयनगरकालीन कला व वास्तुकला :

विजयनगरच्या सम्राटांनी प्राचीन मंदिरांचे जतन केले. अनेक नवीन मंदिरे बांधण्यासाठी महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प सुरू केले. साम्राज्यातील वास्तुविशारदांना विविध कलाकृती करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. साम्राज्यातील शिल्पकार, कलाकार आणि वास्तुविशारदानी मंदिर बांधणीसाठी आपले कौशल्य पणाला लावले व भव्य स्मारके तयार केली. परिणामी, अनोखी स्थापत्यशैली उदयास आली. त्यास पुढे विजयनगरची वास्तुशैली म्हणून ओळखली गेली. विजयनगरच्या वास्तूकलेचे महत्व ओळखून युनोस्कोने १९८६ मध्ये कर्नाटकातील हम्पी येथील अवशेषांना जागतिक वारसा स्थळाचा दर्जा बहाल केला, जागतिक स्तरावर त्याचे सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व मान्य केले आहे.

१. विजयनगरकालीन कला :

विजयनगर साम्राज्यामध्ये अनेक राजवाडे, मंदिरे निर्माण झाली. त्यामध्ये विविध भित्तिचित्रे व कलाकृती काढण्यात आल्या होत्या. चित्रांमध्ये प्रामुख्याने हिंदूंच्या विविध आकृती दाखवण्यात आल्या आहेत. ज्यात देव आणि देवींचा समावेश होता, तसेच नृत्य आणि वाद्य वाजवण्यासारख्या सांस्कृतिक पद्धतींमध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींचे चित्रण होते. विविध रंग व रेषाचा वापर हे विजयनगर शैलीतील चित्रांचे वैशिष्ट्य होते.

विजयनगर कलेमध्ये हंपी येथील विरूपाक्ष मंदिरातील दशावतार (विष्णूचे दहा अवतार) आणि गिरिजकल्याण (पार्वतीचा विवाह, शिवाची पत्नी) यांसारखी भिंती चित्रे समाविष्ट आहेत. लेपाक्षी येथील वीरभद्र मंदिरातील शिवपुराण भित्तीचित्रे (शिवांच्या कथा) आणि कांची येथील कामाक्षी आणि वरदराज मंदिरातील चित्रे हस्तलिखिते यांचा समावेश आहे.

२. विजयनगर वास्तुकला शैली :

विजयनगर साम्राज्यात अनेक मंदिरे उभारली गेली. होयसाळ, चोल आणि चालुक्य साम्राज्यांसारख्या पूर्ववर्तींच्या स्थापत्यशैलींपासून प्रेरणा घेऊन विजयनगर साम्राज्याने बांधकामे केली. द्रविड वास्तुशिल्प परंपरेचाही वापर करण्यात आला होता. विजयनगरकालीन उल्लेखनिय वास्तूंचा आढावा खालील प्रमाणे-

२.१. क्वीन्स बाथ' :

विजयनगर कालखंडात 'क्वीन्स बाथ' हे राजेशाही सदस्यांकरीता, वैयक्तिक आंघोळीसाठी किंवा शांत विश्रांती क्षेत्र म्हणून वापरले जात होते. 'क्वीन्स बाथ' ही भरीव चौकोनी रचना आहे. ही वास्तू भव्य व आतील बाजूस खुली आहे. कमानीचे दरवाजे व आतील डोम सजवलेले आहेत. यावास्तूस बाल्कनी व कॅरिडॉर करण्यात आला आहे.

२.२. लोटस महाल:

'लोटस महाल' ही दोन मजली वास्तू आहे. या वास्तूमध्ये हिंदू व मुस्लीम स्थापत्याचे मिश्रण आहे. विजयनगर साम्राज्यातील सम्राट आणि त्यांच्या सल्लागाराच्या बैठका, विविध महत्वाचे कार्यक्रम याकरीता याचा वापर केला जात असे. या वास्तूस अनेक प्रवेशद्वार आहेत. वास्तूस असणारे घुमट सुशोभित करण्यात आले आहेत.

२.३. हत्तीचे तबेले:

विजयनगर कालखंडातील हत्तींचे तबेले ही अंत्यत आकर्षक इमारत आहे. राजेशाही लोक वापरत असलेले हत्ती याठिकाणी ठेवले जात असत. या ठिकाणी आकरा ते बावीस यादरम्यान हत्ती ठेवण्याची क्षमता होती. हत्तींच्या तबेलासमोर रिकामी जागा सोडण्यात आली आहे. याचा वापर परेड ग्रांउड म्हणून केला जात असे. दगडी बांधकाम असणाऱ्या या वास्तूस घुमट, आकर्षक कमानी आहेत.

२.४. शाही व्यासपीठ :

एक उत्तम व्यासपीठ विजयनगर राजधानीमध्ये बांधण्यात आले होते. व्यासपीठाच्या सभोवताली भिंतीवर विविध आकृती रेखाटण्यात आले आहेत. युद्धातील प्राण्यांची मिरवणूक, शिकारीची दृश्ये, युद्धातील योद्धे, लाठांसह लोकनृत्य सादर करणाऱ्या स्त्रिया आणि संगीतकार यांचा यामध्ये समावेश आहे. राजधानीतील महत्त्वाचे कार्यक्रम प्रसंगी, महानवमीचा शाही उत्सव, धार्मिक विधी आणि विविध मनोरंजनाचे कार्यक्रम पाहण्यासाठी राजा या व्यासपीठावर बसत असे. या व्यासपीठास 'महानवमी दिब्बा' (विजयाचे घर) म्हणूनही ओळखले जाते.

२.५. पाण्याच्या टाक्या:

विजयनगर कालखंडातील पाण्याच्या टाक्या अत्यंत आकर्षकरित्या बांधण्यात आल्या आहेत. या पाण्याच्या टाक्यांना 'पुष्पकर्णी' म्हणूनही ओळखले जात असे. या टाक्या मोठ्या आकाराच्या असून त्याचे बांधकाम काळ्या दगडात करण्यात आले आहे. या टाक्या चौकोणाकार असून त्यास उतरण्यासाठी पिरॅमिड सारख्या पायऱ्या आहेत. तुंगभद्रा नदीतून जलवाहिनीद्वारे यामध्ये पाणी सोडले

जात असे. या पाण्याचा टाक्यांचा वापर धार्मिक समारंभांदरम्यान विधी, स्नान आणि प्रार्थनेपूर्वी शुद्धीकरणासाठी किंवा धातूच्या देवतांच्या विसर्जनासाठी केला जात असे.

२.६. रामचंद्र मंदिर :

विजयनगरच्या राजांनी श्रीरामास आपले आदर्श मानले होते. राजे व इतर शाही लोकांना पूजा करण्यासाठी या मंदीराची रचना करण्यात आली आहे. श्रीराम हे आपली पत्नी सिता हिला रावणाच्या ताब्यातून सोडवण्यासाठी लंकेस गेले त्यावेळी त्यांना वानर सेनापती हनुमान आणि वानर राजा सुग्रीव यांनी मदत केली. सीतेला वाचवण्यासाठी लंकेला जाण्यापूर्वी श्रीरामांनी घेतलेली विश्रांती, रामायणामधील 'अरण्यकांड' मधील दृष्ये, राम-सिता व लक्ष्मण आरण्यात राहत होते याची चित्रे मंदिराच्या आतील व बाहेरील बाजूच्या भिंतीवर रेखाटण्यात आली आहेत. हनुमानाचे जन्मस्थान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संपूर्ण राजधानीत हनुमानाच्या प्रतिमा दिसतात.

२.७ कृष्ण मंदिर :

हम्पी आणि हेमाकुटा टेकडीच्या दक्षिणेला हे उध्वस्त झालेले मंदिर आहे. हे सम्राट कृष्णदेवरायाने ओरिसातील लष्करी मोहिमेनंतर बांधले होते. मंदिर दुहेरी आवारात आहे. मंदिराचा काही भाग आणि त्याच्या कंपाऊंडची पडझड झाली आहे, आणि काही जीर्णोद्धार केले गेले असले तरी, ते सामान्यत: खराब स्थितीत आहे. आतील भागात आता कोणतीही प्रतिमा नाही.

२.८. लक्ष्मी नरसिंह मंदिर

हंपीच्या दक्षिणेला ही विष्णूची उग्र रूप असलेली नरसिंहाची ६.७ मीटर उंचीची खडकातून कापलेली भव्य मूर्ती आहे. मुळात मूर्तीमध्ये एका गुडघ्यावर लक्ष्मीची छोटी प्रतिमा होती तोडफोडीमुळे ती पडली असावी. लक्ष्मीची मूर्ती आता कमलापुरम येथील संग्रहालयात आहे. नरसिंह हे शेषाच्या कुंडलीवर बसलेले दाखवले आहेत. शेषा येथे सात डोक्यांसह दर्शविले आहे, डोके नरसिंहाच्या वर कमान करून छत तयार करतात. या पुतळ्याचा नुकताच जीर्णोद्धार करण्यात आला आहे.

२.९. सुग्रीवाची गुहा :

ही एक नैसर्गिक गुहा आहे. वानरराजा सुग्रीवाचे मूळ निवासस्थान आहे. जिथे रामाने त्याला आणि हनुमानाला त्याच्या प्रवासात भेटल्याचे सांगितले जाते. गुहेचे योग्य व्यवस्थान केले आहे त्यामुळे ती यात्रेकरूंचे लक्ष वेधून घेते.

२.१०. विरुपाक्ष मंदिर :

हेमाकुटा या टेकडीवर विरूपाक्ष मंदीर आहे. हे सर्वात जुने मंदीर आहे. विरूपाक्ष देव भगवान शिवाचा एक अवतार मानला जातो. विजयनगर साम्राज्याची संरक्षक देवता म्हणून यास महत्वाचे स्थान आहे. मंदीर पूर्वमुखी असून अतीशय सुंदररित्या याचे बांधकाम करण्यात आले आहे. विरूपाक्ष व त्याची पत्नी पंपा याचा विवाह प्रत्येक वर्षी येथे लावला जातो आणि हा येथिल मोठा वार्षिक सण म्हणून साजरा केला जातो. पंपास पार्वतीचे रूप मानले जाते. पंपा नावावरून हंपी हे नाव पडले असे मानले जाते.

२.११. विठ्ठल मंदिर :

विठठल मंदीर

'विवाह हॉल' (कल्याण मंडप)

दगडी रथ–गरुड मंदिर

विठ्ठल मंदीर ही पंधराव्या शतकातील भव्य वास्तू आहे. मंदिराची रचना आयताकृती असून त्याच्या परीसरात आसपास अनेक इतर मंदीरे आहेत. या मंदीरामधील एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे खुले व अनेक-स्तंभ असलेला 'विवाह हॉल' (कल्याण मंडप) होय. देवाचे व त्याच्या पत्नीचे प्रतीकात्मक विवाह याठिकाणी होतात.

मंदिर परिसरामध्ये एक दगडी रथ आहे यास गरुड मंदिर असेही म्हटले जाते. गरुड हे विष्णूचे वाहन आहे. धार्मिक सणांवेळी मिरवणुकीत देवतांच्या धातूच्या प्रतिमा घेऊन जाण्यासाठी या रथाचा वापर केला जात असे.

याशिवाय विजयनगर शहराच्या सभोवतालच्या प्रदेशामध्ये विखुरलेल्या भव्य दगडांच्या सहायाने अनेक कोरीवकामे करण्यात आली आहेत. यामध्ये कृष्णदेवयाने दान केलेले वीस फुटांपेक्षा जास्त उंचीचे एक नेत्रदीपक नरसिंहाचे दगडी कोरीव शिल्प, विष्णूचा मनुष्य-सिंह अवतार, विष्णू सात नागांच्या शैयावर विराजमान अवतार, दगडी रथ इ. समावेश आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न – ३

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. कुतूबमिनार ही वास्तू .... यांनी बांधली आहे.

अ. कुतुबुद्दीन ऐबक ब. गियास–उीन तुघलक

क. अल्लाउद्दीन खिलजी ड. महम्मद लोदी

२. .... ही भारतातील सर्वात पहिली मशीद आहे.

अ. कुव्वत–उल–इस्लाम ब. जामा मशीद

क. हाजी अली दर्गा ड. बाबरी मशीद

३. युनोस्कोने १९८६ मध्ये कर्नाटकातील हम्पी येथील अवशेषांना जागतिक वारसा स्थळाचा दर्जा बहाल केला.

अ. १९८७ ब. १९६८ क. १९८६ ड. १९८५

४. विजयनगर कालखंडातील पाण्याच्या टाक्यांना .... म्हणून ओळखले जात असे.

अ. पुष्पकर्णी ब. पुष्पलता क. पुष्प ड. यापैकी नाही

५. विजयनगरमधील हेमाकुटा या टेकडीवर ....चे मंदीर आहे.

अ. विरूपाक्ष ब. विठ्ठल क. विष्णु ड. नरसिंह

६. विजयनगर साम्राज्याची संरक्षक देवता म्हणून .... यास महत्वाचे स्थान आहे.

अ. विठ्ठल ब. विरूपाक्ष क. विष्णु ड. नरसिंह

७. 'पंपा' या देवीच्या नावावरून .... हे शहराचे नाव पडले आहे.

अ. विजयनगर ब. हंपी क. हेमकुटा ड. यापैकी नाही

४.३ पारिभाषिक शब्द आणि शब्दार्थ

- **शेख, पीर कवा मुर्शिद :** सूफीगुरूला शेख, पीर कवा मुर्शिद या नावाने ओळखतात.
- **'मुरीद' :** सूफी शिष्याला 'मुरीद' असे म्हणतात.
- **दर्गा :** सूफी गुरूच्या समाधीची जागा म्हणजे दर्गा होय.
- **उरूस' :** गुरूच्या पुण्यतिथी निमित्त जी यात्रा भरते त्यास 'उरूस' असे म्हणतात.

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

- **स्वयं अध्ययन प्रश्न–१ ची उत्तरे**

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. क. सात २. क. मुरीद ३. अ. ख्वाजा अब्दुल चिश्ती

४. अ. उरूस ५. अ. नजीबउीन

- **स्वयं अध्ययन प्रश्न–२ ची उत्तरे**

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. अ. स्वामी रामानंद २. ब. कबीर ३. अ. सूरदास ४. ड. वल्लभाचार्य

५. अ. सूरदास

- **स्वयं अध्ययन प्रश्न–३ ची उत्तरे**

खालील रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. अ. कुतुबुीन ऐबक २. अ. कुव्वत–उल–इस्लाम ३. क. १९८६

४. अ. पुष्पकर्णी ५. अ. विरूपाक्ष ६. ब. विरूपाक्ष ७. ब. हंपी

४.५ सारांश

मध्ययुगीन कालखंडातील सुफी संप्रदायाच्या उदयाची वेगवेगळी कारणे होती. सूफी संप्रदायामुळे इस्लाम धर्मातील कट्टरपणा कमी झाला. सहिष्णुवृत्तीच्या सूफी संप्रदायाने समाजामध्ये शांतता व सलोखा निर्माण केला. सुफी चळवळ तिच्या समतावादी विचारांमुळे आणि प्रार्थनेतील साधेपणामुळे अधिक लोकप्रिय झाली.

भक्तीचळवळीचा विकास विविध कारणांमुळे झाला. हिंदू समाजामध्ये जातीव्यवस्था कठोर होती. जैन व बौद्ध धर्म या दोघांनीही धर्माचा प्रचार सुरू केला होता. सूफी संप्रदायाची लोकप्रियता वाढत होती. अशावेळी समाजास भावनिक आणि आध्यात्मिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या धर्माची गरज होती. यातूनच हिंदू धर्मातील भक्ती परंपरेचा विकास आणि प्रसार झाला. संतांनी पारंपारिक धर्म नाकारला व भक्ती चळवळीचा विकास झाला.

दिल्ली सल्तनत मध्ये गुलाम घराणे, खिलजी घराणे, तुघलक घराणे, सय्यद घराणे, आणि लोधी घराणे यांचा यामध्ये समावेश होतो. दिल्ली सल्ततन मधील राज्यकर्त्यांनी वास्तूकला मध्ये भरीव कामगिरी केली. मोठे अंगण, लाल दगडाचा वापर, हिंदू संस्कृतीचा प्रभाव, प्रशस्त बागा इ. सल्तनत कालीन वास्तूकलेची वैशिष्टे दिसून येतात. विजयनगर कालखंडातही वास्तूकलेचा विकास झाला. विजयनगरच्या सम्राटांनी प्राचीन

मंदिरांचे जतन व नवीन मंदिरांचे बांधकाम केले. भव्य स्मारके तयार केली व विजयनगरची स्थापत्यशैली म्हणून नवीन वास्तूशैली उदयास आली. परिणामी जागतिक स्तरावर विजयनगरचे सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व प्रकट झाले आहे.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) टीपा लिहा

१. सुफी संप्रदायाचे तत्वज्ञान

२. सुफीचे आचारशास्त्र

३. चिश्ती संप्रदाय

४. कादिरिया संप्रदाय

५. भक्ती चळवळीच्या उदयाची कारणे

६. भक्तीचे चळवळीचे स्वरूप/वैशिष्ट्ये

७. संत कबीर

८. संत सुरदास

९. भक्ती चळवळीचे परिणाम/प्रभाव

१०. सल्तनत कालखंडातील वास्तुकलेची वैशिष्टे

११. विजयनगरकालीन वास्तुकला

ब) दिर्घोत्तरी प्रश्न :

१. सूफीवादाचा उदय, प्रसार आणि लोकप्रियता याचे मूल्यांकन करा.

२. भारतातील सूफीसंप्रदायाचा इतिहास सांगा.

३. सुफीवादाच्या विविध तत्त्वज्ञानाचे विश्लेषण करा.

४. भारतातील सूफी पंथातील उपसंप्रदाय (सिलसिला) विषयी माहिती लिहा.

५. भक्ती चळवळीविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

६. संत कबीर यांचे भक्ती चळवळीतील योगदान स्पष्ट करा.

७. संत सूरदास यांचे भक्ती चळवळीतील योगदान स्पष्ट करा.

८. विजयनगरकालीन वास्तुकलेविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

९. सल्तनत कालखंडातील वास्तुकलेविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

४.७ संदर्भ ग्रंथ :

- सरकार, जदुनाथ. फॉल ऑफ द मुघल एम्पायर, ५ वा खंड. नवी दिल्ली, ओरिएंट, १९९२
- हुसेन, हमीद, सूफीवाद आणि भक्ती चळवळ. नवी दिल्ली, मानक पब्लिकेशन्स, २००७.
- शर्मा, कृष्णा, भक्ती आणि भक्ती चळवळ. नवी दिल्ली रू मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स, २००२.

- डॉ. शेख एजाज, सूफी संप्रदाय, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९
- वकील अलीम, सूफी संप्रदायाचे अंतरंग, पुणे, २०००
- डॉ. अनिल कठारे, मध्ययुगीन भारत, कल्पना प्रकाशन
- Dr. Singh Amarkant, Bhakti and Sufi Movement, Pushpanjali Prakashan, 2018
- https://smarthistory.org/art-and-architecture-of-vijayanagara-empire/
- Hussain, Hamid, Sufism and Bhakti Movement, Manak Publications, New Delhi, 2007.
- Karmarkar, A.P. (1947) [1947]. Cultural history of Karnataka: ancient and medieval Dharwad: Karnataka Vidyavardhaka Sangha. OCLC 8221605
- Lycett, Mark T. and Kathleen D. Morrison. "The 'Fall' of Vijayanagara Reconsidered: Political Destruction and Historical Construction in South Indian History." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56, No. 3 (2013): 433-70.
- Michell, George. *The New Cambridge History of India 1:6 Architecture and Art of Southern India*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Mujaffar, Husan Sayyad, Indian History: Culture And Society Under Delhi Sultanate, New Delhi.
- Ray Aniruddha, The Sultanate of Delhi (1206– 1526): Polity, Economy, Society and Culture, Manohar Publication, 2019
- Sharma, Krishna, Bhakti and the Bhakti Movement, New Delhi, Manoharlal Publishers, 2002.

❑❑❑